

TÜRK-ERMENİ SORUNU VE ERMENİ İDDİALARININ DEMOGRAFİK AÇIDAN İNCELENMESİ

Hazırlayan: Bülent YILDIRIM

Danışman: Prof: Dr: İlker ALP

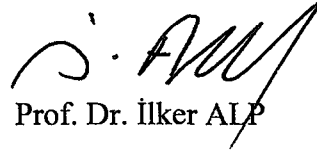
Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin Tarih Anabilim Dalı,
Genel Türk Tarihi Bilim Dalı İçin Öngördüğü YÜKSEK LİSANS tezi olarak
hazırlanmıştır

Edirne
Trakya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Haziran, 2005

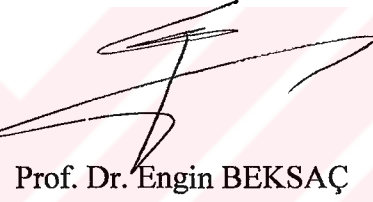
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

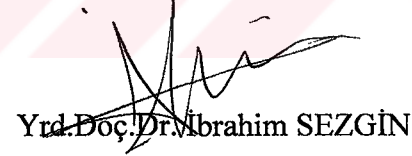
Başkan

Prof. Dr. İlker ALP

Üye

Prof. Dr. Engin BEKSAÇ

Üye

Yrd. Doç. Dr. İbrahim SEZGİN

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

... / ... / 2005

Prof. Dr. İlker ALP

Enstitü Müdürü

TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

YÜKSEK ÖĞRETİM KURULU DÖKÜMANTASYON MERKEZİ TEZ VERİ FORMU

Tez No: Konu Kodu:
Ünv. Kodu:
Not: Bu bölüm merkezimiz tarafından doldurulacaktır.

Tez Yazarının

Soyadı:

YILDIRIM

Adı:

Bülent

Tezin Türkçe Adı: Türk-Ermeni Sorunu Ve Ermeni İddialarının Demografik Açıdan İncelenmesi

Tezin Yabancı Dildeki Adı: Turkish Armenian Issue and Researching the Armenian Claims in term of Demography

Tezin Yapıldığı Üniversite:

Trakya Üniversitesi

Enstitü:

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yılı:

2005

Tezin Türü:

Yüksek Lisans

Dili:

Türkçe

Sayfa Sayısı:

132

Tez Danışmanlarının

Ünvanı: Prof. Dr.

Adı: İlker

Soyadı: ALP

Türkçe Anahtar Kelimeler:

- 1- Ermeni
- 2- Ermeni Nüfusu
- 3- Osmanlı
- 4- Tehcir
- 5- Türk

İngilizce Anahtar Kelimeler:

- 1- Armenian
- 2- Armenian Population
- 3- Ottoman
- 4- Relocation
- 5- Turk

Tarih:

İmza:

İÇİNDEKİLER

ÖZET

ÖNSÖZ.....I

GİRİŞ.....1

I. BÖLÜM.

ERMENİ SORUNUNUN DOĞUŞU

A. OSMANLI YÖNETİMİNDE GAYRİMÜSLİMLER VE ERMENİ CEMAATİ..4

1. Millet Sistemi..... 4

2. Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları 6

a) Sosyal ve Ekonomik Durumları 6

b) Hukukî Durumları..... 11

B. ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU VE BUNDA ETKİLİ OLAN

UNSURLAR..... 12

1. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Berlin Kongresi 12

2. Büyük Güçlerin Politikaları 15

a) Rusya'nın Takip Ettiği Politika..... 15

b) İngiltere'nin Takip Ettiği Politika..... 18

c) Amerika'nın Takip Ettiği Politika..... 21

d) Fransa'nın Takip Ettiği Politika 23

3. Misyonerler, Ermeni Kilisesi ve Din Adamlarının Çalışmaları 26

a) Misyonerlerin Çalışmaları.....26

b) Ermeni Kilisesi ve Din Adamlarının Çalışmaları 27

C. ERMENİLERİN OSMANLI DEVLETİ ALEYHİNE FAALİYETLERİ 31

1. Ermeni Cemiyetleri ile Komitelerin Kurulması ve Faaliyetleri 31

a) Armenakan Komitesi 32

b) Hınçak Komitesi:.....33

c) Daşnak Komitesi (Ermeni İhtilâlcî Federasyonu).....35

2.1. Dünya Savaşına Kadar Ermenilerin Gerçekleştirdikleri İsyanlar Ve Terör

Olayları.....36

II.BÖLÜM

OSMANLI DEMOGRAFİK YAPISINDA ERMENİLER

A.OSMANLI DEVLETİNDE İSTATİSTİK BİLGİ KAYNAKLARI VE OSMANLI NÜFUS SAYIMLARI	41
1. İstatistik Bilgi Kaynakları	41
a) Tapu Tahrir Defterleri	41
b) Avarız ve Cizye Defterleri.....	42
c) Temettuat Defterleri	45
d) Salnameler.....	45
2. Nüfus Sayımları	46
a) 1831 ve 1844 Nüfus Sayımları	46
b) 1881-1893 Dönemi Nüfus Sayım Çalışmaları.....	48
c) 1906/07 ve 1914 Nüfus Sayımları.....	50
B. OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİ NÜFUSU	50
1. 1831-1 844 Nüfus Sayımlarında Ermeni Nüfusu	50
2. 1881-1 897 Dönemi Ermeni Nüfusu	52
3. Tehcir Öncesi Ermeni Nüfusu	59
C. YABANCI KAYNAKLARA GÖRE ERMENİ NÜFUSU.....	63

III. BÖLÜM

1915 ERMENİ TEHCİRİ VE TEHCİR SIRASINDA

ERMENİ NÜFUS HAREKETLERİ

A. 1915 ERMENİ TEHCİRİ.....	74
1. Tehciri Hazırlayan Sebepler	74
a) I. Dünya Savaşı'nda Ermenilerin Tutumu	74
b) Ermeni İsyanları.....	78
2. Tehcir Kararının Alınması ve Uygulanışı	92
B. TEHCİR SIRASINDA ERMENİ NÜFUS HAREKETLERİ	102
1. Sevke Tabi Tutulan Ermenilerin Yeni İskân Bölgelerine Nakli:	102
2. Ermenilerin Geçici İskân Bölgeleri	105
3. Tehcir Sonrası Durum ve Yerlerine Geri Dönen Ermeniler:.....	106
SONUÇ.....	112
KAYNAKÇA.....	115
DİZİN	124
EKLER	

KISALTMALAR

Age. :	Adı Geçen Eser
Agm. :	Adı Geçen Makale
ATBD. :	Askerî Tarih Belgeleri Dergisi
BOA. :	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Çev. :	Çeviren
DH. :	Dâhiliye Nezareti
Haz. :	Hazırlayan
Y. EE. :	Yıldız Esas Evrakı
Y. PRK. AZN. :	Yıldız Perakende Azınlıklar
Y. PRK. DH. :	Yıldız Perakende Dâhiliye

ÖZET

XIX. yüzyıla kadar yaklaşık bin yıldır aynı topraklarda bir arada yaşamış olan Ermeni ve Türk Halkları arasındaki dostane ilişkiler, emperyalist batılı devletlerin kışkırtıcı çalışmalarının bir sonucu olarak bozulmaya başlamıştır. Bu batılı devletler, Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamayı hedefleyen aynı büyük planları içerisinde bir yandan Balkanlar'daki Sırlar, Bulgarlar ve Yunanlılar gibi Hıristiyan toplulukları kışkırtırken Anadolu'da da Ermenileri kullanmak istemişlerdir. Ermeni Halkı, batılı güçler tarafından nüfus açısından azınlık oldukları topraklar üzerinde kendi bağımsız devletlerini kurmak için desteklenmiştir.

Bazı büyük devletler, bir yandan Ermenileri devletlerine karşı örgütlerken diğer yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine "sözde ıslahat" adı altında müdahale etmekteydiler. Böylece, yurt içinde ve yurt dışındaki silahlı ve organize Ermeni komitelerinin çalışmaları ve Ermeni kiliseleri ve misyonerlerinin kışkırtmalarının bir sonucu olarak Ermeni Halkı, gün geçtikçe artan bir biçimde Türk Halkı'ndan uzaklaşmaya başladı.

Ermeniler Birinci Dünya Savaşı ile birlikte, dış destekler sayesinde Taşnak, Hınçak ve Armenakan gibi terörist örgütlenmeler oluşturdular ve kırk civarında isyan ile bunlardan çok daha fazla sayıda terörist faaliyet gerçekleştirdiler. Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılında, Ermeniler Osmanlı İmparatorluğu'na karşı isyan etmeye ve bölgenin Müslüman halkını katletmeye teşebbüs ettiler. Van'daki isyanları, şehrin Rusya'nın eline geçmesine sebep oldu. Bu zor durum içerisinde, 27 Mayıs 1915'te Osmanlı İmparatorluğu Ermenileri, Osmanlı İmparatorluğu'nun düşmanı olan Rusya ile işbirliği yapma fırsatı bulamayacakları bölgelere göndermek için "sevk ve iskan" kanunu çıkartmak zorunda kaldı. Bunun yanında, bu olay (yer değiştirme) Ermeniler ve bazı batı ülkeler tarafından bir soykırım olarak değerlendirilmektedir ve yıllardır ülkemizin uluslar arası anlaşmazlıkları arasında önemli bir yer işgal etmektedir.

Anahtar kelimeler: Ermeni, Ermeni Nüfusu, Osmanlı, Tehcir, Türk

ABSTRACT

Friendly relationships between Armenian and Turkish people who had been living together in the same region for approximately thousand years until the 19 th century , began to become bad as a result of incite works of imperialist western countries. These western countries tried to use the Armenians in Anatolia while they were inciting the Christian people such as Sirbians, Bulgarians and Greeks in the Balkans within their same great plan that aims to cut Otoman Empire into pieces. Armenian people were supported by western forces to found their own independent country on lands where they were minority in term of population.

Some great western countries interfered in inner affairs of The Ottoman Empire in the name of “*So Called Reform*” in the meantime they were organizing the Armenians against their country on the other side. Thus, as a result of works of armed and organized Armenian Comitias and incites of Armenian Churches and missionaries, within and outside of the country. Armenian people began to be far from Turkish people in term of mind increasingly day by day.

Armenians formed terrorist organizations such as Tashnak, Hinchak and Armenakan with outer supports and realized some fourty revolts and terrorist activities that much more greater in number than the first, by the world war I. In 1914 when the World War I started, Armenians attempted to revolt against The Ottoman Empire and to massacre Muslim People of the region. Their revolt in Van caused the city was captured by Russia. Within this difficult attitude, The Ottoman Empire was forced to declare “*the relocation and settling*” law to send the Armenians to regions in where they could not find an oppurtunity to make a co-orparation with the enemy (Russia) of The Ottoman Empire on 27 May 1915. However, this incident (relocation) has been regarded as a holocoust by the Armenians and some of western countries and it is taken an initial place between international misunderstandings of our country for years.

Keywords: Armenian, Armenian Population, Ottoman, Relocation, Turk

ÖNSÖZ

Ermeni iddialarının son yıllarda çok yoğun bir şekilde Türkiye Cumhuriyeti'ni ve Türk halkını suçlayıcı bir biçimde uluslararası camiada gündeme getirilmesi bu konudaki bilimsel çalışmaları da arttırmıştır. Bu çalışmada Ermeni Meselesi'nin Osmanlı Devleti'ne karşı uluslararası bir sorun haline getirilmesi ve Ermeni iddialarının demografik açıdan ne derece tutarlı olduğu incelenmeye çalışılmıştır.

Konu üç bölümde incelenmiştir. Birinci bölümde, Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin sosyal, ekonomik ve hukukî durumları, Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkarılışı ve Ermenilerin I. Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttüğü faaliyetler incelenmiştir.

İkinci bölümde, Osmanlı devleti'nde Ermenilerin nüfus yapısı ve ülke içindeki dağılımları yerli ve yabancı kaynaklara göre ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde ise Ermeni iddialarına temel oluşturan I. Dünya Savaşı sırasındaki Ermeni faaliyetleri, 27 Mayıs 1915 tarihindeki Sevk ve İskân Kanunu'na kadar gerçekleştirdikleri isyanlar ve katliamlar ile yer değiştirme uygulamasının nasıl yürütüldüğü, sevk edilenlerin miktarı, Ermenilerin göç ettiği bölgeler ve ülkeler değerlendirilmiştir.

Çalışmada bu zamana kadar yapılmış önemli inceleme ve araştırma eserlerinden faydalanılmış, Ermenilerin demografik yapısı incelenirken Osmanlı Devleti'nin o zamana ait resmi istatistikleri ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Ermeni nüfus sayımının ne şekilde gerçekleştirildiğine dair orijinal arşiv belgelerinden yararlanılmıştır. Ayrıca konu ile ilgili yabancı kaynaklarda incelenmiştir.

Tez hazırlanırken, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nden ve İstanbul Üniversitesi merkez Kütüphanesi'nden faydalanılmıştır. Çalışmalarım sırasında bana her zaman destek olan başta tez danışmanım Prof. Dr. İlker ALP olmak üzere Öğr.Gör. Azmi Yıldırım ve Arş.Gör. Cengiz Fedakâr'a teşekkürlerimi bir borç bilirim.

07. 06. 2005

GİRİŞ

XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sık sık Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslararası alanda önüne bir engel olarak getirilen “*Ermeni Meselesi*” aslında, emperyalist devletlerin “*Şark Politikası*” sürecinde oluşturdukları sunî ve siyasî bir konudur. “*Şark Meselesi*” tabiriyle de adlandırılan bu politika çok uzun bir geçmişe sahip olmakla birlikte¹ XIX. yüzyılın başından itibaren belirgin bir şekilde kendini göstermektedir. Bu politikanın amacı, Osmanlı Devleti'nin paylaşılması, Türklerin Avrupa'dan atılması ve bu gerçekleştikten sonra da Anadolu'dan çıkartılması şeklinde özetlenebilir. “*Şark Politikası*”nı gerçekleştirebilmek için batılı büyük devletler Osmanlı Devleti'nin bünyesindeki Hıristiyanları kullanmışlardır. Ermeniler de bu amaç için onların faydalandıkları unsurlardan biri olmuştur.

Gerçekte Ermeniler, Batılılarca “*Hıristiyan Türkler*” Osmanlılar tarafından ise “*Millet-i Sâdıka*” yani “Sadık Millet” adıyla adlandırılmakta ve Müslümanlara göre daha rahat ve sakin bir hayat sürmekteydiler. Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra kendilerine telkin edilen bağımsızlık fikriyle, mensubu buldukları devlete karşı olan tutumlarını değiştirmişlerdir. Cemiyetler ve örgütler kurup Osmanlı Devleti aleyhine siyasî propagandalara ve silâhli faaliyetlere başlamışlardır. Nüfus olarak azınlıkta buldukları topraklarda hak iddia etmişler, burada yaşayan Müslüman Türk nüfusa karşı her türlü yıldırma ve yok etme hareketlerine başvurmuşlardır. Kendilerine müdahale edilmek istendiği zaman da “*Türkler bizi katlediyor.*” sloganlarıyla büyük devletlerin himayesine sığınmışlardır.

Milliyetçilik hareketinin ortaya çıkışından itibaren nüfus yoğunluğu stratejik açıdan önemli bir unsur haline gelmiş ve en önemli siyasi olgulardan biri olmuştur. Bu öneminden dolayı nüfus sayımları ve istatistikleri siyasi, ekonomik ve sosyal ihtiyaç ve iddiaları destekleme, üstünlük sağlama, ayrıcalık ve bağımsızlık elde etmenin bir yolu olarak kullanılmaya başlanmıştır. Nüfus yoğunluğu gerçekten de tarihin başlangıcından

¹ “Şark Meselesi” hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bayram Kodaman, “Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi”, *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu 8-9 Mart 1990, Bildiriler*, Ankara 1995, s. 59-64; Bayram Kodaman, *Şark Meselesinin Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983; Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslar arası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, (Çev. İdil Eser), İstanbul 2000; Necdet Kurdakul, *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Orta Doğu'ya Belgelerle Şark Meselesi*, İstanbul 1976.

itibaren hâkimiyet sağlamak için önemli bir güç olmuştur. Fransız İhtilâli ile birlikte imparatorluklar içerisinde yaşayan farklı etnik ögelere dayanan toplumların ulus olarak ortaya çıkmasında, nüfus yoğunluğu şüphesiz ki en önemli unsur olmuştur.² Batılı güçler bu gerçeklerin farkında olduklarından Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyan unsurları kışkırtırken, aynı bölgede yaşayan Müslüman halkın topraklarından uzaklaştırılmalarını sağlamaya çalışmışlardır. XIX. Yüzyıl ile XX. Yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nde çoğu Türk milyonlarca Müslüman öldürülmüş ya da Bugünkü Türkiye Cumhuriyeti topraklarına sığınmak zorunda bırakılmıştır. Örneğin 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda 350 bin Türk katledilmiş, bir milyondan fazla Türk ise göç etmek zorunda kalmıştır. 1912-1913 Balkan Savaşları sırasında ise 300 bin soydaşımız öldürülmüş, 440 bini ise hayatlarını kurtarmak amacıyla yurtlarını terk ederek Anadolu'ya sığınmıştır. Son araştırmalara göre 1821 ile 1922 yılları arasında beş milyondan fazla Müslüman topraklarından sürülmüş, beş buçuk milyon Müslüman da, ya katledilmiş ya da göç yollarında açlıktan ve bulaşıcı hastalıklardan hayatlarını kaybetmiştir.³

Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeniler bir taraftan Doğu Anadolu'da nüfus çoğunluğunu kendi lehlerine sağlamak amacıyla bölgedeki Türk halkını katlederken, diğer taraftan da Rus Ordusu'na katılıp vatandaşı oldukları devlete karşı ihanete başlamışlardı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti cephe gerisinin güvenliğini sağlamak amacıyla Ermenileri yine kendi sınırları içerisinde düşmanla işbirliği yapamayacağı ve güvenlik sorunu çıkartamayacağı güney vilayetlerine tehcir etmek zorunda kalmıştır. Ermeni Tehciri, Ermeniler tarafından çarpıtılmak suretiyle dünya kamuoyuna bir Ermeni soykırımı gibi sunulmuştur. Ermeniler, propaganda metotlarıyla sorunu özellikle 1915 yılındaki gelişmelere yönlendirerek bu tarihin, ne öncesi ne de sonrası hakkında fazla yorumda bulunmamaktadırlar. Bunun sebebi ise, 1880'lerden 27 Mayıs 1915 Sevk ve İskân Kanunu'na kadar gerçekleştirdikleri isyanlar, ihanetler, devletin aslı unsuru olan Türklere karşı giriştikleri düşmanca faaliyetler ve söz konusu tarihten sonra da 1922 yılına kadar bir milyon civarında Türk'ü katletmeleridir.⁴

² Süleyman Beyoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Nüfusu", *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim*, Yıl 4, Sayı. 38, Ankara 2003, s. 55.

³ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, İstanbul 1998, s. 1.

⁴ Ermenilerin Türklere karşı gerçekleştirdikleri katliamlarla ilgili olarak başvurulabilecek arşiv belgelerine dayalı eserlerden bazıları şunlardır; *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I-II*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2001; *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I-IV*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1995-1998; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Başbakanlık

Hiçbir tarihî gerçekte bağdaşmayan Ermeni iddiaları, ne yazık ki günümüzde de bazı ülkelerin siyasî amaçlarını gerçekleştirmek için başvurdukları bir araç olma özelliğini sürdürmektedir.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1995; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, Ankara 1998; Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, İstanbul 1998; Mehmet Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976; Halil Kemal Türközü, *Osmanlı ve Sovyet Belgelerinde Ermeni Mezâlimi*, Ankara 1983; Azmi Süslü, *Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezâlim*, Ankara 1987.

I. BÖLÜM

ERMENİ SORUNUNUN DOĞUŞU

A. OSMANLI YÖNETİMİNDE GAYRİMÜSLİMLER VE ERMENİ CEMAATİ

1. Millet Sistemi

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim tebaa için yapılan düzenlemelerde temelde İslâm Hukuku esas alınmıştır. İslâm Hukuku'nda Ehl-i kitab olan gayrimüslimler, İslâm Devleti hâkimiyetinde yaşamayı kabul ederlerse kendilerine “Allah ve peygamberin zimme”si verilir ve böyle kimselere zimmî denilirdi. Zimme, himâye, sahip çıkma, birinin emniyetini sağlama gibi manalara gelen bir kelimedir. İslâm ülkesinde sürekli oturan zimmîlere “gayrimüslim tebaa” veya “gayrimüslim reaya” da denmiştir. İslâm devleti, her türlü tehlikeye karşı zimmîleri korumayı, onların can, mal, ırz ve namusları ile dinî hayatlarını ve ibadethanelerini emniyet altına almayı Allah adına garanti etmiş, savaş esiri veya köle olarak değil, onları hür insanlar olarak görmüştür.⁵

İslâm'ın bu hoşgörülü tutumunu benimseyip en iyi şekilde uygulayan Osmanlı Devleti, var olduğu müddetçe hâkimiyeti altındaki Yahudi, Rum, Ermeni ve diğer azınlıklara, kökenlerine ve kültürlerine bakmaksızın devletin nimetlerinden cömertçe yararlanma imkânı vermiştir. Özellikle nüfuzunun doruk noktasında bulunduğu dönemlerde gayrimüslimler de büyük bir devletin sağlayabileceği tüm imkânlardan istifade etmişlerdir.⁶ Osmanlılar, tarih sahnesine çıkışlarından itibaren, fethettikleri ülkelerin Hristiyan ve Yahudi halklarını ne köleleştirmeye kalkmışlar, ne de din değiştirmeleri için baskı yapmışlardır. Slavlar, Romenler, Rumlar ve Ermeniler 14. yüzyıl ve sonrasında Müslüman olma şartı aranmadan Osmanlı ordularına sipahi olarak, hatta bazıları komutan olarak alınmışlardır.⁷ Gayrimüslimler, ayrı cemaatler halinde

⁵ Cevdet Küçük, “Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat”, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1985, s. 1007.

⁶ Salâhi Sonyel, “Hristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi”, *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2000, s. 193.

⁷ Stanford Shaw, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıklar Sorunu” *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1985, s. 1002.

teşkilâtlandırılmışlardır. Bunlara din, mezhep ve kültür alanlarında çeşitli imtiyazlar verilmiştir.⁸ *Millet Sistemi* şeklinde teşkilâtlandırılan gayrimüslimler, Türk'ün engin hoşgörüsü sayesinde kendi benliklerini muhafaza edebilmişlerdir.

Osmanlılarda “millet” tabiri Arapçadaki anlamı ile dinî bir topluluğu karşılayan bir terimdir. Bu terim kimi zaman geniş bir cemaati ifade etmekte, kimi zaman aynı dili konuşan bir grup için kullanılmakta, kimi zaman da aynı ibadethanede ibadet eden aynı inançtaki kişileri ifade etmektedir. Osmanlı Devleti'nde genelde kabul edilmiş iki millet vardır. Bunlardan birincisi; “*Millet-i Hâkime*” yani Müslüman Milletidir. İkincisi ise “*Millet-i Mahkûme*” olarak zikredilen “Rum Milleti”, “Ermeni Milleti” ve “Yahudi Milleti”dir. Ermeni milleti aynı zamanda “*Millet-i Sâdıka*” olarak isimlendirilmiştir. Türkler, Araplar, Çerkezler, Arnavutlar, Boşnaklar vb. tüm Müslüman unsurlar tek bir Müslüman milleti olarak düşünülmüşlerdir. Aynı şekilde Bulgarlar ve Sırpalar da ayrı birer millet oldukları halde Rum-Ortodoks Kilisesi'ne bağlı oldukları için 1850'lere kadar Rum milleti içinde kabul edilmişlerdir.⁹ Ermeniler ise 1831'e kadar tek bir millet olarak bilinmelerine rağmen Fransızların desteği ile 22 Aralık 1831'de Katolik Ermeniler,¹⁰ 1859'da da İngilizlerin himayesi ile Protestan Ermeniler şeklinde ayrı birer millet olarak tanınmışlardır.¹¹

Millet sisteminde her millet kendi ulusal çıkarlarının korunabileceği biçimde ve “Milletbaşılarm” önderliğinde toplanmıştır.¹² Bu yapı içerisinde her milletin kendi dilini kullanmak, dinî, kültürel ve eğitim kurumlarını geliştirmek, vergi toplamak ve kamu güvenliği ve suçu dışındaki adlî vakaları yargılamak gibi yasal hakları da vardır.¹³ Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimler, kendilerine verilen bu imtiyazlar sayesinde aynı dönemde Avrupa'da yaşayan azınlıklara göre hem hukukî ve hem de sosyal bakımdan çok daha gelişmiş ve rahat bir konuma sahiptiler. Bunun en güzel

⁸ Erdal İter, *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytûn İsyanları*, Ankara 1995, s. 30.

⁹ Nuri Adıyeke, “İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair”, *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2000, s. 183–184.

¹⁰ Bilâl Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul 1996, s. 68; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 153.

¹¹ Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839–1914)*, Ankara 1996, s. 184.

¹² Kı Young Lee, *Ermeni Sorununun Doğuşu*, Ankara 1998, s. 14.

¹³ Arshi Khan, “Osmanlı İmparatorluğu: Çok Kültürlülüğün Doğulu Mimarı”, *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2000, s. 178.

örneği 1492'den sonra İspanya'da her türlü zulüm ve katliama uğrayan Yahudilerin, Osmanlı topraklarına sığınmasıdır. Bir diğer örnek de, 1402 Ankara Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti fetret devrine girdiğinde Anadolu, Türkmen Beylikleri'ne bölünürken; nüfusunun büyük çoğunluğu Hıristiyan olan Balkanların devlete sadık kalmasıdır.¹⁴

2. Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları

a) Sosyal ve Ekonomik Durumları

Osmanlı Devleti'nde Ermeniler, özel bir konuma sahipti. Çünkü Ermenilerin Türklerle ilişkileri Osmanlı Devleti'nden çok daha öncesine dayanır. Büyük Selçuklu Devleti'nin daha ilk dönemlerinde Türk-Ermeni münasebetleri başlamıştır. O sıralarda Bizans'ın egemenliğinde bulunan Ermeniler, durumlarından pek memnun değildiler. Bunun sebebi, Bizanslıların, idareleri altındaki milletleri zorla kendi dinlerine ve mezheplerine sokma çabasıdır. Ermeniler, çoğunlukla Gregoryen mezhebine mensup oldukları için Bizanslılardan sürekli baskı görmüşlerdir. Müslüman Selçuklu Türklerinin hoşgörülü tutumlarını gören Ermeniler, Türk hâkimiyetine girmeyi tercih etmişlerdir. Örneğin 1090 senesinde Ermeni Patriği Basile, Selçuklu Sultanı Melikşah'a giderek kiliselere, manastırlara ve rahiplere konmuş olan vergilerin affını dilemiş ve Sultan Melikşah taleplerini kabul ederek ona bu hususta fermanlar vermiştir.¹⁵ 1055 yılında Çağrı Bey'in Doğu Anadolu seferiyle başlayan Türk-Ermeni ilişkileri, Türklerin Anadolu üzerine sürekli akınları ve nihayet 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'nun tamamen bir Türk yurdu haline gelmeye başlamasıyla daha da derinleşmiştir.¹⁶

Ermeniler, bu tarihlerden itibaren yüzyıllarca sürecek olan Türk idaresi dönemine girmişlerdir. 1071'den sonra Ermenilerin yaşadıkları yerler önce Selçukluların ve Anadolu Türkmen Beylikleri olan Mengücoğulları, Saltukoğulları, Danişmendliler ve Artukoğulları'nın; daha sonra sırasıyla Harezşahlar'ın, İlhanlılar'ın, Timurlular'ın, Karakoyunlu ve Akkoyunlular'ın idaresinde kalmıştır.

¹⁴ Abdurrahman Çaycı, "Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler", *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu 8-9 Mart 1990, Bildiriler*, Ankara 1995, s. 79.

¹⁵ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1999, s. 325.

Ermeniler, özellikle Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve Anadolu Türkmen Beylikleri döneminde hiçbir zaman baskı ve zulme uğramamışlardır.¹⁷

Osmanlı döneminde de Türk-Ermeni ilişkileri sağlıklı bir şekilde devam etmiştir. İstanbul'un fethine kadar yaklaşık 150 yıllık Osmanlı-Ermeni ilişkileri üzerine çok fazla bir bilgi yoktur. Bu dönemdeki ilişkiler üzerine yapılan araştırmalar oldukça azdır. Ancak Bursa'nın fethinden sonra, Orhan Gazi'nin Ermenilerin ruhanî liderlerini Bursa'ya yerleştirdiği bilinmektedir. II. Mehmed'in, İstanbul'un fethinden önce Bursa'daki Ermeni cemaati lideri Arşövek Hovakim Yebiskopos'u 1451 yılında ziyaret ettiği anlaşılmaktadır. II. Mehmed, bu görüşmede Hovakim'e, İstanbul'u fethettiği takdirde kendisini cemaatiyle birlikte İstanbul'a getirip patrik yapacağını bildirmiştir. Fetihden sonra Fatih, Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki Türkler'le güvendiği Ermeni ailelerini İstanbul'a yerleştirmiştir. Hovakim'e 10 yıl önce verdiği sözü tutan Fatih, 1461 yılında Samatya'daki Sulu Manastır (Surp Kevork)'da Ermeni Patrikhanesi'ni kurdurtmuş ve Hovakim'i patrik ilân etmiştir. Böylece Ermeniler, din, eğitim-öğretim, vakıf ve aile işlerini kendi örf ve âdetlerine göre düzenleme imkânına kavuşmuşlardır.¹⁸

İstanbul'da yaşayan Ermeniler, yerlerinde kaldığı gibi Kumkapı, Yenikapı, Samatya, Narlıkapı, Edirnekapı ve Balatkapısı gibi semtlerde yeni Ermeni iskânlarına izin verilmiştir.¹⁹ 1475 yılında fethedilen Kefe'den ve 1479'da Anadolu'nun çeşitli yerlerinden Ermeniler, İstanbul'a getirilerek yerleştirilmiştir. Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde yapılan fetihlerle Doğu Anadolu, Azerbaycan, Kafkasya, Suriye ve diğer bölgeler Osmanlı toprağı olmuştur. Böylece Ermenilerin yaşadıkları toprakların hemen tamamı Osmanlı idaresine girmiştir. Bu bölgelerde yaşayan Ermenilerden birçok aile ve sanatkâr İstanbul'a yerleştirilmiştir. Osmanlı yönetimi Türklere öngördüğü iskân politikasını Ermeniler için de uygulamıştır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki Roma, Pers ve Bizans dönemlerinde zorunlu olarak göçe tabi tutulan ve zulüm gören Ermeniler, Osmanlı döneminde gönüllü olarak iskâna tabi tutulmuşlar, İstanbul ve civarı gibi ülkenin gelişmiş ve zengin bölgelerine yerleştirilmişlerdir. Ermenilerin bu şekilde İstanbul'a yerleştirilmeleriyle, İstanbul'daki

¹⁶ Osman Yıldırım, Uğurhan Demirbaş vd., *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi I*, Ankara 1995, s. 4.

¹⁷ Abdurrahman Çaycı, *a.g.m.*, s. 78; Osman Yıldırım, Uğurhan Demirbaş vd., *a.g.e.*, s. 4.

¹⁸ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s. 7-8.

Ermeni nüfusu yüz elli bine yaklaşmıştır. Dolayısıyla o devirde dünyanın en kalabalık Ermeni nüfusunun yaşadığı şehir İstanbul olmuştur.²⁰ Aslen Kefe’li bir Ermeni ailesine mensup olan ve 1584’te Polonya’nın Zamotsa şehrinde doğan Polonyalı Simeon’un 1608–1619 arasındaki seyahat anılarını ihtiva eden eserinde verdiği bilgilerden de İstanbul’da yerli Ermenilerin sadece seksen hane, dışarıdan gelerek İstanbul’a yerleşen Ermenilerin ise 40 bin haneyi geçtiği anlaşılmaktadır.²¹ Simeon Bizans döneminde Ermenilerin İstanbul’daki durumlarını ise şöyle anlatır; “*İstanbul’un Rumların elinde bulunduğu dönem, Ermenilerin orada yerleşmesi şöyle dursun, bezirgân olarak bile hiçbir Ermeni şehre giremezdi. Ama Türkler İstanbul’u fethettikten sonra birçok eyaletlerden Ermenileri oraya davet ederek yerleştirdikten başka, Rumların elinden aldıkları iki muhteşem kiliseyi de onlara verdiler.*”²²

Ermeniler, Osmanlı idaresinde geniş imkânlardan da istifade etme şansı bulmuşlardır. 16. yüzyılda Vezir Mehmed Paşa, 17. yüzyılda Kapdan-ı Derya ve Sadrazam olan Halil Paşa Ermeni asıllı olup Müslümanlığı kabul etmişlerdir. 1523’te Toroslarda Gülek Kalesi’nde oturan 165 hane, 50 bekâr yaklaşık 850 kişi Ermenidir ve kale hizmetinde çalıştıklarından dolayı çok önemli vergilerden muaf tutulmuşlardır. Karaisalı’da En-Nahşa Kalesi’nde oturan Ermeniler de öşür, cizye ve bâd-ı heva gibi vergilerden muaf tutulmuşlardır. Büyük bir olasılıkla bazı hizmetlerinden dolayı bu bağışıklığı kazanmışlardır.²³ Gerçekten de Ermeniler, Osmanlı Devleti’nde huzur ve refah içinde yaşamışlar, kültürlerini geliştirme imkânı bulmuşlardır. Ermenilere ve gayrimüslimlere pek çok imtiyaz verilmiştir. Devletin güçlü olduğu zamanlarda bu imtiyazlar, hem devletin hem de Ermenilerin yararına olmuştur. Ancak Osmanlı Devleti zayıflamaya ve büyük devletlerin müdahaleleri artmaya başladığı dönemden itibaren Ermeniler kendilerine verilen bu imtiyazları devletin aleyhinde kullanmaya başlamışlardır. Ayrıca, verilen bu imtiyazlar büyük devletlerin müdahaleleri için bir bahane oluşturmuş, devleti çok zor durumlara düşürmüştür. Osmanlı Ermenilerinin yararlandıkları imtiyazlar ve sosyal, siyasî, iktisadî alanlarda sahip oldukları mevkîler,

¹⁹ Abdurrahman Çaycı, *a.g.m.*, s. 80.

²⁰ Azmi Süslü, *a.g.e.*, s. 8.

²¹ Simeon, *Tarihte Ermeniler 1608–1619*, Çeviren, Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1999, s. 21.

²² *A.g.e.*, s. 141-142.

²³ Nejat Göyünç, “Osmanlı Devleti’nde Ermeniler Hakkında”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2000, s. 38-39.

Osmanlı Devleti sınırları dışında yaşayan Ermeniler ve azınlıklara verilmemiştir. Bu gerçeği kabul eden pek çok Ermeni yazar ve araştırmacı da vardır.²⁴ Bunlardan biri olan Ermeni tarihçisi M. Varandian'ın şu ifadeleri önemlidir; “*Türkiye Ermenisi, Rus Ermenisi’ne göre kültürü, dili, tarihi ve edebiyatı bakımından çok kuvvetli ve özgür idi. 19. asır başlarında Ermenilik bir millet olarak, henüz Avrupa’da bilinmiyordu.*”²⁵

Bir diğer araştırmacı D. Oscanyan’a göre de; “*Ermeni cemaati, Türkiye’de günlük hayatın esasını teşkil etmiştir. Zira uzun süredir hizmetten ziyade idare etmeye alışmış olan Türkler, sanayinin bütün dallarını onlara bırakmışlardır. Bu sebeple Türkiye’deki bankerler, tüccarlar, makineciler hep Ermeni idi. Diğer taraftan onlarla Müslümanlar arasında his benzerliği ve menfaat birliği vardı. Aynı menşeden olmaları itibariyle huyları ve âdetleri birbirine benzerdi. Bu bakımdan Ermeniler, Türklere rahatça uymuş ve emniyetlerini kazanarak en nüfuzlu reaya olmuşlardır.*”²⁶

Ermeni yazarların ifadelerinden de anlaşıldığı gibi 624 yıllık Osmanlı idaresinde Ermeniler, kendilerini geliştirme imkânına her zaman sahip olmuşlardır. Gayrimüslimlerin ödedikleri vergi karşılığı askerlikten muaf tutulmaları, nüfus bakımından ve iktisadî açıdan önemli bir gelişme göstermelerine zemin teşkil etmiştir. Özellikle Osmanlı Devleti gerileme ve çöküş dönemlerinde sürekli savaş halinde bulunduğundan Türkler 10–12 yıllık askerlik hizmeti yapmaktaydı. Bu arada Türklerden pek çoğu şehit düşerken, savaştan dönenler ise eski düzenlerini kuramamaktaydılar. Bu nedenle Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde sermayenin önemli bir kısmı gayrimüslimlerin ve Ermenilerin eline geçmiştir.²⁷

1821’de başlayan Rum isyanları ve bunu takiben büyük devletlerin baskısıyla Yunanistan’a bağımsızlık verilmesi üzerine, daha önce devlet kademesinde görev verilen Rumlara îtimat azalmıştı. Bu durum Ermenilerin lehine olmuş, bu tarihlerden sonra birçok Ermeni önemli görevlere gelmiştir. Yüksek devlet memurluklarına, elçiliklere, mebusluklara ve hatta nazırlıklara Ermeniler getirilmeye başlanmıştır. Örneğin bazı Ermenilerce Ermeni düşmanı olarak suçlanan II. Abdülhamid döneminde

²⁴ Azmi Süslü, *a.g.e.*, s. 12–13.

²⁵ Mikael Varandian, *Ermeni Harekâtının Tarihi*, Cenevre 1914’ den naklen Esat Uras, *a.g.e.*, s. 150.

²⁶ D. Oscanyan, *The Sultan and His People*, London 1957, s. 353’den naklen Azmi Süslü, *a.g.e.*, s. 13.

²⁷ Salahi Sonyel, *a.g.m.*, s. 194.

dahi devletin merkez dairelerinde 2633 Ermeni memur görev yapmaktaydı. Üstelik bunlardan 40'ı Maliye Nezareti, 49'u Hariciye Nezareti, 288'i Posta ve Telgraf Nezareti, 202'si Hazine-i Hassa (iç hazine) olmak üzere stratejik önemi olan kurumlarda görev yapmıştır.²⁸ Yine Onun döneminde Hazine-i Hassa Nâzırlığı ile Maliye Nâzırlığı yapan Agop Paşa, Hariciye Müsteşarı Artin Datyan Paşa, Bâbiâli Hukuk Müşaviri Noradongyan Efendi, vezirlik rütbesi verilen Ohannes Paşa ve Abraham Paşa gibi devlet adamlarının yanında güzel sanatlar alanında şöhret yapan Ermeniler de vardır.²⁹ Döneminin en büyük mimarlarından sayılan Balyanlar 200 seneden fazla bir müddet devlet hizmetinde bulunmuşlardır. Krikor Balyan (1764-1831) ve Garabet Balyan (1800-1866) Balyan ailesinin en ünlü simalarındandır. Üsküdar Selimiye Kışlası, Davutpaşa Kışlası, Aynalı Kavak Köşkü, Dolmabahçe Sarayı, İzmit, Hereke, Bakırköy kumaş fabrikaları, Harbiye Askerî Mektebi, Ortaköy Camii, Beşiktaş Ermeni Gregoryen Kilisesi vb. pek çok eser Balyanlar tarafından yapılmıştır.³⁰

I. Meşrutiyet meclisinde 48 mebustan 12'si gayrimüslim ve bunlardan 10'u Ermenidir. İkinci Osmanlı meclisinde de 276 milletvekilinden 49'u gayrimüslim ve bunlardan da 11 tanesi Ermeni'dir.³¹ Bunlardan bazıları I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne ihanet etmişler, Ermeni Komiteleri ve İtilâf Devletleri ile işbirliği yapmışlardır. İhanet eden Ermenilerin başında Karokin Pastırmacıyan gelir. Erzurum'da doğan bu şahıs, II. Osmanlı Meclisi'nde 1908-1912 yılları arasında Erzurum Milletvekili olarak görev yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı başlayınca Doğu Anadolu'yu işgal eden Rus ordularına katılarak Armen Garo adıyla birçok katliam tertiplemiş, meşhur Ermeni cellâdı Antranik'le birlikte pek çok mezalim yapmıştır. Ahmet Muhtar Paşa ve Kâmil Paşa kabinelerinde Hariciye Nazırlığı yapan ve Osmanlı Devleti'nde bakanlık yapmış bir gayrimüslim olan Gabriel Noradungyan da ihanet eden Ermeniler arasındadır. Lozan Konferansı ve öncesi Avrupa'nın çeşitli yerlerinde, Türkler aleyhine çalışan heyetleri teşvik etmiş ve Aharonyan, Hadisyan ve Paşalyan'dan oluşan ve Doğu

²⁸ BOA, Y.E.E., nr. 97/52; *Ermeni Komiteleri (1891-1895)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2001, s. 58-60.

²⁹ Taha Toros, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslim Azınlıklar", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1985, s. 1009.

³⁰ Rh. Y. G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, İstanbul 1953, s. 70-73.

³¹ Osmanlı Devleti'nde milletvekili olarak görev yapan Ermenilerin ayrıntılı listesi için bakınız; M.Sadi Kocaş, *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, İstanbul 1990, s. 120.

Anadolu'da bir "Ermeni Yurdu," kurulmasını savunan Ermeni heyeti olarak Lozan Tâli Komisyonu'na muhtıra ve raporlar sunmuştur.³²

b) Hukukî Durumları

Tanzimat'a kadar olan dönemde Ermeni Cemaati, "Millet" sistemi içerisinde, sorunlarını patrikhanelerinin nezaretinde çözümlenmekteydi.³³ Bu sisteme göre de dinî, kültürel ve eğitim alanlarında rahat bir ortama sahiptiler. Ermeni Patrikhanesi Osmanlı Ermeni Milleti'nin ruhanî, idarî ve adlî en yüksek makamıydı. Görünüşte Eçmiyazın ve Kilikya bölgesindeki Sis (Kozan) katogikosluklarına bağlı gibiydi. Ancak Ermeni ruhani hiyerarşisi hiçbir zaman katı bir ilişki ve işlev yürütmemiştir.³⁴

1839 Tanzimat Fermanı'ndan sonra yeni bir döneme girilmiştir. Bu tarihten sonra 1856 Islahat Fermanı, 1876 Anayasası ve 1908 Anayasası'yla gayrimüslimlerin hukukî durumlarında yeni düzenlemeler yapılmıştır.³⁵ Gülhane Hatt-ı Hümayunu da denilen Tanzimat Fermanı bir anayasa ya da kanun özelliğinde değildi. Ferman ile padişah, iradesinin sınırlandırılmasını kabul etmiş, bütün tebaanın can, mal, ırz ve namusunun korunmasını, iradesinin dışında kanunların yargısına bıraktığını belirtmişti. Yapılacak kanunlar din farkı gözetilmeksizin bütün tebaaya eşit olarak tatbik edilecekti. 1856 Islahat Fermanı da Tanzimat Fermanı gibi anayasal bir özellik taşımamıştır, daha çok Tanzimat'ta vaad edilen hususları gerçekleştirmeye yönelik reformları ele almış ve Gayrimüslimler için yeni imtiyazlar verilmiştir. Buna göre cizye kaldırılacak, gayrimüslimler de askere alınacaktı. Ayrıca gayrimüslim tebaa için hakaret ifade eden nitelemeler kullanılmayacak, mahkemelerde onların da şahitlikleri kabul edilecek ve her şahit kendi dinine göre yemin edecekti. Özel izin almadan kiliseleri tamir ve yeniden inşa edebileceklerdi.³⁶ 18 Şubat 1856'da ilân edilen Islahat Fermanı ile kiliselerde dini kesimin gücü azalmış ve laik kesimlerin gücü artmıştır. Merkezi güç bu değişiklikler ile

³² Azmi Süslü, *a.g.e.*, s. 16-17.

³³ Abdurrahman Çaycı, *a.g.m.*, s. 82.

³⁴ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1985, s. 1000.

³⁵ Azmi Süslü, *a.g.e.*, s. 9.

³⁶ Cevdet Küçük, *a.g.m.*, s. 1017-1018.

topluluklar üstü Osmanlı vatanseverliği duygusunu arttırmak istediye de sonuç tam tersi olmuştur. Gayrimüslimler yeni imkânlarla siyasal faaliyetlere yönelmişlerdir.³⁷

29 Mart 1862 tarihinde hazırlanan ve 1863 yılında Bâb-ı Âlî tarafından ilân edilen 99 maddelik Nizâmnâme-i Millet-i Ermeniyân, Ermeni Patrikhanesi'ne Ermeni Cemâatini yönetmede geniş yetkiler tanıırken, Ermenilere adeta bağımsız bir milletmiş gibi 140 üyeli bir meclis kurma imkânı da vermiştir.³⁸ Bu meclisin yirmi üyesinin İstanbul ruhbanı arasından, kırkı taşradan, geriye kalan seksen üyenin ise İstanbul'da ikamet eden meslek teşekküllerinden seçilmesine karar verilmiştir. Bunun yanı sıra eskiden mevcut olan on dört üyeli dinî meclis ile yirmi üyeli siyasî meclis korunmuştur. Bundan böyle Ermeni Patriği'nin seçilme işlemini de oluşturulacak yeni meclis üyelerinin gerçekleştirilmesi planlanmıştır. Nizamname Osmanlı Ermenilerinin siyasal ve sosyal yapılanmalarında yeni bir devir açmıştır. Bu hukukî düzenleme Ermeni toplumunu bir cemaatin ötesinde, siyasî, sosyal, iktisadî, kültürel bütün haklarında ve eylemlerinde devlet içinde yeni bir baskı grubu haline getirmiştir. Bu durum emperyalist devletlerin işine yaramış ve İstanbul Ermeni Patrikliği söz konusu devletler tarafından millî ve siyasî bir makam olarak görülmek istenmiştir.³⁹

B. ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU VE BUNDA ETKİLİ OLAN UNSURLAR

1. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Berlin Kongresi

1853-1856 Kırım Savaşı'nın ardından imzalanan 1856 Paris Antlaşması ile Rusların Balkanlara inme ve boğazları ele geçirme emelleri engellenmişti. Rusya, Paris Antlaşması'nın kendi aleyhine koyduğu kararlardan kurtulmanın yollarını arıyordu. Bu amaçla Avrupa'da güç dengelerinin değişmesinden istifade ederek Karadeniz'in silâhlardan arındırılması ile ilgili maddeyi tek taraflı olarak kaldırmış ve 13 Mart

³⁷ Benjamin Braude, "Millet Sisteminin İlginç Tarihi", *Osmanlı 4*, Ankara 1999, s. 253.

³⁸ Esat Uras, *a.g.e.*, s. 159; Erdal İter, *a.g.e.*, s. 32-33.

³⁹ Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara 2000, s. 196-197.

1871'de Londra Antlaşması ile Karadeniz'de donanma bulundurma hakkını büyük devletlere onaylatmıştır.⁴⁰

Bunun ardından Rusya, Balkanlara el atarak bölgedeki panslavist hareketleri desteklemeye başlamıştır. 1875'te Bosna ve Hersek'te çıkan isyan sunî bir şekilde büyütülerek uluslararası bir sorun haline getirilmiştir. Rusların etkisiyle Karadağ ve Sırbistan isyancılara yardım etmiş ve Osmanlı Devleti'ne savaş açmışlardır. Osmanlı kuvvetleri onları bozguna uğratarak Sırbistan'ın bir bölümünü ele geçirmeyi başarmış ancak Rusya'nın araya girmesiyle ilerleyişini durdurmuştur.⁴¹

Balkanlarda meydana gelen bu kriz üzerine diğer büyük devletlerin de dahil olmasıyla 23 Aralık 1876'da İstanbul'da bir konferans toplanmıştır. Tersane Konferansı adıyla bilinen konferansa Paris Antlaşmasını imzalamış olan Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya, Almanya ve İtalya katılmışlardır.⁴² Bu konferansta Osmanlı Devleti'ne Sırbistan ve Karadağ'ın topraklarının genişletilmesi, Bosna-Hersek ile Bulgaristan'a muhtariyet verilmesi gibi teklifler yapılmıştır. 18 Ocak 1877'de Osmanlı Devleti büyük devletlerin isteklerini reddetmiştir.⁴³ Konferansa katılın devletler 31 Mart 1877'de Londra'da yeniden toplanarak, Londra Protokolü'nü imzalamışlar ve İstanbul Konferansı'ndaki isteklerini devam ettirmişlerdir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti 10 Nisan 1877'de Londra Protokolü'nü reddetmiştir. Böylece aradığı fırsatı yakalayan Rusya, Osmanlı topraklarındaki Hıristiyanları savunma iddiasıyla Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etmiştir.⁴⁴

Rusya'nın 24 Nisan 1877 tarihinde Osmanlılar aleyhine Balkanlar ve Kafkaslar'da başlatmış olduğu savaş, büyük bir hızla gelişerek Rus ordularının batıda İstanbul yakınlarına, Yeşilköy (Ayastefanos)'e ve doğuda Erzurum'a kadar gelmeleri ile son bulmuştur.⁴⁵ Savaş sona ermek üzereyken İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjabedian, Rus Çarı'ndan Rusya'nın Doğu Anadolu'da işgal ettiği toprakları Osmanlılara geri vermemesini istemiştir. Bununla da yetinmeyerek Yeşilköy'deki Rus

⁴⁰ Bayram Kodaman, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi" *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. 12, İstanbul 1993, s. 136.

⁴¹ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1993, s. 353-354.

⁴² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, Ankara 1988, s. 28.

⁴³ Bayram Kodaman, *a.g.m.*, s. 138.

⁴⁴ *A.g.m.*, s. 139; Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul 2001, s. 132.

karargâhına gidip Grandük Nicholas ile görüşmüş ve Doğu Anadolu'nun Ruslar tarafından ilhakını, bu olmazsa bölgeye Bulgaristan'a olduğu gibi özerklik verilmesini, bu da mümkün değilse bölgede Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını ve bu ıslahat tamamlanuncaya kadar Rus ordusunun geri çekilmemesini talep etmiştir. Patriğin son talebi kabul edilmiş ve Yeşilköy Antlaşması'na 16. madde olarak girmiştir.⁴⁶ 3 Mart 1878 günü General İgnatieff'in Osmanlı Hariciye Nazırı Saffet Paşa'ya dikte ettirdiği⁴⁷ 16. madde şöyledir; “*Ermenistan'da Rusya askerinin taht-ı istilâsında bulunup, Devlet-i Aliyye'ye iâdesi lâzım gelen mahallerin tahliyesi, oralarca devleteynin münasebât-ı hasenesine muzırr karışıklıklara mahal verebileceğinden, Devlet-i Aliyye Ermenilerin mütemekkin olduğu eyâletlerde menâfi'-i mahaliyenin icâb edeceği ıslahât ve tensikâtı bil[a]-ifâte-i vakit icrâ etmekliği ve Ermenilerin Kürdlere ve Çerkeslere karşı emniyetlerini istihsâl etmekliği taahhüd eder.*”⁴⁸ Bu maddeyle Rusların Kırım Savaşı'ndan beri özlemini çektikleri Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale ve özellikle Doğu Anadolu'da nüfuzlarını tesis etme amacına kavuşmuşlardır.

Gelişmeleri kaygıyla izleyen İngiltere, 16. maddeden çok rahatsız olmuştur. Bu madde ile Rusların, Ermenileri himaye perdesi altında Doğu Anadolu'yu kendi nüfuz bölgesi haline getireceğini ve burada savaşla elde ettiği toprak kazançlarının yarattığı elverişli durumdan faydalanarak hâkimiyetini İskenderun ve Mezopotamya üzerine yaymak isteyeceğini tahmin ediyordu. Yani Rusya, Osmanlı Devleti'ni tek taraflı olarak kendi nüfuzu altına almak için Ermenileri bir dayanak noktası olarak kullanacaktı. Bu nedenlerle İngiltere, Avrupa Devletleri'nin Berlin'de toplanmasını sağladı (1878). Bu kongrede muhtariyet yerine ıslahat formülü üzerinde antlaşmaya varıldı. Böylece Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ile Ermeni meselesi artık tamamen uluslararası bir sorun haline getirilmişti.⁴⁹ 13 Temmuz 1878 günü imzalanan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine göre; “*Babîâli ahâlisi Ermeni bulunan eyâlâtta ihtiyâcât-ı mahalliyyenin icâb etdiği ıslâhâtı bilâ-te'hîr icrâ ve Ermenilerin Çerkes ve Kürdlere karşı huzûr ve emniyetlerini te'mîn etmeği taahhüt eder ve ara sıra bu bâbda*

⁴⁵ Erdal İlter, *a.g.e.*, s. 50.

⁴⁶ Mim Kemal Öke, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu 1914-1923*, İstanbul 2000, s. 102-103.

⁴⁷ Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, Ankara 1986, s. 22.

⁴⁸ *Mu'âhedât Mecmu'ası*, C. IV, İstanbul 1298, s. 194.

⁴⁹ Mim Kemal Öke, *a.g.e.*, s. 103.

ittihâz olunacak tedâbiri devletlere tebliğ edeceğinden düvel-i müşârün-ileyhim tedâbiri mezkûrenin icrâsına nezâret eyleyeceklerdir.”⁵⁰

Ancak Ermeniler, bu sonuçtan memnun olmamışlardı. Çünkü onların amacı muhtariyet elde etmektir. Aslında Ermeniler, bu antlaşmadan, siyasî açıdan büyük yararlar elde etmişlerdi. Yukarıda da belirtildiği gibi Ermeni Meselesi, Osmanlı Devleti'nin bir iç sorunu olmaktan çıkıp Ortadoğu ve Osmanlı Devleti ile ilgili bütün devletleri ilgilendiren bir konu haline almıştır. Ortaya çıkan diğer bir sonuç da, Ermeni Meselesi'nin Ortadoğu'da çıkarları çatışan büyük devletlerin siyasî hedefleri gereği el attıkları, kıskırttıkları, duruma göre besledikleri bir mesele haline almasıdır. Böylece Ermeniler, özellikle Rusya ve İngiltere'nin emperyalist emellerini gerçekleştirmek için kullandıkları bir araç haline gelmişlerdir.⁵¹

2. Büyük Güçlerin Politikaları

a) Rusya'nın Takip Ettiği Politika

Rusya, Çar I. Petro (1682–1725) zamanından itibaren Avrupa'da nüfuzlu bir devlet haline gelerek gücünü, Boğazlara ve sıcak denizlere ulaşmak için harcamıştır. Rus Çarı I. Petro'nun vasiyetnamesi, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne yönelik politikalarını en iyi anlatan ve özetleyen belgedir.⁵² Söz konusu vasiyetnamenin 9. ve 11. maddeleri şöyledir:

Madde 9: Mümkün olduğunca İstanbul ve Hindistan'a yaklaşmak gerek. Bunlara egemen olan güç, tüm dünyaya da egemen olacaktır. Sürekli olarak bazen Türklerle bazen de Perslerle savaşa girmeli. Karadeniz üzerinde üsler kurmalı ve yavaş yavaş bu denizin tümüne egemen olmalı. Hızla İran'ın zayıflamasını sağlamalı ve bu suretle Basra Körfezi'ne inmeli. Suriye ile ilişki kurup, Levant (Doğu) ticaretini ele almalı, Dünyanın ambarı Hindistan'a doğru inilmeli, oraya varduktan sonra İngiltere'nin adalarına yaklaşmış olunur.

⁵⁰ *Mu'âhedât Mecmu'ası*, C. V, İstanbul 1298, s. 139.

⁵¹ Abdurrahman Çaycı, *a.g.m.*, s.86–87; Mîm Kemal Öke, *a.g.e.*, s. 103–104.

⁵² Gürbüz Evren, *Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*, Ankara 2002, s. 70.

Madde 11: *Avusturya ile ilgilenip, Türkleri Avrupa'dan atmalarına yardımcı olmak ve onun İstanbul üzerinde oluşabilecek isteklerine gem vurmamak gerek. Bunun için de Avrupa'nın başka devletleri ile aralarında bir savaş çıkartmak, ya da kendisine daha sonra geri alınabilecek bir savaş fetih payı, ganimet vermeli.*⁵³

Bu amaçla Rusya önce Balkanlar'daki Slav-Ortodoks unsurları Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmış ve bunda başarılı olarak Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan'ın bağımsızlıklarını kazanmasında birinci derecede rol oynamıştır. Sıcak sulara inmek, Akdeniz ve Ortadoğu'da egemen güç olmak için Anadolu topraklarının parçalanması gerektiğine inanan Rusya, bu amaçla Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Erzurum-İskenderun hattını ele geçirmeye teşebbüs etmiştir. Böylece, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni Kiliseleri ile teması ve akabinde Ermeni terör hareketlerini destekleme süreci de başlamıştır.⁵⁴

1816 yılında Moskova'da Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü'nü kuran Rusya, Ermeni konusunu daha sistemli bir şekilde ele almaya başlamıştır.⁵⁵ Ruslar, 1813 ve 1818'de İran'a, 1828-1829 yıllarında da Osmanlı Devleti'ne karşı yaptığı savaşlarda Ermeni asıllı subaylardan yararlanmışlardır. Bu subaylar Rus Hükümeti'nin talimatları ile Ermenileri Türkler aleyhine kışkırtmış ve Osmanlı ordularını arkadan vuracak çeteler oluşturmuşlardır.⁵⁶ 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında önemli sayıda Ermeni Rus Ordusu'na asker olarak kaydolmuş, bazı Ermeniler Erzurum'un Ruslara teslim olmasında etkili olmuş ve bölgedeki Müslüman Türk ahaliye eziyet etmişlerdir.⁵⁷

Rusya, İran ve Osmanlı Devleti ile yapılan savaşlarda kazandığı Revan ve Nahçıvan Hanlıkları topraklarında 17 Mart 1828'de bir Ermeni Vilayeti oluşturmuştur. Bu vilayette Ermeni nüfusunu çoğaltmak için ise savaştan sonra İran ve Osmanlı Devleti topraklarından Ermenileri buraya göç ettirmiştir. Rus albayı Lazarev'in verdiği bilgilere göre üçbuçuk ay gibi kısa bir sürede 8249 hane yani yaklaşık olarak 41241 kişi göç ettirilmiştir. Osmanlı kayıtlarına göre de sadece Erzurum'dan 4230 hane, yaklaşık

⁵³ Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878-1918*, İstanbul 1987, s. 5-6.

⁵⁴ Osman Yıldırım, Uğurhan Demirbaş vd., *a.g.e.*, s. XI-XII.

⁵⁵ Yusuf Halaçoğlu, "Ermeni Meselesiyle İlgili Birkaç Rus Kaynağı", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, S. 38, Ankara 2001, s. 735.

⁵⁶ Mehmed Saray, *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, İstanbul 1998, s. 165.

21150 kişi göç ettirilmiştir.⁵⁸ Böylece Türk nüfusun yoğun olarak yaşadığı Anadolu ve Azerbaycan arasında bir uydu Ermenistan yaratılmasının ilk adımları atılmıştır.

Bir önceki bölümde ele alınan 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinde Rusların Doğu Anadolu'da önemli miktarda toprak kazanmalarıyla Rus-Ermeni işbirliği daha da artmıştır. Ruslar Ermenilere Balkanlardaki Hıristiyanların yaptığı gibi bağımsız bir devlet kurmaları yönünde telkinlerde bulunmuşlardır. Gerçekte ise Ruslar, 1890'lı yıllarda Çar'ın Dışişleri bakanı olan Prens Lobanoff Rostowski'nin belirttiği gibi "Rusya sınırlarında Ermenisiz bir Ermenistan" hayal etmekteydiler. 1885'te Rusya'daki Ermeni okullarının kapatılması, Rus Hükümeti tarafından 1836 yılında Gregoryen Ermeni Kilisesi'nin mülkiyet hakkı tanınmış olmasına rağmen 100 milyon frank tutarındaki Kilise mallarına el konulması, Ermeni aydınların tutuklanması, her çeşit Ruslaştırma metotları, sürgünler, Kafkas vilayetlerinde Ermenice konferans verilmesinin yasaklanması gibi hareketler Rusların asıl amaçlarını çok açık bir şekilde göstermektedir.⁵⁹

Bazı Ermeni yazarlar da Ruslar tarafından kullanıldıklarını itiraf etmişlerdir. Ermeni yazar Boryan'ın Rusya hakkındaki düşünceleri şöyledir:

*"Çarlık Rusyası hiçbir zaman Ermeni muhtariyetini sağlamak istememiştir. Bu nedenle Ermeni muhtariyeti için çalışan Ermeniler aslında Rusya'nın Doğu Anadolu'yu ele geçirmesi için Çarlık ajanı olarak faaliyet göstermişlerdir."*⁶⁰

Rusya Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerinde hoşnutsuzluğu ve anarşiyi sürekli kılmak için her yolu denemiştir. Kafkasya'da zindan cezasına mahkûm edilen Ermeni ihtilâlcileri veya çeteleri Türkiye'ye giderek isyan çıkartmaları şartıyla serbest bırakılmıştır. Öyle ki 1896'da Osmanlı Bankası'na bomba koyan Ermeni ihtilâlciler, Van ve Erzurum'daki Rus konsolosluklarıyla irtibatta bulunan tüm ihtilâlciler Rus uyruklu Ermenilerdi. Buna rağmen, bölgedeki Rus konsolosları ayrı zamanda Kürt aşiretlerinin Ermenilere karşı yağma hareketlerini de desteklemişlerdir. 1913 ve

⁵⁷ Yusuf Halaçoğlu, *a.g.m.*, s. 735.

⁵⁸ Kemal Beydilli, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, Ankara 1988, s. 366, 407.

⁵⁹ Edgar Granville, *Çarlık Rusyasının Türkiye'deki Oyunları*, Ankara 1967, s. 22,31.

⁶⁰ Dış Politika Enstitüsü, *Dokuz Soru Ve Cevapta Ermeni Sorunu*, Ankara 1992, s. 20.

1914'ün başlarında Van Ermenilerine zorbalık yapan ve Osmanlı makamlarınca tutuklanan Kürtler bölgedeki Rus konsolosu tarafından kurtarılmış ve himaye edilmiştir.⁶¹

1904-1906 Rus-Japon Savaşından sonra uzak doğuda yenilen Rusya yeniden Ermeni kozunu oynamaya başlamış, Ermenilere tekrar şirin gözükmeyen yollarını aramıştır. Bilindiği gibi Birinci Dünya Savaşı başlar başlamaz Rus-Ermeni işbirliği Osmanlı Devleti'ne büyük zararlar vermiştir.

b) İngiltere'nin Takip Ettiği Politika

Osmanlı Devleti'nde Katoliklerin hamisi Fransa, Ortodoksların hamisi ise Rusya olmuştur. İngiltere'de özellikle 1840 yılından itibaren Protestan misyonerlerin faaliyetlerinin genişlemesine destek olmaya başlamış ve Protestan Hıristiyanların hamiliğini üstlenmiştir.⁶² İngiltere bu şekilde gerek misyonerlerin vasıtasıyla gerekse de açtığı eğitim kurumlarıyla öncelikle Ermenileri hedef almış ve onların milli duygularını kısıktarak kendi amaçları doğrultusunda kullanmıştır.

İngiltere 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar, kendi milli menfaatine ters düştüğü için genelde Rusya'nın yayılmacılığına karşı Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü desteklemiştir. Bu yüzden savaş sonunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile Rusya'nın batıda Ege Denizi'ne ve doğuda Dicle-Fırat bölgesine doğru uzanmasından rahatsız olmuştur. İngiltere Rusya'nın Balkanlardaki etkisini Avusturya ile işbirliği yaparak önleyebileceğini biliyordu. Doğuda ise Kars Yaylası'na sahip olan Rusya'nın daha da güneye inmesini engellemek için Kıbrıs'ı Osmanlı Devleti'nden almak gerekebilirdi.⁶³ Bu konu ile ilgili olarak Londra Hükümeti, İstanbul'daki elçisi Henry Layard'a gönderdiği 30 Mayıs 1878 tarihli telgrafta, Kıbrıs'ın istenmesinin nedenlerini ve şartlarını şu şekilde belirtmiştir:

“Osmanlı orduları yenilmiştir. Osmanlı Hükümeti çaresizlik içindedir. Bunlar çöküşün açık delilleridir... Rusya, Kars, Ardahan ve Batum'u işgal etmiş bulunmakta

⁶¹ Kara Schemsi, “Türkler ve Ermenistan Meselesi”, *Türkler, Ermeniler ve Avrupa*, (Haz. Bayram Kodaman), Isparta 2003, s. 4-5.

⁶² Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Ankara 2002, s. 17.

⁶³ Zafer Özkan, *Tarihsel Akış İçerisinde Terörden Politikaya Ermeni Meselesi*, İstanbul 2001, s. 39.

olup, Anadolu, Suriye ve Irak halkını tahrik ederek Osmanlı Ordusu'na karşı kıskartabilir. Böyle bir tahrik halinde bu halk, çöküş halinde bulunan devleti terk ederek başka bir idare armaya başlayacaktır. Bu ise, Osmanlı Devleti'nin sonu olacaktır.

Osmanlı egemenliğinin Asya'da devamı için bir koşul vardır; O da, gelecekte Osmanlı Asya'sına Rusya tarafından yönelebilecek bir saldırıyı, silâhla önleme gücü olan bir devletin garanti vermesidir. İngiltere böyle bir garantiyi verebilir. Ancak, İngiltere'nin önerdiği bu garantisini yerine getirebilmesi için, Anadolu ve Suriye kıyıları yakınlarında bir yere sahip olması gerekmektedir. İngiltere açısından Kıbrıs adası bu amaca uygun ve yeterli görünmektedir. Bununla beraber Kıbrıs, Osmanlı Devleti'ne ait olmaya devam edecek, vermekte olduğu vergiyi Osmanlı hazinesine ödeyecek, sadece askerî ve stratejik düşüncelerle İngiltere tarafından kullanılacaktır. Rusya son savaşta Doğu Anadolu'da ele geçirdiği yerleri Osmanlı Devleti'ne iade ederse, İngiltere de Kıbrıs'ı derhal boşaltacaktır.”⁶⁴

Osmanlı Devleti tek başına Rusya ile başa çıkamadığından İngiliz isteklerini kabul etmek zorunda kalmış ve yeni sadrazam Safvet Paşa 4 Haziran 1878 tarihinde İngiltere ile Kıbrıs Antlaşması'nı imzalamıştır.⁶⁵ Daha sonraları İngiltere stratejik çıkarları doğrultusunda 20 Ağustos 1882'de Mısır'da Port-Said'e asker çıkarmış ve 15 Eylül 1882'de Kahire'ye girerek Mısır'a fiilen yerleşmiş ve böylece Mısır da Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmıştır.⁶⁶

Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunamayacağı belirgin bir şekilde anlaşılınca, İngiltere özellikle 1880'lerden itibaren, Osmanlı Devleti'ni parçalama ve onun toprakları üzerinde kendisine bağlı millî devletler kurma politikasına başlamıştır.⁶⁷ Bu politika değişikliğinin önemli sebeplerinden biri de 1880 Nisan'ında İngiltere'de muhafazakârların seçimi kaybederek, Türk düşmanı olarak tanınan Gladstone'un lideri olduğu liberal partinin iktidara gelmesidir. Yeni hükümetin amacı yakın doğuda Rusya'yı Boğazlardan ve Hindistan'a giden ticaret yollarından uzak tutmak için artık Osmanlı Devleti'ni korumak ve güçlendirmek değildir. Bunun yerine Osmanlı Devleti bünyesindeki Hıristiyan unsurları ve özellikle Ermenileri kendi tarafına çekmek ve

⁶⁴ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, İstanbul 1985, s. 284.

⁶⁵ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, (Haz. İsmet Miroğlu), İstanbul 1983, s. 614-615.

⁶⁶ Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 316.

onları kuvvetlendirerek zamanla muhtariyetlerini ve bağımsızlıklarını elde etmelerini sağlayarak Rusya'nın önünde kendine bağlı tampon devletçikler oluşturma politikası benimsenmiştir.⁶⁸

İngiltere bu amaçları doğrultusunda Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulmasının, çok faydalı olacağını düşünüyordu. İngiltere'nin Ermeni sorunundaki etkilerini, 50 yıl Türkiye'de ve İstanbul'da yaşamış olan Gevige Washorn şu şekilde ifade etmektedir:

*"Berlin Antlaşması'ndan sonra Ermenilerin durumu, bilhassa Anadolu'nun içerisinde gün geçtikçe kötüleşmeye başlamıştır. Bu durumda İngiliz Politika'sının sorumluluğu büyüktür. İngiliz Hükümeti, Ermenilerin çıkarlarını savunmaya, onlar için ıslahat yaptırmaya başlamış ve Ermenilere muhtar bir Ermeni yurdu kuracağı vaadinde bulunmuş ve kıskırtmıştır. Bunu kısmen Hıristiyanlık gayretiyle, fakat daha çok kendi çıkarları için yaparak özerk bir Ermeni yurdunun Rusya'nın ilerlemesine engel olacağını düşünmüştür."*⁶⁹

İngiltere'nin bu kıskırtıcı tutumu Ermenileri cesaretlendirmiş ve 1890'lı yıllardaki Ermeni isyanlarının en önemli sebeplerinden olmuştur. Önce Van ve daha sonra da Erzurum'da başkonsolos olarak görev yapan Rus Generali Mayewski, 1895–1903 yılları arasında gerçekleşen Ermeni olaylarını içeren bir rapor hazırlamıştır. Petersburg Askeri Matbaası'nda basılan bu eserde General Mayewski İngiltere'nin isyanlardaki etkisinden şöyle bahsetmektedir:

"...Zira gizlice toplanan ve İngiliz Konsololuğu vasıtasıyla Londra'dan alınan paralar, Van'a getirilmekte oradan da sözde fakirlerin korunması için kurulmuş derneklerle kamufle edilerek ilgililere dağıtılmaktadır. 1895 yılı sonlarından itibaren de aynı bahanelerle Van'a birçok Ermeni gelmiştir."

⁶⁷ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara 1999, s. 565.

⁶⁸ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1986, s. 59.

⁶⁹ Zafer Özkan, *a.g.e.*, s. 42-43.

1896 Haziran ayında meşhur Van ayaklanması başlamıştır. Kış geçip bahar gelince, meseleyi tartışmak amacıyla Ermeni isyancılarının bazen Amerikan misyonerlerinde, bazen de İngiliz Konsolosunda toplandıkları görülmüştür.⁷⁰

Amerikan gazetelerinden New York Herald da İngiltere'nin Ermeni isyanlarındaki rolünü açık ve net bir biçimde şu sözlerle açıklanmıştır:

*“Avrupa incelemesi, Ermenilerin, yabancı ülkelerden gelen tahrikçilerle birlikte isyan etmiş olduklarını göstermiştir. Asiler İngiltere'den gelmiş modern silâhlarla her şeyi yapmışlar yangın, adam öldürme, yağmadan sonra düzenli askere de karşı durmuşlar, kafa tutmuşlar, dağlara çekilmişlerdir. Soruşturma heyeti, Osmanlı hükümetinin âsilere karşı asker göndermekle en kanuni hakkını kullandığını saptamıştır.”*⁷¹

Bir yandan İngilizler Ermenileri isyana teşvik ederken, Londra'da elçilik konferansında Lord Salisburg; *“Ermenistan'da bağımsızlık için şartlar ve unsurlar mevcut değildir. Ermenistan gibi büyük bir ülkede pek çok dağılmış, çeşitli unsurlarla, birçok din mensuplarıyla karışmış halde bulunan ve çoğunluğu teşkil edemeyecek durumda olan Ermeniler için bağımsızlık imkânsızdır. Ermenilerin istedikleri şekil için bir il içinde merkezi bir nokta bile bulmak zordur.”* demiştir.⁷²

İngilizler, Ermenilerin hiçbir yerde çoğunluk olmadığını ve onların bağımsızlığının imkânsız olduğunu bilmelerine rağmen, onları silâhlandırarak Türklere karşı kullanmışlardır.⁷³

c) Amerika

Amerika'nın Ermeniler üzerinde daha çok kültürel bilinçlenme ve milliyetçilik duygularının artması yönünde etkileri olmuştur. Bu nedenle Ermeni ayaklanmaları üzerindeki önemli unsurlardan biri de 19. yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğu'na gelmeye başlayan Amerikalı misyonerlerdir. Özellikle Amerika'da misyonerlik

⁷⁰ General Mayewski, *Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar*, Çeviren Azmi Süslü, Ankara 1986, s. 36-38.

⁷¹ Esat Uras, *a.g.e.*, s. 475.

⁷² Zafer Özkan, *a.g.e.*, s. 44-45.

⁷³ *A.g.e.*, s. 45.

faaliyetlerinin başlangıcında tüm amaç ve düşüncelerini din olgusu çevresinde toplayan bu misyonerlerin, gitgide devlet politikasına alet edildikleri, ister istemez Amerika'nın izlemek istediği emperyalist politikada kullanıldıkları anlaşılmaktadır.⁷⁴

Anadolu'daki Amerikan misyonerler 1891 yılına kadar 9 kolej kurmuşlardır. Bunlar İstanbul'da Robert Koleji (1862), Beyrut'ta Beyrut Üniversitesi (1864), İstanbul'da Amerikan Kız Koleji (1873), Antep'te Merkezi Türkiye Koleji (1876), Harput'ta Fırat Koleji (1878), Maraş'ta Merkezi Türkiye Kız Koleji (1882), Merzifon'da Anadolu Koleji (1886), Tarsus'ta St. Paul Enstitüsü (1888) ve İzmir'de Uluslar Arası Kolej (1891)'dir.⁷⁵

Amerikalı misyonerler 1840'lardan itibaren Amerika'ya Ermeni öğrencileri genellikle tahsil amacıyla göndermeye başlamışlardır. Daha sonra 1890'lara doğru esnaf, zanaatkâr ve köylü Ermeni göçü başlamıştır. Hem Amerika'nın hem de Osmanlı Devleti'nin kısıtlamalarına rağmen, 1890-1900 yılları arasında 12 bin kadar Ermeni'nin Amerika'ya göç ettiği bilinmektedir.⁷⁶ Böylece Amerika'ya yerleşen bu Ermeniler zaman zaman Türkler aleyhine kamuoyu oluşturmaya çalışmışlardır. Özellikle göç sınırlamalarının gevşetildiği dönem olan İkinci Meşrutiyet döneminde Ermenilerin topluca Amerika'ya göç ettikleri görülmüştür. 1908 yılında 3.300, 1910 yılında 5.500 ve 1913 yılında 9.355 Ermeni ABD'ye göç etmiş ve I. Dünya savaşı öncesinde ABD'deki Ermeni nüfusu 50 bini aşmıştır. 1914 yılına kadar olan bu rakamı David Marshall Lang "The Armenians" isimli eserinin 'Armenians in the New World' isimli bölümünde 70.982 olarak göstermiştir.⁷⁷ ABD'nin Ermeni sorununa ilgisinin artmasının nedenlerinden biri de göç eden Ermenilerin Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin durumuna dair söyledikleri ve yazdıklarıdır. Gerçekte Amerika 1860'ların sonundan itibaren "Doğu Sorunu" ile ilgilenmeye başlamıştır. 1865'te kuzeyin galibiyetiyle

⁷⁴ Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXVII/1-2, Ankara 1989, s. 1.

⁷⁵ Haluk Selvi, "Amerika Birleşik Devletlerinde Ermeni Faaliyetleri" *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, Yıl 4, S. 38, Ankara 2003, s. 119.*

⁷⁶ Şenol Kantarcı, "ABD ve Kanada'da Ermeni Diasporası: Kuruluşlar ve Faaliyetler", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, (Eylül-Ekim-Kasım 2001), S. 3, Ankara 2001, s. 72-74.

⁷⁷ Şenol Kantarcı, *Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*, İstanbul 2004, s. 94-95.

sonuçlanan iç savaşa kadar daha çok kendi çevresindeki gelişmelerle ilgilenen ABD, yayılcılık yönündeki ilk adımlarını savaştan sonra atmıştır.⁷⁸

1890'lı yıllarda Anadolu'da yaşanan Ermeni olayları sırasında zarar gören Amerikan binaları için tazminat ödenmesini talep eden ABD elçisi Terrel, Ağustos 1896'da Dışişleri Bakanı Olney'e yolladığı raporda, Osmanlı Devleti'ne bir askerî müdahalede bulunulmasını şu cümlelerle önermiştir:

"...Halep'te tutuklu bulunan altı Amerikan vatandaşı hakkında Babiâli'den 10 gündür bilgi alamayınca, doğrudan sarayla görüşmeye karar verdim. Ancak bana Sultan'ın bir hafta boyunca randevularının dolu olduğu bildirildi. Bu durumda bizi dikkate almamış oldular. Babiâli'den pasaportumu isteyip ülkeden ayrılalım mı? Bu bize ilgi göstermeyen yöneticilere iyi bir ders olacak ve Avrupa'daki tüm devletleri sevindirecektir..."

*"...Görünen o ki, Babiâli tazminat ödemeyi reddetmektedir. Tazminatı zorla almaktan başka bir yol kalmamıştır. Bunun için Girit çevresine güçlü bir donanma gönderilmesi yeterli olacaktır."*⁷⁹

Görüldüğü gibi ABD'nin politikaları 1890'lardan itibaren işi silâh kullanmaya kadar götürecek emperyalist bir hal almıştır. I. Dünya Savaşı sırasında ve hemen sonrasında ABD'ye büyük sayıda Ermeni göçü yaşanması bu ülkede güçlü bir Ermeni lobisinin ve Türk aleyhtarlığının oluşmasına yol açmıştır. Bu durum günümüzde de bazı hallerde varlığını sürdürmektedir.

d) Fransa'nın Takip Ettiği Politika

Bilindiği gibi Kanuni Sultan Süleyman döneminden itibaren Fransa, Osmanlı Devleti'nin en çok imtiyaz ve ticari imkân tanıdığı ülke olmuştur. Ancak Fransız İhtilalinin getirdiği milliyetçilik akımları ile Osmanlı topraklarındaki azınlıkları istismar etmiş ve sözde koruyuculuğuna yeltenmiştir. Fransa çıkarları doğrultusunda, 1864 Lübnan işgalinden sonra, 1895 yılındaki Zeytun Ermeni isyanını da desteklemiştir.⁸⁰

⁷⁸ Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara 2001. s. 247, 255, 304.

⁷⁹ *A.g.e.*, s. 267

⁸⁰ Ergünöz Akçora, "Ermeni Sorunu ve Türklere Yaptıkları Katliamlarda Ermeni Komiteleri'nin Yeri", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, S. 38, Ankara 2001, s.753.

Fransa Katolik Ermenilerin hamîliğini üstlenmiş, özellikle Katolik misyoner okulları vasıtasıyla pek çok Ermeni'nin Katolik mezhebine geçmesini sağlamıştır. Fransa, doğu siyasetinin stratejik noktaları olarak kabul ettiği Suriye, İstanbul ve İzmir bölgelerini siyasî, iktisadî ve kültürel faaliyetlerinin merkezi haline getirmiştir. Bu bölgelerde yaşayan Katolik yanlısı Ermeniler üzerinde faaliyetlerini yoğunlaştırmış, diğer taraftan da, Katolik misyonerlerle onların işlettikleri okul, kilise, hastahane ve bakımevi gibi kuruluşları maddî ve manevî açılardan desteklemiş ve gelişmelerini sağlamıştır.⁸¹

Fransa'nın desteği ve propagandaları ile tarihte ilk defa Gregoryen Ermenilerin bazı papazların öncülüğünde toplu halde Katolik mezhebine girmeye başladıkları görülmüştür. Ermeni din adamlarının aralarındaki iktidar ve çıkar mücadeleleri, bazı Ermeni ailelerine karşı olan husumetler Fransa'nın başlattığı propaganda ve psikolojik harekât uygulamalarını kolaylaştırmıştır. Bu mezhep değişiklikleri zamanla merkezden taşraya doğru yayılmış ve Ermeni Cemaati ikiye bölünmüştür. Aralarında büyük çatışmalar, kanlı mücadeleler, kardeş kavgaları yaşanmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin de müdahale etmesine yol açan bu bölünme Ermeni Cemaati'nin arasındaki huzur ve kardeşliği bozmuştur.⁸²

Fransa'nın Ermeniler üzerindeki faaliyetlerinde Fransız konsoloslarının etkisi de önemlidir. 19. Yüzyılda Fransa'nın Osmanlı Devleti nezdinde İstanbul'daki elçisinin dışında başta Kudüs, Halep, İzmir, Selânik, Trabzon, Erzurum, Maraş'a bağlı Zeytun olmak üzere muhtelif bölgelerde yirminin üzerinde konsolosu bulunmaktaydı. Özellikle Trabzon, Erzurum, Zeytun konsoloslarının raporlarından Katolik Ermenilerin nasıl desteklendiğinin ve kendilerine Fransa tarafından hangi yollarda güvence verildiğinin örnekleri görülmektedir.⁸³

⁸¹ Recep Şahin, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul 1998, s. 159.

⁸² Cengiz Kürşad, "Ermeni Terörü", *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi Ermeni Meselesi I*, İstanbul 1989, s. 8-9

⁸³ Dündar Aydın, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkmasında Fransa'nın Rolü", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu, 8-12 Ekim 1984, Bildiriler*, Ankara 1985, s. 287-288.

Fransa'nın Ermenilere yönelik propagandalarının önemli araçlarından biri de yayın faaliyetleri olmuştur. 1604-1877 yılları arasında bu ülkede Türkiye, Ermeniler, Hayali Ermenistan konularında 200 kadar kitap ve makale neşredilmiştir.⁸⁴

1894-1896 yıllarında gerçekleştirilen Ermeni isyanlarının ardından Fransa'da George Clemenceau, Anotole France, Jean Jaures ve Francis de Presens gibi dönemin önde gelen isimleri Ermenilere yardım maksatlı Fransız destekleme komitesini kurmuşlardır. Fransa'nın önde gelen isimleri Ermenileri destekleme komiteleri kurarlarken, Fransız devlet adamları ise bağımsız bir Ermenistan projesine sıcak bakmamış ve sadece Ermenileri Fransız çıkarları doğrultusunda kullanmayı planlamışlardır.⁸⁵ Fransız Büyükelçisi M.P. Cambon, Dışişleri Bakanı Casimir Perier'e gönderdiği raporda: *"Bağımsız bir Ermenistan mı? Kesinlikle bu düşünülemez. Ermenistan, Bulgaristan ve Yunanistan gibi tabii hudutlarla çevrili, birleşik bir halk külesiyle tarif ve sınırlanmış bir yer değildir. Ermeniler Türkiye'nin her köşesine dağılmış bulunuyorlar. Asıl Ermenistan denilen yerlerde de İslâm halkla karışmış bulunuyorlar. Buna Ermenistan'ın Türkiye, İran ve Rusya arasında parçalanmış olduğunu da ilave ediniz. Beklenmeyen bir savaş sonucunda, eğer Avrupa, bir Ermenistan kurulmasını teklif etmiş olsa, yeni hükümetin yerini tayin ve tesbit hemen hemen imkânsızdır. Aynı zorluk yarı bağımsız bir il kurulmasında da söz konusudur. Ermenistan nerede başlayıp nerede bitiyor?... O halde Ermeni sorunu için bir hal çaresi, bir sonuç mümkün değildir."*⁸⁶ İfadeleriyle bağımsız bir Ermenistan'dan bahsedilemeyeceğini bildirmekteydi.

Bu şekilde Ermeniler arasında siyasî nüfuz oluşturmaya çalışan Fransa, bilindiği gibi 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'nden sonra Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni işgal ederken Ermeni milis ve teşkilâtlarıyla işbirliği yapmış, bu bölgede Ermenilerle birlikte Müslüman ahaliye karşı büyük kıyımlar gerçekleştirmiştir.

⁸⁴ A.g.m., s. 289.

⁸⁵ Gürbüz Evren, a.g.e., s. 91-92.

⁸⁶ Esat Uras, a.g.e., s. 427.

3. Misyonerler, Ermeni Kilisesi ve Din Adamlarının Çalışmaları

a) Misyonerlerin Çalışmaları

Ermeni milliyetçiliği tüm milliyetçilik hareketlerinde olduğu gibi kültürel benliğin gelişmesinden kaynaklanır. Bu kültürün, milliyetçi-dinî menşei, Osmanlı topraklarına gelen misyonerlerin faaliyetlerinde yatmaktadır. Batının kültürel yayılcılığının önemli araçlarından biri olan misyoner okulları 18. yüzyıldan beri Osmanlı Devleti'nde faaliyet göstermekteydiler. 1789 Fransız İhtilâli ile batıda egemen olan “*Milliyetçilik*” akımı bu kuruluşlar vasıtasıyla Osmanlı ülkesinde yaşayan özellikle gayrimüslimlere ulaştırılmıştır.⁸⁷

Kapitülasyonlar ve daha sonra Fransa, İngiltere, Rusya ve Amerika'ya tanınan Osmanlı Devleti'ndeki “*Hıristiyanların Hamîliği*” sayesinde misyonerler, 18. ve 19. yüzyıldan itibaren Anadolu'da örgütlenmeye başlamışlardır. Böylece, 1701-1702'lerde Fransa, 1804'ten itibaren İngiltere, 1819'dan sonra Amerika ve 1774 ve 1829 Edirne Antlaşması'nı izleyen yıllarda Rusya'dan gelen misyonerler Anadolu'da propagandaya girişmişlerdir. Başta Ermeniler olmak üzere, Anadolu'daki gayrimüslimleri İngilizler Protestan, Ruslar Ortodoks, Fransızlar da Katolik mezhebine çekmeye başlamışlar ve bunu yaparken de onların dinî, millî ve siyasî duygularını istismar etmişlerdir.⁸⁸

Misyonerlerin teşkilatlandıkları ve faaliyet gösterdikleri yerler daha çok Ermenilerin meskûn olduğu bölgelerdir. Harput'ta bir Fransız Koleji, bir Amerikan Koleji ve bir de Alman Mektebi kurulurken, 1818 yılında Amerikan Board⁸⁹ ajanları Antep'e yerleşmişler ve 1831'lerde kurdukları matbaada bastırdıkları İncilleri özellikle Ermeniler arasında dağıtmışlardır. 1848'de burada, daha sonra Tıp Fakültesi'ne dönüştürülecek olan Amerikan Hastanesi ve Ermeni azınlık mektepleri açılmıştır. 1850 yılında Antep'te meşhur Amerikan Koleji'nin açılmasından sonra 1879'lardan itibaren bu faaliyetlere Fransızlar da katılmıştır.⁹⁰ 1908 yılına gelindiğinde ise dokuzu ilk, ikisi

⁸⁷ Erdal İter, *a.g.e.*, s. 43.

⁸⁸ Azmi Süslü, *a.g.e.*, s. 28; Kı Young Lee, *a.g.e.*, s. 64.

⁸⁹ ABD'deki en kıdemli ve en büyük Protestan misyoner örgütü, asıl adı: American Board of Commissioners for Foreign Missions, Ayrıntılı bilgi için bakınız; Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, Ankara 2000, s. 15-20.

⁹⁰ Azmi Süslü *a.g.e.*, s. 29.

rüştiye olmak üzere toplam on bir Türk okuluna karşılık yirmi Ermeni okulu tespit edilmiştir.⁹¹

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından kısa bir süre sonra Rusya'nın Bitlis Konsolosu'nun raporunda belirttiği ifadelerden bu misyonerlerin amaçları çok açık bir şekilde anlaşılmaktadır:

*"...Batılı diplomatlar da, kendi bakış açılarına göre, milliyet kavgasından pek gaddarâne bir surette istifadeye kalkışmışlar, Ermenilerin millî duygularını tahrik ederek hiç sıkılmadan Türkiye'de bir Ermeni meselesi icat etmişlerdir. Hâlbuki bunların hepsi Türkiye'nin göz kamaştırıcı mirasından hissedar görünmek amacına matuftur. Hıristiyanları himaye etmek, insanlık ve kanunu müdafaa etmek, bunların hepsi sıkılmamak için birer maskedir. Ermenilerin gerçekten fakru zarurete düşmeleri Avrupa'nın umurunda bile değildi."*⁹²

Misyoner okullarının Ermeni milliyetçiliğine yaptığı önemli katkılardan biri de, misyonerlerin Ermeni öğrencileri Amerika'ya ve Avrupa'ya göndermeleridir. Bu gençler, oralarda milliyetçi fikirlerle donanıyor ve dönüşlerinde ateşli birer reform taraftarı oluyorlardı. Bu sayede XIX. yüzyılda Protestan ve Katolik Ermeniler arasında milliyetçi ve dinî bir uyanma göze çarpmaktadır. Doğu Anadolu'daki, Ermeni okulları ile işbirliğine giren misyonerler, Ermeniler arasında isyan ve ihtilâl fikirlerinin yaygınlaşmasında ve zemin hazırlanmasında önemli rol oynamışlardır.⁹³

b) Ermeni Kilisesi ve Din Adamlarının Çalışmaları

Ermeni Kilisesi, Ermeni tarihinde en çok etkili olmuş unsurlardan biridir. Ermeni Kilisesi'nin Ermeniler için önemi ve rolü bütün Ermeni tarihçileri tarafından da açıkça kabul edilmiştir. Bunlardan biri olan Boyacıyan'ın şu tespiti çok yerindedir:

"Ne kadar geniş olursa olsun, Ermeni kilisesini aynı ölçüde ele almayan herhangi bir Ermeni tarihi, Ermeniler'in gerçek hayatını ortaya koymayı başaramaz."

⁹¹ Necdet Sevinç, *Osmanlı'dan Günümüze Misyoner Faaliyetleri*, İstanbul 2002, s. 112.

⁹² Azmi Süslü, *Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim*, Ankara 1987, s. 20-21.

⁹³ K1 Young Lee, *a.g.e.*, s. 66.

Ermeni Kilisesi ile Ermeni Milleti o derece iç içedir ki, birisi olmadan diğerini düşünmek mümkün değildir.”⁹⁴

Diğer bir Ermeni tarihçisi Pastırmacıyan da kilise için “*Ermeni Kilisesi, Ermeni milletinin, kilise tarafından can verilen ruhumun yeniden dünyaya gelmek için yaşadığı vücuttur.*” demektedir.⁹⁵

Ermeni Kilisesi’nin tarihine baktığımız zaman sürekli göze çarpan nokta, gerek Bizans, gerek Roma Kilisesi’nin nüfuzuna girmekten kaçınma çabasıdır. Bu çaba çoğu zaman Ermeni halkının siyasî yönden aleyhine sonuçlar vermiştir. Ancak kilisenin çıkarı toplumun çıkarlarından üstün sayıldığı için, bu politika hiç değişmemiş ve sadece kiliseyi daha güçlü ve nüfuzlu duruma getirecek girişimler üzerinde durulmuştur.⁹⁶

Osmanlı Devleti idaresinde de durum değişmemiş, Ermeni kilisesi, Ermeniler üzerinde hem siyasî ve hem de sosyo-kültürel yönlerden en etkili unsur olmuştur. Dolayısıyla Ermeni milliyetçiliğinin gelişmesinde en önemli etkenlerden biri de Ermeni Kilisesi’dir. Bu hususu da yine bir Ermeni tarihçisi olan Nalbantyan şu şekilde açıklamaktadır:

“Bu nasyonalist çabada en büyük rol, bazı müstesna liderleri ve belli başlı manastırları vasıtasıyla, hem dinî ve hem entelektüel bir kuvvet olarak çalışan, Ermeni Kilisesi tarafından oynanmıştır... Siyasi bağımsızlığın yokluğunda, Katolikos, milletinin emellerini temsil etmiş ve Diaspora’dakilerle anavatandaki Ermeniler arasında bir bağ haline gelmiştir.”⁹⁷

Ermeni Kilisesi, Osmanlı Devleti’nin kendilerine tanıdığı geniş haklar ve imtiyazlar sayesinde faaliyetlerini rahatça sürdürmüş, Ermeni toplumunu Osmanlı yönetimi aleyhine kıskırtmış ve Ermeni milliyetçiliğinin yayılmasında çok etkili olmuştur. Özellikle 1863 Ermeni Milleti Nizamnamesi’nin yürürlüğe girmesi ile patrikler tamamen siyasi cephelerde çalışmaya başlamışlardır.⁹⁸ Bu nizamname Ermeni

⁹⁴ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915...*, s. 33–34. Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1998, s. 46.

⁹⁵ Kâmuran Gürün, *a.g.e.*, s. 46; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915...*, s. 34; K1 Young Lee, *a.g.e.*, s. 60.

⁹⁶ K1 Young Lee, *a.g.e.*, s. 61.

⁹⁷ Kâmuran Gürün, *a.g.e.*, s. 46.

⁹⁸ K1 Young Lee, *a.g.e.*, s. 61-62.

Patrikhanesi'ne, Ermeni Cemaati'ni yönetme yetkisi, ruhban ve sivil halktan oluşan bir "Meclis" oluşturma imkânı ve bir bakıma bağımsız yönetim anlayışı hakkı getirmiştir. Bu hakları ve yetkileri alan bazı patrikler; Nizamname'yi, bağımsızlık yolunda ilk adım olarak kabul etmişler ve daha fazlasını isteme hayaline kapılarak, Avrupa devletlerinin dikkatini çekmek için yapılan isyanlara ve terör olaylarına destek olmuşlar, hatta bizzat bu hareketlerde rol almışlardır.⁹⁹

Rus Başkonsolosu General Mayewski raporlarında Ermeni din adamlarının faaliyetlerine de değinmiştir. Mayewski'nin şu ifadeleri Ermeni din adamlarının Osmanlı Devleti'ne karşı nasıl bir ihanet içinde olduklarını çok güzel açıklamaktadır:

*"Ermeni din adamlarının dinî eğitim konusundaki çalışmaları ise hemen hemen yok gibiydi. Buna karşılık, Ermeni papazları milliyetçilik fikirlerini yaymak için çok çalışmışlardır. Yüzyıllardan beri, ilahi hizmetlerin yerine Müslümanlar'a karşı Hıristiyanlar'ın dinî düşmanlıklarının aşılandığı esrarengiz kiliselerinin duvarları arasında bu tür fikirler gelişmiştir. Okullar ve seminerler, dinî liderlerin bu eserine büyük ölçüde yardım etmişlerdir... Doğu Hıristiyanları gibi kiliseleri de, Hıristiyanlığın kaidelerini ve ananelerini bir tarafa bırakarak millî propagandayı başlıca meşguliyetleri haline getirmişlerdir."*¹⁰⁰

Ermeni Piskoposu Gevond Turyan haftalık Ermeni dergisi Dadjard'da yayınladığı makaleleri 1917 yılında toplayarak bir kitap halinde neşretmiştir. Bu kitapta yer alan bilgiler Ermeni Kilisesi'nin Osmanlı Devleti'ne karşı faaliyetleri konusunda bir itirafname gibidir. Gevond Turyan, Ermeni Kilisesi ve din adamlarının Osmanlı Devleti'nin yıkılmasındaki rollerini şöyle ifade etmektedir:

"Dini cematlar, uzun zamandan beri, Ermeni İhtilâl Partileri'nin inkılâp ocakları olmuş ve en şeytani programlar buralardan hazırlanmıştır. Dinî merkezler, silâh depoları ve komplo ocakları olmuştur... Dinî liderler, söz ve yazı ile, kendilerine güvenmiş olan halkı isyana teşvik ediyorlardı. Artık vaazlarda yüce sözler ve İncil'in doktrini zikredilmiyordu. Sadakat ve doğruluk yerine isyan; insanlık yerine kin ve intikam; ahlak yerine alçaklık ve rezillik vaaz ediliyordu... Dinî liderler, komiteler

⁹⁹ Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara 1997, s. 109-110.

¹⁰⁰ General Mayewski, *a.g.e.*, s. 3-4, 14.

tarafından organize edilmiş bayramlara, toplantılara, törenlere başkanlık ediyorlardı.”¹⁰¹

Yukarıda da değinildiği gibi bazı Ermeni patrikleri Osmanlı Devleti aleyhine düşmanca faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bunlardan ilki 1869–1873 yılları arasında İstanbul Patriği olan Mıgırdıç Hirimyan’dır. Kendisi, Osmanlı Devleti’nin altı vilayetini içine alan bir “*Ermenistan*” kurulması düşüncesinin öncüsüdür. Bu amaçla Eçmiyazın Ermeni katogikoslarından da ciddi destek görmüştür. Ancak sağduyulu Ermeni ileri gelenlerinin tepkileri karşısında patriklikten istifa etmiştir.

Hirimyan’dan sonra patrik olan Nerses Vargebetyan (1874–1884) önceki patrikle aynı politikayı gütmüş, hatta daha ileri gitmiş ve İngiliz Elçisi’nin yardımını sağlamaya çalışmıştır. Önceden beri Osmanlı Devleti aleyhinde bir politika izleyen Vargebetyan, Doğu Anadolu’da bazı bölgelerin Rusların eline geçmiş gibi görünmesi üzerine ümitlenerek bu durumdan faydalanmaya çalışmıştır.¹⁰²

1894–1896 yılları arasında patriklik yapan Mateos İzmirliyan ise Ermeni ihtilâlcilerinin adamıdır. O, İngiliz Elçiliği’ne ve İngiltere’ye raporlar göndermiş, Patrik’in tam desteğini alan örgütler Ermeni isyanlarını her vilayete yaymışlardır. Bu şekilde Osmanlı Devleti aleyhine faaliyet göstermiş pek çok patrik çıkmıştır. Patrikhane, tam bir komite yatağı olmuştur. Piskoposlar ve din görevlileri, genç ve partizanlardan seçilmeye başlanmıştır. Ermeni teröristleri, buldukları yerlerde üstünlük sağlamak için, piskoposlukları elde etmeye gayret göstermişlerdir. Taşnak ve Hınçak gibi Ermeni terör örgütlerinde, papazlar, vartabetler, piskoposlar ve hatta patrikler görev almıştır. Terör örgütleriyle kilise arasında, zorla da olsa işbirliği sağlanmış, işbirliğine yanaşmayan din görevlileri ise devreden çıkarılmışlardır.¹⁰³

¹⁰¹ Erdal İter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara 1999, s. 66-67.

¹⁰² Abdurrahman Küçük, *a.g.e.*, s. 110.

¹⁰³ *A.g.e.*, s.111–112.

C. ERMENİLER'İN OSMANLI DEVLETİ ALEYHİNE FAALİYETLERİ

1. Ermeni Cemiyetleri ile Komitelerin Kurulması ve Faaliyetleri

Yukarıda açıklanan unsurların etkisiyle bağımsız bir Ermenistan kurulmasına yönelik gelişmelerden ilki tamamlanmış, Ermeniler arasında milliyetçi hisler uyandırılmıştır. Artık sıra Ermeni emellerinin gerçekleştirilmesine gelmiştir. Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmak amacıyla önce Türk topraklarında, daha sonra yurt dışında çeşitli cemiyetler ve komiteler kurulmaya başlanmıştır.¹⁰⁴

Ermeniler tarafından Osmanlı Devletinde kurulan cemiyetlerden ilki 1860'ta İstanbul'da kurulan "*Hayırsever Cemiyeti*"dir. Bunun amacı Kilikya bölgesini kalkındırmaktır. Cemiyetin üyeleri arasında H. Şişmanyan, M. Beşiktaşyan, N. Sıvacıyan, S. Tagvoryan gibi tanınmış kişiler vardır. Cemiyetin, açıkça isyan hareketlerine karışmadığı, fakat bazı üyelerinin 1862 Zeytun olaylarında rol aldığı bilinmektedir.¹⁰⁵

1870–1880 yılları arasında ise Van'da "*Araratlı*", Muş'ta "*Okul Sevenler*" ve "*Doğu*", Erzurum'da "*Milliyetçi Kadınlar*" isimli dernekler ortaya çıkmıştır. Araratlı, Okul Sevenler ve Doğu cemiyetleri daha sonra birleşerek "*Birleşik Ermeni Cemiyeti*"ni kurmuşlardır. Bu cemiyetler görünüşte hep sosyal içerikli cemiyetlerdir.¹⁰⁶

Ayrıca 1872'de Van'da Rusya'nın desteği ile "*İttihad ve Halas*", 1878'de "*Kara Haç*" cemiyetleri kurulmuştur. Kara Haç adı, üyelerinin arasında sır verenlerin, cemiyet kurallarına uymayanların listedeki isimleri üzerine kara haç çekilip idama mahkûm edilmelerinden kaynaklanmıştır. 1881'de Erzurum'da "*Şûra-yı âli*" adıyla kurulan cemiyet daha sonra "*Müdafî Vatandaşları*" olarak adını değiştirmiştir. Yine Erzurum'da 1882'de "*Anavatan Müdafileri*", "*Silahlılar*" cemiyetleri kurulmuştur. Anavatan Müdafileri Cemiyeti'nin amacı Ermenileri saldırılardan korumak için silâhlandırmaktır. Faaliyetleri anlaşılınca üyeleri yakalanıp 1882'de kapatılmıştır. 1890 yılında İstanbul'da da "*Yıldırım*" ve "*Kurban*" isimli cemiyetler kurulmuştur.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Mim Kemal Öke, *a.g.e.*, s. 98.

¹⁰⁵ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 167.

¹⁰⁶ *A.g.e.*, s.167; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915...*, s. 51.

¹⁰⁷ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915...*, s. 51.

Bu cemiyetler, sadece fikrî ve siyasi mücadele vermemişler, bazen Türklere karşı cinayetler işlemişler, ayrıca fikirlerini benimsemeyip onlara yardım etmeyen, devlete bağlı Ermenileri öldürmüşler ve Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki isyan ve katliamlara iştirak etmişlerdir.¹⁰⁸

Ancak bu cemiyetler, Ermenilerin amaçlarını gerçekleştirmek için yeterli görülmemiştir. Büyük devletlerin dikkatini çekmek için silâhlı ayaklanmalar, isyanlar ve ses getirecek suikastlar düzenlemek gerekiyordu. İhtilâl, ancak bu şekilde gerçekleştirilebilirdi. İşte bu nedenle işleri sadece kan dökmek olan ihtilâl komiteleri kurulmuştur.

a) Armenakan Komitesi

Bu komitelerden ilki olan Armenakan Komitesi 1885 yılında Portakalyan'ın yetiştirdiği dokuz kişi tarafından Van'da kurulmuştur. İstanbul'da doğup öğretmenlik yapan Portakalyan, Van'da kendi açtığı okulunda birçok militan Ermeni talebe yetiştirmiş ve olaylara karıştığı hükümetçe tesbit edilince Van'dan uzaklaştırılmıştır.¹⁰⁹ Fransa'ya giden Portakalyan, orada "*Armenia*" gazetesini çıkarmış ve "*kan dökmeden hürriyetin elde edilemeyeceği*" propagandasını yaymaya başlamıştır. Gazetenin 1885'te Osmanlı Devleti'ne, 1886'da da Rusya'ya girişi yasaklanmışsa da gizlice gönderilmeye devam edilmiştir.¹¹⁰

Armenakan'ın kurucuları; Mıgırdıç Terlemezyan, Grigor Terlemezyan, Ruben Şatavaryan, Grigor Adian, Grigor Acemyan, M. Bartutciyan, Gevord Hancıyan, Grigor Beozikyan ve Garekin Manukyan olup, Portakalyan ile haberleşmeyi sağlayan Avetisyan tarafından idare edilmiştir.¹¹¹

Komite programının başlıca noktaları şunlardır; Partinin kuruluş sebebi, ihtilâl yolu ile Ermenilerin kendi kendilerini idare hakkını elde etmektir. Parti, amacına ulaşmak için, bütün milliyetçi Ermenileri bir araya getirmek, ihtilâlcî fikirleri yaymak,

¹⁰⁸ A.g.e., s. 51-52.

¹⁰⁹ Azmi Süslü, Fahrettin Kırzioğlu, Refet Yinanç, Yusuf Halaçoğlu, *Türk Tarihinde Ermeniler (Temel Kitap)*, Ankara 1995, s. 145; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915...*, s. 52.

¹¹⁰ Azmi Süslü, vd., a.g.e., s. 145; Kamuran Gürün, a.g.e., s. 168; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915...*, s. 52.

¹¹¹ Kamuran Gürün, a.g.e., s.168; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915...*, s. 52.

üyelere silâh kullanmayı ve askerî disiplini öğretmek, silâh ve para sağlamak, gerilla kuvvetlerini oluşturmak ve halkı genel bir harekete hazırlamak gibi yollara başvuracaktı. Ayrıca diğer ihtilâlcî gruplarla işbirliği içinde özel bir komite kurulacaktı. Van Ermeni Okulu'nda silâh kullanma ve askerî strateji konularındaki bilgilerin, Rus Konsolosu Binbaşı Komsaragan tarafından verilmekteydi.¹¹²

Komiteler içinde en önemlisi olan iki tanesi ise şüphesiz Hınçak ve Taşnak komiteleridir.

b) Hınçak Komitesi:

Hınçak; çan, çingirak manâsına gelmektedir.¹¹³ Türkiye'de kurulan ilk sosyalist parti Hınçak Komitesi'dir. Bu komite Rus uyruklu Kafkasyalı Avetis Nazarbekyan ve karısı Mariam Vardanyan ile Ermeni öğrenciler tarafından 1887 yılında Cenevre'de sosyal demokrat hüviyetinde Karl Marks'ın öğretileri esas tutulmak suretiyle kurulmuş olup, siyasî programı, Sosyalist-Marksist ve merkezîyetçidir.¹¹⁴ Bu komitenin idarecilerinin ve üyelerinin büyük bir kısmını Rusyalı Ermeniler oluşturmuştur.¹¹⁵ Hınçak komitesinin hedefi Ermenilere yeni ve özerk bir idare oluşturmaktı. İlk olarak İzmir, İstanbul, Halep gibi şehirlerde şubeler açılmıştı.¹¹⁶ Komitenin siyasî programının dördüncü kısmında, Türkiye'nin doğusunda bir Ermeni devleti kurulabilmesi için propaganda, gerginlik yaratma, terör örgütlenme ve işçi eylemleri ile amaca ulaşılabilceği ifade edilmekte idi. 1891 yılında Londra'da basılmış olan Hınçak'ın siyasî programında da komitenin amacı şöyle ifade edilmekteydi: "... *Bu teşekkül, umum Ermenilere uzak gayeye doğru yol açacak, idealin tahakkukuna yarayacak, sosyalizme bütün beşeriyetin müracaat edeceği sisteme kendilerini ulaştıracaktır.*"¹¹⁷

¹¹² Fahir Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 571; Kâmuran Gürün, *a.g.e.*, s. 168-169; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915...*, s. 52-53.

¹¹³ Abdurrahman Çaycı, *a.g.m.*, s. 89.

¹¹⁴ Erdal İter, *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri*, İstanbul 1995, s. 25.

¹¹⁵ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915...*, s. 53.

¹¹⁶ *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri Meşrutiyetten Önce ve Sonra*, (Haz. Mehmet Kanar), İstanbul 2001, s. 17.

¹¹⁷ Erdal İter, *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler...*, s. 25-26.

Hınçak Komitesinin üyelerinin görevlerine dair talimatnamesinin 8. ve 9. maddeleri şöyledir:

Madde 8: Komitenin bir de celladbaşısı bulunmalı. Celladbaşının ma'iyetinde kendisiyle hem-efkâr bir fırka daha bulunmalı. Bunların vazifesi de heyetin emrinden hâric olmamak şartıyla dâhilen ve hâricen muzır olan adamları katl etmektir.

Üç nev ceza vardır. Biri tekdâr, biri sopa ve biri ölüm. Ölüm de üç türdür. Birincisi kama, ikincisi revolver ve üçüncüsü boğmak ve yâhûd zehirlemektir. Hâne ve ebniye-i sâirenin ber-heva edilmesi için şu tedbire mürâca'at etmeli: Evvelen dinamit güllesi, sâniyen dinamit suyu, sâlisen barutdan ma'mûl dinamitin patlayıcı cinsi.

Madde 9: Komitenin bir de âlet-i fesâdı bulunmalı. Bunun ma'iyetinde de bir fırka olmalı. Vazifesine gelince: dâimâ ortalığı karıştırmak, kuvvetsizi kuvvetliye karşı tahrik etmek ve derece derece isyan ve ihtilâl-i umûmîyeyi ilerletmektir. Bu da komitenin emriyle harekete mecbûrdur.¹¹⁸

Bu maddelerden de anlaşılacağı gibi Hınçakların oldukça korkunç ve kanlı bir görev talimatnameleri olduğu görülmektedir.

Hınçak Komitesi, Erzurum olaylarında, Kumkapı gösterisinde, Sason isyanında, Bab-ı Ali gösterisinde ve Zeytun isyanlarında yer almış ve pek çok cinayet işlemiştir.¹¹⁹

Hınçaklar'ın amaçları gerçekten çok korkunçtur. İstanbul'da bir Amerikan eğitim kurumu olarak kurulan Robert Kolej'in ilk müdürü Dr. Cyrus Hamlin'e bir Ermeni ihtilâlcî şunları söylemiştir:

“Hınçak birlikleri Türkleri öldürme fırsatı arayacaklar, onların köylerini yakacaklar ve sonra dağlara kaçacaklar. Tahriklere tahammül edemeyen Müslümanlar, bunun üzerine müdafasız Ermenilere saldıracaklar ve onları o derece barbarlıkla

¹¹⁸ Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, (Haz. Necati Aktaş, Mustafa Oğuz, Mustafa Küçük), Ankara 1998, s. 10-11.

¹¹⁹ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915...*, s. 54; Kâmurân Gürün, *a.g.e.*, s. 172.

kıyımına uğratacaklar ki Rusya, insanlık ve Hıristiyan medeniyeti adına ülkeye girecek ve burasını ele geçirecektir.”¹²⁰

Dr. Hamlin, bu düşünceye karşı çıkınca, Ermeni ihtilâlcisi şu cevabı vermiştir:

“Biz Ermeniler, serbestlik istiyoruz. Avrupa, Bulgar tedhişine ses verdi ve Bulgaristan’a serbestlik sağladı. Milyonlarca kadın ve çocuğun acı haykırıları ve kanlarının akması üzerine bizim de sesimizi duyacaktır... Biz ümidimizi kaybettik. Bunları yapacağız.”¹²¹

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi Ermeni komiteleri amaçlarına ulaşmak için her türlü yola başvurmuşlardır. Osmanlı Devleti jandarma tedbirleriyle onları engellemek istediği zaman da Avrupa kamuoyunu kendilerine baskı ve zulüm yapıldığı şeklindeki propagandalarla yanıltmaya çalışmışlardır.

Hınçak Partisi’nde, giriştikleri faaliyetler istedikleri sonuçları vermeyince ikilik çıkmıştır. Bir grup, parti programındaki sosyalist fikirler dolayısıyla Avrupa devletlerinin kendilerini desteklemediği görüşündeydi. Bunlar, sosyalist maddeleri programdan çıkarmak istiyorlardı. Bu görüş ayrılığı 1896 yılında, Nazarbekyan Fraksiyonu diye bir ayrılığa yol açmıştır. Bu ikinci oluşum, 1898 yılında İskenderiye’de bir toplantı yaparak “Yeni Hınçak Partisi”ni kurmuştur. Bu oluşuma katılmayan Hınçak mensupları 1896’da Londra’da ikinci genel kongrelerini düzenlemişler ve mevcudiyetlerini sürdürmüşlerdir.¹²²

c) Daşnak Komitesi (Ermeni İhtilâlcisi Federasyonu)

Daşnak Sütyun kelimesi Ermenicede federasyon manasına gelmektedir. Özellikle Rusya’dakiler olmak üzere, çeşitli Ermeni gruplarının bir araya gelmesi ile oluştuğu için bu partiye federasyon ismi verilmiştir. Kelime Türkçe kullanımda “*Taşnak*” şeklinde kısaltılmış ve değiştirilmiştir.¹²³ Komite, 1890’da Tiflis’te kurulmuştur. Hınçaklar arasındaki liderlik mücadelesinden memnun olmayanlar Truşak

¹²⁰ Ercüment Kuran, “Tarihte Türkler ve Ermeniler”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2000, s. 31.

¹²¹ Ercüment Kuran, *a.g.m.*, s. 32.

¹²² Kâmuran Gürün, *a.g.e.*, s. 172.

¹²³ *A.g.e.*, s. 172.

(Bayrak) isimli bir gazete çıkarmışlardır. Daha sonra aynı isimle bir cemiyet kurulmuştur. İşte bu cemiyet Daşnak Sütyun Komitesi'nin çekirdeğini oluşturur.¹²⁴ Komitenin kurucuları; Chistopher Mikealian, Stephan Zarian, Simon Zavian ve Hınçak komitesi adına Ruben Honagat isimli şahıslardır. Komitenin amacı, Tiflis'te bulunan Genç Ermeniler ve Merkezi Van'da bulunan “*Armenakan*” ve “*Hınçak*” Ermeni komitelerini birleştirmek, Osmanlı Devleti'ne çeteler sokmak, buradaki Ermenileri silâhlandırmak, köylülere silâh kullanmasını öğretmek, çeteler kurmak, çete başları yetiştirmek, savunma teşkilâtı kurmak, taraftar toplayarak isyan, ihtilâl çıkarmak ve Ermenistan'ın bağımsızlığını sağlamaktır. Komitenin şu sloganı, onların ne kadar cani olduklarını göstermesi açısından önemlidir: “*Türk'ü, Kürd'ü nerede ve hangi şartlar altında görürsen öldür. Gericileri, sözünden dönenleri, Ermeni hafiyelerini, hainleri öldür. İntikam al.*”¹²⁵

Bu şekilde bir terör teşkilâtı olarak faaliyete geçen Daşnaklar, Osmanlı Bankası baskını, Sason'daki 1904 isyanını ve Yıldız Suikastı'nı gerçekleştirmişlerdir. Bunların dışında bazı ufak tefek olaylara da karışmışlardır.¹²⁶

Daşnak Komitesi, ihtilâlciler Ermeni komiteleri arasında en uzun ömürlüsü, en önemlisi ve Ermenilerin hayatıyla geleceğini en çok etkilemiş olan parti olmuştur. Bu komitenin hiç değişmeyen amacı ise gerek Ermeniler arasında ve gerekse bütün dünyada Türk düşmanlığı yaratmak, katliam, soykırım propagandası yapmak olmuştur.¹²⁷

2. I. Dünya Savaşına Kadar Ermenilerin Gerçekleştirdikleri İsyanlar Ve Terör Olayları

Bir yandan kilise ve din adamlarının propagandaları, diğer taraftan büyük devletlerin kışkırtıcı ve destekleyici politikaları ile isyanlar için zemin hazırlandıktan sonra, gelişen isyan düşünceleri ortaya çıkan ihtilâl komiteleri tarafından rahatlıkla kullanılabilir hale gelmiştir.¹²⁸ 1880'den itibaren İstanbul ve Anadolu'nun birçok

¹²⁴ Abdurrahman Çaycı, *a.g.m.*, s. 89.

¹²⁵ Esat Uras, *a.g.e.*, s. 443. ; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915...*, s. 55.

¹²⁶ Kâmuran Gürün, *a.g.e.*, s. 174–175.

¹²⁷ Erdal İlter, *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler...*, s. 27.

¹²⁸ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 175.

şehrinde, köy ve kasabasında hemen her yıl bir isyan çıkmış ve binlerce Müslüman'ın ve Ermeni'nin hayatını kaybetmesiyle sonuçlanmıştır.¹²⁹ I. Dünya Savaşı'na kadar meydana gelen önemli Ermeni isyan ve olaylarının kronolojik sırası şöyledir:¹³⁰

İsyan veya Olay Adı	Gün	Ay	Yıl
Anavatan Müdafileri Olayı	8	Aralık	1882
Armenakan Çeteleri ile Çatışma	-	Mayıs	1889
Musa Bey Olayı	-	Ağustos	1889
Erzurum İsyanı	20	Haziran	1890
Kumkapı Gösterisi	15	Temmuz	1890
Merzifon, Kayseri, Yozgat Olayları	-	-	1892-1893
Birinci Sasun İsyanı	-	Ağustos	1894
Zeytun İsyanı	16	Eylül	1895
Sivas İsyanı	29	Eylül	1895
Bab-ı Ali Gösterisi	30	Eylül	1895
Trabzon Olayları	2	Ekim	1895
Elazığ İsyanı	6	Ekim	1895
Kayseri İsyanı	7	Ekim	1895
Akhisar İsyanı	9	Ekim	1895
Erzincan İsyanı	21	Ekim	1895
Gümüşhane İsyanı	25	Ekim	1895
Bitlis İsyanı	25	Ekim	1895
Bayburt İsyanı	26	Ekim	1895
Maraş İsyanı	27	Ekim	1895
Urfa İsyanı	29	Ekim	1895
Erzurum İsyanı	30	Ekim	1895
Diyarbakır İsyanı	2	Kasım	1895
Siverek İsyanı	2	Kasım	1895
Malatya İsyanı	4	Kasım	1895
Harput İsyanı	7	Kasım	1895
Arapgir İsyanı	9	Kasım	1895

¹²⁹ Azmi Süslü, Fahrettin Kırzioğlu, vd., *a.g.e.*, s. 150.

¹³⁰ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915...*, s. 58-59; Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 179-217, 225.

Sivas İsyanı	15	Kasım	1895
Merzifon İsyanı	15	Kasım	1895
Maraş İsyanı	18	Kasım	1895
Muş İsyanı	22	Kasım	1895
Kayseri İsyanı	3	Aralık	1895
Yozgat İsyanı	3	Aralık	1895
Zeytun İsyanı	-	-	1895-1896
Birinci Van İsyanı	2	Haziran	1896
Osmanlı Bankası Baskını	14	Ağustos	1896
İkinci Sasun İsyanı	-	Temmuz	1897
Sultan Abdülhamid'e suikast	21	Temmuz	1905
Adana İsyanı	14	Nisan	1909

Çatışma ve isyanların tarihlerine dikkat edildiğinde komitelerin faaliyete geçmesinden sonra yoğunlaştığı göze çarpmaktadır. Söz konusu olaylarla ilgili olarak Erzurum'daki İngiliz konsolosu M. Graves'in New York Herald muhabiri Sidney Vitman'a yaptığı açıklamalar, komitelerin bu işteki rolünü göstermesi açısından önemlidir. Sidney Vitman'ın "*Eğer bu memlekete hiçbir Ermeni komitesi gelmemiş olsa ve Ermenileri isyana kıskırtmamış olsaydılar, bu çarpışmalar olur muydu?*" şeklindeki sorusuna Graves, "*Tabii hayır, sanmam ki bir tek Ermeni öldürülmüş olsun...*" diye cevap vermiştir. Yine aynı muhabire Trabzon'da bir Yahudi "*Eğer bu hareketlerin birisi Rusya'da olsa, bir tek Ermeni'nin sağ bırakılmayacağını*" ifade etmiştir.¹³¹ Hâlbuki Osmanlı Devleti, Ermenilere oldukça müsamahalı davranmış, defalarca isyancıları affetmiş ve uzlaşma yolları aramıştır.¹³² Zaten Ermenilerle meskûn bölgelerde görev yapan İngiliz asker konsoloslar (viskonsolos) Ermenilere karşı sert tedbirler alınmasını her zaman engellemişlerdir. Halep Valisi Kâmil Paşa, Zeytun'da ayaklanma çıkaran Ermenileri tutuklayıp, silâhlarına el koyunca Halep'teki İngiliz konsolosu P. Henderson devreye girmiş ve Osmanlı Hükümeti'ne inanılmaz baskılar

¹³¹ Sidney Witman, *Turkish Memories*, London 1914, s. 74-93'den naklen Esat Uras *a.g.e.*, s. 426.

¹³² Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915...*, s. 59.

yaptırarak Mart 1879'da Kâmil Paşa'nın Halep valiliğinden azledilmesine neden olmuştur.¹³³

Sultan II. Abdülhamid de defalarca isyancıları affetmiş, uzlaşma teklif etmiştir. 21 Temmuz 1905 yılında Ermeniler bazı yabancıların da yardımıyla kendisine karşı bir suikast girişiminde bulunmuşlar ve patlamada 26 Türk ölmüş 58 kişi de yaralanmıştır. Bu olay sonucunda suçlular yakalanmış, suçlarını itiraf etmiş ve biri idam olmak üzere çeşitli cezalara çarptırılmışlarken, Sultan Abdülhamid hepsini affetmiştir. Hatta idama mahkûm edilen Belçika asıllı ünlü terörist Edward Jorris padişahın özel affına nail olmuş, pişman olduğu görülünce bizzat Sultan Abdülhamid tarafından istihbarat memuru olarak Avrupa'da görevlendirilmiş ve topluma kazandırılmıştır.¹³⁴

Ermeni komitecilerinin Avrupa'nın dikkatini Ermeniler üzerine çekerek müdahalelerini sağlamak için yaptıkları bu eylemler, tamamıyla sonuçsuz kalmamıştır. İngiltere'nin ön ayak olması, Fransa ile Rusya'nın da katılmalarıyla bir ıslahat projesi hazırlanmıştır. Projeye göre Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Diyarbakır ve Harput illerinin valilerinin göreve atanmaları ve görevden alınmalarının, büyük devletler tarafından yapılması öngörülmüştü. Bunu özellikle İngiltere istemiştir. Fakat Fransa ve Rusya bu düşünceye sıcak bakmamışlardır. Bununla birlikte siyasi suçluların affı ve zarar görenlere tazminat verilmesi hususunda üç devlet anlaşmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin uyanık tutumu sayesinde ve bu devletlerin kendi aralarındaki çekişmeler sebebi ile mesele geçiştirilmiştir.

Armenakan, Hınçak ve Taşnak gibi ihtilâl komiteleri bağımsız ve ayrı bir devlet kurma amacını benimsemişlerdir. Ancak böyle bir şeyin gerçekleşmesi için gerekli zemin mevcut değildir, bunun en önemli sebeplerinden biri Ermenilerin hiçbir bölgede çoğunluk oluşturmamasıdır. Ayrıca Osmanlı Ermenilerinde, en azından ilk dönemlerde ayrı bir milli devlet kurma bilincinin varlığından söz etmek pek mümkün değildir. Radikal Ermeni militanların kanlı eylemlere başvurmalarının sebepleri bu durumdur. Ermeni komiteleri, Ermeniler ile diğer etnik gruplar arasında çatışma yaratarak Ermenilik bilincinin geliştireceğini ummuşlardır. Bu kanlı eylemlerdeki diğer bir amaç da Müslüman halkı yıldırarak onları hak iddia ettikleri topraklardan

¹³³ Bilal Şimşir *a.g.e.*, s. 40-41.

¹³⁴ Azmi Süslü, vd., *a.g.e.*, s. 152.

uzaklaştırmaya çalışmaktır. Ermeni örgütleri ve komitelerinin tek başlarına bütün bunları gerçekleştirmeleri imkânsız olduğundan ermeni hareketleri sürekli dışa bağımlı olmuştur. Ermeni gruplar zayıflıklarını fark ettikçe dışa bağımlılıkları artmıştır. Büyük devletlerin *Şark Meselesi* bağlamındaki politikaları bu ilişkiyi kolaylaştırmıştır. Hınçak ve Taşnak gibi en önemli iki Ermeni komitesinin Osmanlı Devleti'nin sınırları dışında kurulması ve bazı faaliyetlerini dışarıdan yürütmeleri Ermeni hareketindeki dışa bağımlılığın en önemli göstergelerindedir.¹³⁵

Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı'na kadar gerçekleştirdikleri isyanlar, Hıristiyan Batı âleminde Türk düşmanlığının artmasına, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni parçalama faaliyetlerinin hızlanmasına, Avrupa kamuoyunda bir Ermeni Meselesi fikrinin oluşmasına yol açmıştır.

---

¹³⁵ Şenol Kantarcı, vd., *a.g.e.*, s. 78-79.

II. BÖLÜM

OSMANLI DEMOGRAFİK YAPISINDA ERMENİLER

A.OSMANLI DEVLETİ'NDE İSTATİSTİK BİLGİ KAYNAKLARI VE OSMANLI NÜFUS SAYIMLARI

1. İstatistik Bilgi Kaynakları

Osmanlı Devleti'nin klasik devirlerinde ülkenin nüfusu ve arazi yapısı hakkında en önemli kaynak XVI. yüzyıl sonlarına kadar Tapu Tahrir Defterleri olmuştur. Daha sonra XVII. Yüzyıl başlarından 1830 yılına kadar Osmanlı nüfus araştırmaları için en önemli kayıtlar arasında Avarız ve Cizye Defterleri yer almıştır. 19. Yüzyılda ise nüfus verileri hakkında kaynak olarak karşımıza Temettuat Defterleri ve Salnameler çıkmaktadır.¹³⁶

a) Tapu Tahrir Defterleri

Tahrir Defterleri, Osmanlı Devleti'nin 15. ve 16. Asırlarda tımar sistemi uyguladıkları bölgelerde, vergi vermekle yükümlü kişilere ait çeşitli bilgileri, bunların yaşadıkları yerlerden toplanması beklenen vergileri, bu vergilerin hangi kişi ve kurumların tasarrufunda bulunduğunu tespit eden ve genelde sancak esasına göre düzenlenen resmî belgelerdir.¹³⁷

Osmanlı Devleti'nde, belirli dönemlerde tahrir yapılmaktaydı. Padişah değişikliklerinde umumî bir tahrir yapılması gelenek halini almıştır. Yeni fethedilen bölgelerde öncelikle tahrirden geçirilirdi. Ayrıca kuraklık veya su baskını gibi doğal afetlere uğramış sancak ve vilayetler de, reayanın durumunu tespit amacıyla sayımdan

¹³⁶ İbrahim Sezgin, " XVII. Asırda Of Kazasının Nüfusu", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, 3-5 Mayıs 2001, C. I, Bildiriler*, Trabzon 2002, s. 151.

¹³⁷ Mehmet Öz, " Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, (Der. Halil İnalçık – Şevket Pamuk), Ankara 2000, s. 17-18.

geçirilmiştir. Yine iç güvenlik, savaş veya göç dolayısıyla nüfus azalışına uğrayan bölgelerle , reyanın yeni yerleştiği bölgeler tahrire tabi tutulmuştur.¹³⁸

Vergi mükellefleri köy köy yazılırken genellikle ellerinde bulunan toprağın büyüklüğü ve tapulu toprakları, bunlar yoksa medenî durumları dikkate alınmıştır. Tam bir çiftliği bulunan bir hane sahibi “çift”, yarım çiftliği olanlar “nîm-çift” yarım çiftlikten az toprağı bulunanlar “bennak” veya “ekinlû bennak” topraksızlar ise genelde “caba-bennak”, nadiren de “kara” olarak yazılmıştır. Sayımlarda bazen evli “hane”, bekâr “mücerred” ayrımıyla da yetinilmiştir. Gayrimüslimlerde ise, genelde “müzevvec – mücerred” (evli – bekâr) ayrımı esas alınarak ve “hane” sahibi dul kadınlarda “bive” olarak kaydedilmiştir.¹³⁹ Genellikle tahrir defterlerinde yer alan bir “hane” nin 5 kişi olduğu varsayılmış ve bunu defterlerdeki hane reisi sayısı ile çarparak tahmini olarak toplam nüfus bulunmaya çalışılmıştır.¹⁴⁰

Tahrir defterlerine, şehir, kasaba, köy, mezraa, yaylak-kışlak mahallerinde yaşayanların isimleri, hukukî ve iktisadî statüleri, alınan vergilerin cins ve miktarları, toprağı tasarruf şekilleri ve mülkiyet vakıf sistemi kaydedilmiştir. Bu yüzden tapu tahrir defterlerinden başta demografi ve tarihi coğrafya olmak üzere, toponomi yani yer adları ilminde, XV-XVI. yüzyıl Türk şahıs isimleri hakkında filolojik çalışmalar gibi pek çok sahada istifade etmek mümkündür.¹⁴¹

b) Avarız ve Cizye Defterleri

Tahrir defterlerinden sonra, 17. ve 18. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar uzanan avarız ve cizye defterleri bu dönemler için önemli demografik kaynaklardır. Avarız ve cizye defterleri 17. yüzyılda merkezi hazinenin en önemli gelir kaynakları haline gelen avarız ve cizye vergileri ile ilgili kayıtlardan oluşmaktadır. Her iki vergi de tek veya gruplar halinde şahıslardan alındığı için, avarız ve cizye defterleri yalnızca bu vergilere

¹³⁸ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 1994, s. 164-165.

¹³⁹ Mehmet Öz, *a.g.m.*, s. 18.

¹⁴⁰ Kemal Çiçek, “Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metot Arayışları”, *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet*, Trabzon 1998, s. 46-47.

¹⁴¹ Feridun Emecen, “ Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri 28-29 Mayıs 1990, Bildiriler*, İstanbul 1991, s. 145,149,151.

tâbi nüfusla ilgili veriler içermektedir. Bu yüzden ekilebilir arazi büyüklüğünü ve ürün miktarını da gösteren tahrir defterlerinden farklıdır.¹⁴²

Avarız veya avarız-ı divaniye, Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın ilânına kadar olağanüstü hallerde ve özellikle harp masraflarını karşılamak üzere, hükümdarın emri ile, halkın doğrudan doğruya devlete vermeye mecbur tutulduğu her türlü hizmet, eşya ve para şeklindeki tekâlîfe verilen isimdir.¹⁴³ 17. yüzyıldan itibaren ülkenin yetişkin erkek nüfusu fert fert tahrir edildikten sonra avarız vergisine esas olmak üzere bir takım vergi birliklerine ayrılırdı. Genellikle her eyaletteki kazalara göre tespit edilmiş olan bu vergi birliklerine “avarız hanesi” denilirdi. 15. ve 16. yüzyıllarda bir avarız hanesi bir gerçek haneye tekabül ederken, 17. yüzyılda birden fazla gerçek haneyi ifade etmeye başlamıştır.¹⁴⁴ Bu hanelerin her birinin tespiti için çeşitli esaslar göz önünde bulundurulmuştur; bölgenin zenginliği, halkın şehirli, köylü, göçebe ve muhacir olup olmadığına, dükkân, ev ve tarla miktarına ve nihayet zamanın ve vaziyetin gereklerine göre tespit edilirdi. Avarız haneleri içinde 3, 5, 10 veya 15 evli kimse bulunabilirdi. Defterlerde her mahalle ve köyün nüfusu kaydedildikten sonra, bu nüfusun kaç avarız hanesi addedileceği tayin ve tespit edilirdi.¹⁴⁵

Müstakil avarız sayımlarının örneklerine daha Kanuni zamanında rastlanmakta ise de bu sayımlardan hiç bir defter günümüze ulaşmamıştır. Onaltıncı yüzyılın geri kalan dönemi boyunca avarız sayımları genellikle cizye sayımlarıyla birlikte yapılmış ve sonuçlar tek bir defter içinde derlenmiştir. Müstakil avarız defterleri ise, önceleri sıradan Müslüman nüfus ile birlikte eskiden vergiden muaf olan ancak 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu ayrıcalıkları kaldırılan yaya ve müsellemler için düzenlenmiştir. Bu tür defterlere 17. yüzyılın ilk yıllarından itibaren rastlanılmaktadır. Avarız vergilerinin düzenli ve yıllık toplanmaya başlamasına paralel olarak, 1620'lerden itibaren hem avarız sayımlarının hem de avarız defterlerin kapsamı bütün vergi

¹⁴² Oktay Özel, “Avarız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, (Der. Halil İnalçık – Şevket Pamuk), Ankara 2000, s. 35.

¹⁴³ Ömer Lütfi Barkan, “Avarız” mad., *İslâm Ansiklopedisi*, C. II, Eskişehir 1997, s. 13.

¹⁴⁴ Enver Çakar, “17. Yüzyılın İkinci Yarısında Antakya Kazasında İskân ve Nüfus”, *Belleten*, Ağustos 2004, LXVIII / 252, Ankara 2005, s. 432-433.

¹⁴⁵ Ömer Lütfi Barkan, “Avarız” mad., s. 14-15.

mükelleflerini ve bazen da vergiden muaf askerî sınıf mensuplarını içerecek şekilde genişletilmiştir.¹⁴⁶

Bilindiği gibi, cizye geleneksel bir İslâmi (şer'i) vergi olup İslâm devletlerindeki 'zimmet' hukuku çerçevesinde gayrimüslim halktan toplanırdı. Esasen 15 yaşın üstündeki bütün yetişkin erkeklerden şahıs başına toplanması gereken yıllık bir vergi olan cizyenin, gerçekte zaman zaman "hane" başına ya da grup halinde (*ber vech-i maktu*) toplandığı olmuştur.¹⁴⁷ Kuvvetli bir dünyevî otoriteden kaynaklanan oldukça geniş bir örfî alanı da içermesine rağmen, esas olarak İslâm hukukunu kendine temel alan ve ideolojik meşruiyetini bunun üzerine inşa eden cizye, Osmanlı İmparatorluğu'nda en önemli vergi kalemlerinden biri olmuştur. Merkez hazinesi (*beytülmal*) adına görevlilerce doğrudan toplanan ancak zaman zaman iltizama da verilebilen cizye¹⁴⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nda uzun süre hane başına toplanmış ve klasik dönemin geniş vergi tahrirleri, yani sayımları, aynı zamanda cizyeye tâbi gayrimüslim nüfusun da sayımı anlamına gelmiştir. Yani, cizye için ayrı bir sayım yapılmamış, çoğunlukla doğrudan söz konusu tahrirlerin kapsamlı verileri üzerinden hesaplanmış ve toplanmıştır. Bununla birlikte, merkezdeki maliye dairesinin (*defterhane-i âmire*) zaman zaman kadılar vasıtasıyla bu verileri ayrı bir defterde topladığı da görülmektedir. Tahrir defterlerinin yanı sıra bu tür cizye defterlerine 15. yüzyıl sonlarından itibaren rastlanmasına rağmen, asıl artış 16. yüzyılın son çeyreğinde yaşanmış, bu dönemde yapılan son büyük tahrirlerin bir yan ürünü olarak çok sayıda müstakil cizye defteri düzenlenmiştir. Ancak, müstakil cizye sayımları, artık büyük tahrirlerin yapılmadığı dönemde, 17. yüzyıl başlarından itibaren gerçekleştirilmiş, böylece daha sistemli tutulmuş bir dizi cizye defteri ortaya çıkmıştır.¹⁴⁹ Bu sayımlar ve defter yenileme işlemi 1856'da Islahat Fermanı ile cizyâ vergisi kaldırılıncaya kadar merkez hazinesinin en önemli uygulamalarından biri olarak devam etmiştir. Islahat Fermanı Osmanlı tebaası arasında eşitlik prensibi getirdiği için gayrimüslimlerin de askerlik hizmeti yapmaları gerektiği ortaya çıkınca, bunlardan belirli bir vergi alınmak suretiyle bu hizmetten muafiyetleri kararlaştırılmış ve böylece kaldırılan cizye vergisi bu ad altında mahiyet değiştirerek 1907'ye kadar sürmüştür.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Oktay Özel, *a.g.m.*, s. 38.

¹⁴⁷ *A.g.m.*, s. 37.

¹⁴⁸ Halil İncalcık, "Cizye" mad., *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, C.8, s. 45.

¹⁴⁹ Oktay Özel, *a.g.m.*, s. 37.

¹⁵⁰ Halil İncalcık, "Cizye" mad., s. 48.

c) Temettuat Defterleri

Tanzimat'tan sonra vergi yükünün adil bir şekilde paylaşılması için çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Temettuat defterleri de bu dönemde ortaya çıkmıştır. 1845 yılında yeni ve ayrıntılı bir tahrir yapılmasına karar verilmiş ve bu tahrirlerin kısa sürede ve ayrıntılı bir şekilde yapılabilmesi için eyaletlere konu ile ilgili özel bir talimat da gönderilmiştir. Ülkenin geniş bir bölümünde bu sayımlar gerçekleştirilmiş ve defterler de merkeze gönderilmiştir. Böylece binlerce defterden oluşan zengin temettuat defterleri koleksiyonu ortaya çıkmıştır. Hane esas alınarak yapılan bu sayımlarda, kişinin ismini, ünvanını ve mesleğini içeren kişilik bilgileri, vergi ödeme bilgileri, taşınır taşınmaz servetleri ve gelir durumu defterlere kaydedilmiştir. Bu nedenle temettuat tahrirleri 19. yüzyılın ortalarında belirli bir tarihte ve ülkenin çok geniş bir bölümünde aynı sistematik içinde yapılmış bir vergi, servet ve gelir sayımıdır. Bu tahrirler yaklaşık 1.1 milyon haneyi kapsamıştır. Sayımların hane esasına göre yapılmış olması içerdiği bilgileri daha da zenginleştirmekte ve sayımlara çok kapsamlı bir istatistik anket özelliği kazandırmaktadır.¹⁵¹

d) Salnameler

Salnameler de 1847'den itibaren düzenli olarak hazırlanan ve demografik açıdan önemli verileri ihtiva eden kaynaklardır. İlk salname Sadrazam Reşid Paşa'nın teşviki ile tarihçi Hayrullah Efendi, Ahmed Vefik Efendi ve Ahmed Cevdet Paşa'nın ortak çalışmaları sonucu 1847 yılında neşredilmiştir. Çok muntazam bir şekildi çıkarılan Osmanlı Devlet Salnameleri her yıl biraz daha gelişmiş ve hacim olarak da büyümüştür. 1263-1334 yılları arasında 68 adet neşredilmiştir. Yine resmî olarak, nezaretlerce 1282-1334 yılları arasında 46 adet salname neşredilmiştir. Resmi salnamelerin üçüncüsü olan vilayet salnameleri de 1282-1336 yılları arasında 527 adet neşredilmiştir. Vilayet salnameleri, ait oldukları vilayetin idari teşkilatı, memur listeleri, mahallin tarihi, eski eserleri, coğrafyası, tarım ürünleri, madenleri, iktisadi faaliyetleri ve nüfusu gibi bilgileri içermekteydi.¹⁵² Bu bakımdan, salnameler de Osmanlı Devleti'nin son devirleri için birer istatistik bilgi kaynağı olma özelliğindedir.

¹⁵¹ Tevfik Güran, "19. Yüzyıl Temettuat Tahrirleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, (Der. Halil İnalçık – Şevket Pamuk), Ankara 2000, s. 76-77, 79.

¹⁵² "Sâl-nâme" mad, *MEB. İslâm Ansiklopedisi*. , C. X., Eskişehir 1997, s. 134-135.

2. Nüfus Sayımları

a) 1831 ve 1844 Nüfus Sayımları

Osmanlı Devleti toprak ve vergi miktarlarının tespiti için sayımlara büyük önem vermiştir. Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa (1638-1643), Sultan İbrahim'e sunduğu bir lâyhada sayım hakkında şunları söylemektedir:

*“Tahrir memleket yazımı demektir. Gayet lâzımdır. Otuz yılda bir kere tahriri memleket kanundur. Amma gayet Müslüman ve dindar adamlar tayin olunup cümle mahrusa bir uğruna tahrir lâzımdır.”*¹⁵³

Defterdar Sarı Mehmed Paşa da otuz yılda bir nüfus sayımı yapılmasının kanun olduğundan bahsetmiştir. II. Mahmud döneminde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra ilk nüfus sayımı yapılması teşebbüsü olmuşsa da, 1828-1829 Osmanlı-Rus harbinden dolayı sayım tamamlanamamıştır.¹⁵⁴ Bu konuda devrin Vak'anüvis'i Ahmed Lûtfi Efendi şunları yazmaktadır:

*“Vak'a-i Hayriyye'den sonra Devlet-i Aliyye'nin ekser usûl ü adat ve nizâmat-ı kadîmesi değişip zevâbıt-ı mülkiyyenin esâsı olan tahrîr-i nüfûs kazıyyesi mukaddemce merkez-i saltanatda icra olunmuş ise de gavâil-i harbiyyenin teakubu mâni'-i ta'mîmi olmuş idi.”*¹⁵⁵

Gerçekleştirilemeyen bu sayımın daha sonra 1831 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır. 1831 sayımı din esasına dayanmaktadır ve Anadolu ile Rumeli'de toprak yazımı sebebiyle yapılmayan, sadece nüfusu tespiti yönelik ilk sayım olma özelliğindedir. Bu sayım Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra yeni kurulacak orduya asker temini ve vergi kaynaklarının tespiti için yapılmıştır.¹⁵⁶ Bu sayımla ilgili Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi'nde şu bilgiler yer almaktadır:

“Tahrîr işi hitâm-pezir olup me'mûrların avdetlerinde defâtir-i nüfûsiyye yekûnlarından alınan hulâsada müstesna tutulan memâlikden ma'adâ bu defa tahrîr

¹⁵³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1997, s. 6.

¹⁵⁴ Fuat Dündar, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, İstanbul 2000, s. 16.

¹⁵⁵ Ahmed Lûtfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, C. 2-3, (Haz. Yücel Demirel, Tamer Erdoğan), İstanbul 1999, s. 640.

olunan mahallerde gayr ez-Asâkir-i Mansûre zükûr ahâlî-i müslime ve gayr-i müslime maâ-sibyân beş milyona karîb olduğu gösterilmiştir.

*O zamanlarda dahi Devlet-i Aliyye masârif-i askerîyye ve mu'tâdesine mukabil vâridât-ı cedîde taharrisinde bulunduğundan dâhil-i defâtir olan nüfus için ale'l-eşhâs vergi tahsisi tasavvur olunduğu sırada a'sârdan ma'adâ kâffe-i tekâlif-i mîriyye dâhil olarak beher şahıs için senede bir defa yüz elli guruş vergi tarh olunmuş olsa mebâliğ-i hâsula masarîfin enva'ına ba'de't-taksîm fazla kalacak yüz doksan altı bin kîsenin irâde buyurulacak masarîfe karşılık ittihâzı ol vakit beyne'l-vükelâ tefevvüh olunmuş olduğu ba'zı evrâkda görülmüştür.*¹⁵⁷

Tanzimat'la birlikte Devletin daha merkezîyetçi bir yapıya sahip olabilmesi için nüfus konusunda da çeşitli çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. 1839'dan itibaren eyaletlere nüfus nazırı, sancak ve kazalara da nüfus memuru ve mukayyit adında görevliler tayin edilmiştir. Bu nüfus memurları önce İstanbul'daki Ceride-i Nüfus Nezaretine, daha sonra bu nezaretin çeşitli sebeplerden dolayı kaldırılmasından sonra ise Tahrir-i Emlâk İdaresi'ne bağlanmışlardır.¹⁵⁸

Osmanlı Devletinde, düzenli ve merkezi nüfus kayıt sisteminin kurulmasıyla birlikte, tüm ülke düzeyindeki nüfus sayımı 1844 (H. 1260) yılında, o zaman Harbiye Nazırı (Serasker) olan Rıza Paşa'nın başkanlığında yapılmıştır. Bu nüfus sayımı ile orduyu yeniden tanzim etmek ve asker alma usulünü değiştirmek amaçlanmıştır. Osmanlı Hükümeti, sayım esnasında yapılan hataları dikkate alarak, başlangıçta sayım sonuçlarını neşretmek istememiştir. Ancak daha sonra, Devlet Salnamesinin ilk ciltlerinin neşrine başkanlık eden Ahmet Vefik Paşa, kendisinden bu konuda bilgi almak isteyen Fransız diplomat Ubıcinı'ya resmî mahiyette olmak üzere bu sayım sonuçlarını vermiştir. Böylece 1844 nüfus sayımı sonuçları bu şekilde Ubıcinı tarafından neşredilmiştir. 1844 sayımı, 1831 sayımına göre bazı farklılıklar gösterir. Bu farklılıklardan birincisi, bütün Osmanlı ülkesini kapsamaması; ikincisi, kadın erkek ayrımı yapmaksızın tüm halkı içine almasıdır.¹⁵⁹ Ubıcinı, 1844 nüfus sayımının, bir kesinlik

¹⁵⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk...*, s. 10-11.

¹⁵⁷ Ahmed Lûtfî Efendi, *a.g.e.*, s. 643.

¹⁵⁸ Bilâl Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Nüfus Sayımları Ve Nüfusun Yapısı", *Türk İdare Dergisi*, Ankara Eylül 1988, Yıl 60, Sayı 380, s. 72; Bilâl Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 78-79.

¹⁵⁹ *A.g.m.*, s. 72-73; Bilâl Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 79.

taşıyamazsa da hiç olmazsa gerçeğe yakın bir fikir verebileceğini söylemiştir. Yine Ubicını sayımın ülkenin başkentinde de yapıldığını ve burada daha sağlıklı sonuçlar elde edildiğini söylemektedir.¹⁶⁰

1844 nüfus sayımından sonra da birkaç sayım denemesinin yapıldığına dair kayıtlar bulunmaktadır. 1854 yılında temettü vergisinin konulması üzerine emlakla beraber nüfusun da sayılması gerektiği planlanmışsa da başarılı bir şekilde tamamlanamamıştır. Yine 1856'da Anadolu, Suriye ve Kürdistan'ın bir kısmına inhisar eden bir sayım yapılmıştır.¹⁶¹

1866 yılında Midhat Paşa Silistre, Vidin ve Niş sancaklarının birleştirilmesiyle oluşturulan Tuna Vilayetinde bir sayım yaptırmıştır. Bu sayım Osmanlı Devleti'nde modern anlamdaki ilk sayım olarak kabul edilir. Çünkü vergilendirme ya da askere alma için değil daha etkin bir yönetim kurma düşüncesiyle yapılmıştır.¹⁶²

b) 1881-1893 Dönemi Nüfus Sayım Çalışmaları

1868'de kurulan Şura-yı Devlet'e (Danıştay'a), nüfusla ilgili konuları düzenleme yetkisi de verilmiştir. Şura-yı Devlet, yeni bir nüfus kayıt sisteminin kurulması ve genel nüfus sayımı ile ilgili olarak 1875 yılında çeşitli nizamnameler hazırlamıştır. Ancak bu nizamnameler çeşitli iç ve dış olaylar sebebiyle uygulamaya konulamamıştır. Osmanlı Devleti, Ruslarla yaptığı savaşta topraklarının bir bölümünü kaybetmiş; buna bağlı olarak 1877 - 1878'de çok sayıda Müslüman halk Balkanlardan Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Bu göçmenlerin yerleştirilmesi ve içeriden dışarıya nüfus hareketleri, nüfus sayımını engelleyen demografik problemlerin başlıcalarını oluşturmuştur. Siyasi durum düzeler düzelmez, Sultan II. Abdülhamit zamanında, yeni bir nüfus sayımı yapılması için harekete geçilmiş ve nüfus sayımı ile ilgili hukuki düzenleme yapma yetkisi yine Şura-yı Devlet'e verilmiştir. Daha önce yapılmış çalışma ve düzenlemeler de dikkate alınarak, Şuray-ı Devlet'çe hazırlanan "Sicil-i Nüfus Nizamnamesi", 4 Eylül 1881 (8 Şevval 1298) tarihinde Padişah tarafından imzalanarak

¹⁶⁰ M.A. Ubicını, *Türkiye 1850*, Cilt I, (Çev. Cemal Karaağaçlı), İstanbul Tarih yok, s. 49.

¹⁶¹ Fuat Dündar, *a.g.e.*, s. 17; Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk...*, s. 10.

¹⁶² Cem Behar, "Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Der. Halil İnalcık – Şevket Pamuk, Ankara 2000, s. 69.

yürürlüğe girmiştir. Aynı tarihte, nüfus sayımının nasıl yapılacağına dair bir de Talimat kabul edilmiştir.¹⁶³

Nüfus sayımı kaza düzeyinde organize edilmiş ve her kazada bir nüfus komitesi meydana getirilmiştir. Bu komitede kaza idare meclisinden ve belediye meclisinden birer üye, nüfus memuru ve askerî bir temsilci bulunmuştur. Ayrıca, komitede gayrimüslimleri temsilen bir üye de yer almıştır. Ermeni asıllı memurlara da nüfus sayımında görev verilmiştir. Sayım neticelerini neşreden ve 1892'de kurulan İstatistik Umumi İdaresi'nin ilk başkanı Nuri Bey, ikincisi 1892-1897 yıllarında Fethi Franko isimli bir Musevidir. 1897-1903 yılları arasındaki müdürü ise Mıgırdıç Sınabyan adında bir Ermenidir. Mıgırdıç Sınabyan'dan sonra bu göreve 1903-1908 yılları arasında Robert isminde bir Amerikalı getirilmiştir. 1908-1914 yılları arasında da bu kurumun müdürlüğünü Mehmet Behiç Bey yapmıştır.¹⁶⁴ Osmanlı Yönetimi, içeride Ermeni sorununun en yoğun olduğu dönemde bir Ermeni'yi İstatistik Umumi İdaresi'nin başına getirmekte bir sakınca görmemiştir. Nüfus sayımı yapıldıktan sonra, her kazada oluşturulan nüfus komiteleri yeni doğum ve ölümleri kaydetmiş ve böylece nüfustaki değişikliklerin tespiti mümkün olmuştur.¹⁶⁵

Mahalle ve köylerdeki nüfus sayımı ve yazımı tahmin edilenden daha fazla zaman almıştır. Ulaşım imkânlarının yetersizliği ve kötü hava şartları, nüfus sayımının planlanan zamanda bitirilmesini engelleyen sebeplerdendir. Ulaşım imkânları elverişli olan yerlerde bile, sayım sonuçları ancak 1884 yılında merkeze ulaşmıştır. Vilayetlerin büyük bir kısmında nüfus sayımı 1886 yılı sonuna kadar devam etmiştir. Osmanlı toprakları genelinde nüfus sayımının büyük ölçüde 1888-89 yılında tamamlandığı anlaşılmaktadır. Sadrazam Cevat Paşa bu sayım sonuçlarını, 17 Ağustos 1893 (5 Sefer 1311) tarihinde Padişah II. Abdülhamit'e sunmuştur. Yapılan bu genel nüfus sayımında, sayımı tamamlanan kişilere "Nüfus Tezkeresi" adında resmî bir kimlik kartı verilmiştir. Bu kimlik kartı, daha sonraları nüfus cüzdanı adını almıştır. Kişilere bu nüfus tezkeresini gayrimenkul alıp - satarken, memuriyete girişte, seyahat belgesi alırken, kısaca her türlü resmî işlemlerde gösterme zorunluluğu getirilmiştir.¹⁶⁶

¹⁶³ Bilâl Eryılmaz, *a.g.m.*, s.78-79; Bilâl Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 84.

¹⁶⁴ Nurşen Mazıcı, *a.g.e.*, s. 60.

¹⁶⁵ *A.g.m.*, s.79; Bilâl Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 84-85; Kâmuran Gürün, *a.g.e.*, s. 134.

¹⁶⁶ *Ag.m.*, s. 79; Bilâl Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 85

c) 1906/07 ve 1914 Nüfus Sayımları

Sultan Abdülhamid'in saltanatının son yıllarında, nüfus sayımına verilen önem devam etmiştir. İstatistik Umumi İdaresi'nde uzman memurlar çalıştırılmasına özen gösterildiği gibi, İngiltere ve Fransa'ya da, modern sayım tekniklerini araştırmak için personel gönderilmiştir. Devletin nüfus sayımı ile ilgili organizasyonu ve usulleri, 1900 yılında yeniden gözden geçirilmiştir. Bu yılda, Sicil-i Nüfus Nizamnamesi yeniden düzenlenmiştir. Osmanlı Devleti genelinde 1903 yılında yeni bir nüfus sayımına başlanılmıştır. Bu nüfus sayımı 1906 yılında tamamlanmıştır. Son Osmanlı nüfus sayımı ise 1914 yılında gerçekleştirilmiştir. Ancak bu sayım, bizzat mahallinde değil, taşradaki nüfus idarelerinin yıl içindeki değişikliklerle ilgili verdikleri bilgiler dikkate alınarak yapılmıştır.¹⁶⁷

B. OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİ NÜFUSU

1. 1831-1844 Nüfus Sayımlarında Ermeni Nüfusu

1831 yılında yapılan ve sadece erkek nüfusun sayıldığı Osmanlı Devleti'ndeki ilk nüfus sayımına göre ülkenin nüfus durumu şöyledir:¹⁶⁸

Milletler	Rumeli	%	Anadolu	%	Toplam	%
İslâm Reaya	513.428	37.48	1.995.215	83.70	2.508.643	66.33
Hıristiyan	811.546	59.25	359.378	15.07	1.170.925	31.19
Kıpti	29.530	2.16	7.143	0.30	36.673	0.98
Yahudi	11.674	0.85	5.396	0.23	17.070	0.46
Ermeni	3.566	0.26	16.743	0.70	20.309	0.54
TOPLAM	1.369.744	100.00	2.383.876	100.00	3.753.620	100.00

Bu nüfus sayımında Ermeni nüfusun az çıkmasının nedeni bazı vilayetlerde Ermenilerin Rumlarla birlikte sayılarak Hıristiyan nüfus içerisinde gösterilmesi ve sayımın Erzurum ve Van gibi bazı bölgelerde yapılmamasından kaynaklanmıştır.

¹⁶⁷ A.g.m., s. 88-89; Bilâl Eryılmaz, a.g.e., s. 93.

¹⁶⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk...*, s. 215; Bilâl Eryılmaz, a.g.e., s. 77.

Ayrıca vergi ve askerlik gibi endişelerle nüfus sayımına katılmayanların bulunduğu da düşünülebilir.¹⁶⁹ Sadece Ermeni nüfus değil Müslüman nüfus da var olandan oldukça düşük bir durumdadır. Daha sonraki nüfus sayımlarına göre verilerin daha düşük çıkmasının nedenleri bunlardır.

M. A. Ubcını tarafından 1851’de Paris’te neşredilen esere göre 1844 nüfus sayımının milletlere göre dağılımı şu şekildedir:¹⁷⁰

IRKLAR	Avrupa	Asya	Afrika	Toplam
Osmanlılar	1.100.000	10.700.000	—	11.800.000
Slavlar	7.200.000	—	—	7.200.000
Rumenler	4.000.000	—	—	4.000.000
Arnavutlar	1.500.000	—	—	1.500.000
Rumlar	1.000.000	1.000.000	—	2.000.000
Ermeniler	400.000	2.000.000	—	2.400.000
Yahudiler	70.000	100.000	—	170.000
Tatarlar	230.000	—	—	230.000
Araplar	—	900.000	3.800.000	4.700.000
Suriyeli ve Keldanlılar	—	235.000	—	235.000
Dürziler	—	25.000	—	25.000
Türkmenler	—	90.000	—	90.000
Kürtler	—	1.000.000	—	1.000.000
GENEL TOPLAM	15.500.000	16.050.000	3.800.000	35.350.000

Yine Ubcını’nin verdiği rakamlarda dinlere göre Osmanlı Devleti’nin nüfus durumu aşağıdaki tabloda verilmiştir:¹⁷¹

¹⁶⁹ Bilâl Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 78.

¹⁷⁰ M.A. Ubcını, *a.g.e.*, s. 47.

¹⁷¹ *A.g.e.*, s. 48-49.

	Avrupa	Asya	Afrika	Toplanı	%
Müslümanlar	3.800.000	12.950.000	3.800.000	20.550.000	58.13
Rum-Ortodokslar	11.370.000	2.360.000	—	13.730.000	38.84
Katolikler	260.000	640.000	—	900.000	2.55
Yahudiler	70.000	100.000	—	170.000	0.48
GENEL TOPLAM	15.500.000	16.050.000	3.800.000	35.350.000	100.00

Tablodaki Rum-Ortodoks nüfusu Slav nüfusu da içine almaktadır. Osmanlı Devleti bu sayımdan sonraki tarihlerde Avrupa'daki topraklarının önemli bir kısmını kaybetmiş, dolayısıyla ülkede ki Türk-İslâm nüfusun oranı artmıştır. Ermeni nüfusu 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'daki toprakların bir kısmının Rusların eline geçmesi ve bir kısım Ermeni'nin de kendi istekleriyle Rusya'ya göç etmesi sebebiyle azalmıştır. Ayrıca bazı Ermeniler de daha önce değinildiği gibi misyoner faaliyetleri sonucu Amerika ve Avrupa'ya göç etmişlerdir.

2. 1881-1897 Dönemi Ermeni Nüfusu

1881/82 yılında başlanan ve sonuçları 1893'te II. Abdülhamid'e sunulan genel nüfus sayımı sonuçları İstatistik Umumi İdaresi tarafından "Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin 1313 Senesine Mahsus İstatistik'i Umumi" adlı eserde neşredilmiştir.¹⁷² Bu esere göre Osmanlı Devleti'ndeki milletlerin nüfusu şöyledir:

Osmanlı Devleti'nde Tahriri Yapılan Çeşitli Milletlerin Nüfusları ve Nispetleri¹⁷³

	Erkek	Kadın	Toplam	%
İslâm	8.499.798	6.612.147	14.111.945	74.07
Rum	1.341.049	1.228.863	2.569.912	13.49
Ermeni	546.030	496.344	1.042.374	5.47
Bulgar	449.286	380.903	830.189	4.36
Katolik	65.912	54.567	120.479	0.64

¹⁷² Bilâl Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 85.

¹⁷³ İstatistik Umumi İdaresi, *Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin 1313 Senesine Mahsus İstatistik'i Umumi*, Alem Matbaası, İstanbul 1316, s. 16; Bilâl Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 89.

Yahudi	117.767	97.658	215.425	1.13
Protestan	22.963	21.397	44.360	0.24
Latin	12.280	10.055	22.335	0.12
Maruni	15.262	17.154	32.416	0.17
Keldani	3.866	1.902	5.768	0.03
Süryani	19.500	16.054	35.554	0.18
Kıptı Gayrimüslim	10.309	9.241	19.550	0.10
TOPLAM	10.104.022	8.946.285	19.050.307	100.00

Yukarıdaki tabloya göre gayrimüslimlerin tamamı toplam nüfusun %25,93'ünü, Müslümanlar ise %74.07'sini oluşturmaktadır. Yine 1313 resmî istatistiğine göre, Osmanlı Devleti'nde nüfusun vilayetlere göre dağılımı aşağıda verilmiştir:

*Her Vilayette Mevcud Olub Dâhil-i Tahrir Olan Nüfus-u Umumiye'nin
Cemaat Üzerine Taksimatı*¹⁷⁴

Vilayet	İslâm	Rum	Ermeni	Bulgar	Katolik	Yahudi	Protestan	Diğer	TOPLAM
Dersaadet	520.194	161.867	158.131	6.364	6.636	45.369	1.678	3.253	903.482
Edirne Vilayeti	539.031	288.968	17.968	121.870	1.554	16.357	200	4	985.962
Aydın Vilayeti	1.203.776	229.598	14.092	548	1.024	27.701	113	1.572	1.478.424
Erzurum Vilayeti	513.446	3.296	109.818	-	8.199	6	2.130	120	637.015
Adana Vilayeti	355.912	5.886	32.879	-	1.660	-	2.402	25	398.764
İşkodra Vilayeti	78.999	5.804	-	-	2.726	-	-	-	87.529
Ankara Vilayeti	895.196	36.767	74.031	-	7.535	693	3.293	1.111	1.018.826
İzmit Sancağı	155.565	27.722	43.611	-	78	199	1.264	3	228.443
Bevrut Vilayeti	505.019	57.031	89	-	19.949	8.825	2.614	27.736	620.763
Bitlis Vilayeti	244.772	-	101.586	-	4.638	-	1.826	5.818	338.642
Bağdat Vilayeti	131.398	-	256	-	458	14.567	29	577	187.285
Basra Vilayeti	79.261	5	33	-	341	441	-	-	80.071

¹⁷⁴ Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin 1313..., s.18; Bilâl Eryılmaz, a.g.e., s. 91.

Biga Sancağı	121.327	17.681	1.842	612	-	2.373	69	-	143.905
Cezayir-i Bahri Sefid Vi.	30.578	253.066	10	-	-	3.033	-	49	286.736
Çatalca Sancağı	16.320	36.520	929	5.787	-	1.003	-	442	61.001
Halep Vilayeti	712.585	7.816	53.465	-	17.990	10.761	9.781	6.840	819.238
Hüdavendigâr Vilayeti	1.234.304	144.138	65.777	2.267	3.501	3.393	894	20	1.454.294
Diyarbakir Vilayeti	329.843	1.421	46.202	-	9.408	1.381	4.671	21.731	414.652
Zor Sancağı	50.767	2	365	-	123	2	1	-	51.260
Selanik Vilayeti	452.175	294.624	54	239.290	2.416	43.423	379	6.612	1.038.953
Suriye Vilayeti	476.434	35.720	336	-	19.641	6.897	967	11.138	551.134
Sivas Vilayeti	807.651	42.123	123.204	-	3.175	253	2.706	1.764	980.876
Şehremaneti Mülhagatı	47.728	36.976	3.074	17	378	68	7	58	88.306
Trabzon Vilayeti	933.728	181.044	47.196	-	1.484	1	1.102	41	1.164.595
Kosova Vilayeti	432.178	36.420	1	275.702	899	1.885	97	7452	754.634
Kastamonu Vilayeti	945.192	17.040	6.652	-	-	-	-	-	968.884
Konya Vilayeti	942.932	68.101	10.587	-	85	258	385	486	1.022.834
Kudüs-u Şerif Vilayeti	217.346	19.070	825	-	469	11.909	785	8.456	258.860
Manastır Vilayeti	252.962	272.205	22	177.750	-	5.914	34	2.579	711.466
Mamûratülaziz Vilayeti	380.092	976	74.204	-	2.356	1	6.834	2.134	466.597
Musul Vilayeti	186.818	13	74	-	4.356	4.568	109	2.350	198.288
Van Vilayeti	76.956	-	55.051	-	-	--	-	-	132.007
Yanya Vilayeti	221.475	287.812	-	7	-	4.144	-	3248	516.681
TOPLAM	14.111.945	2.569.912	1.042.374	830.189	120.479	215.425	44.360	115.623	19.050.307

Vilayetlere göre verilen bu tabloda Ermenilerin toplam nüfusu 1.042.374'tür. Müslüman nüfusun toplamı 14.111.945'tir. Ermeniler genel nüfusun sadece %5.47'sini oluşturmaktadır.

Bu tablodan yararlanarak çıkartılan Ermenilerin yoğun olduğu altı vilayetin (Vilâyât-ı sitte) nüfus durumu ise şöyledir:¹⁷⁵

¹⁷⁵ Bilâl Eryılmaz, a.g.m., s. 87.

Vilayetler	Ermeni	%	Müslüman	%	Diğerleri	%	Toplam
Erzurum	109.818	17.24	515.446	80.60	13.751	2.16	637.015
Bitlis	101.586	30.00	224.772	66.37	12.284	3.63	388.642
Diyarbakir	46.202	11.14	329.840	79.55	38.610	9.31	414.652
Sivas	123.204	12.56	807.651	82.34	50.021	5.10	980.876
Mamûratülaziz	74.204	15.90	380.092	81.46	12.301	2.64	466.587
Van	55.051	41.70	76.956	58.30	-	-	132.007
TOPLAM	510.065	17.18	2.332.757	78.55	126.967	4.27	2.969.789

Görüldüğü gibi Ermeniler en yoğun olarak buldukları altı vilayette dahi nüfusun çoğunluğunu oluşturmamaktadırlar. Altı vilayetin toplamında Ermeniler, genel nüfusun ancak %24,28'i ile Müslümanlara göre azınlık durumundadırlar. Ayrıca hiçbir vilayette nüfusun yarısına bile yaklaşamamışlardır.

Müteveffa Ermeni Patriği Nerses'in Ermeni nüfusunu çok abartılı gösteren bir cetvel hazırlaması üzerine Adliye Nazırı Cevdet Paşa' Mâbeyn-i Hümayun'a gönderdiği 21 Ocak 1890 tarihli tahriratta Ermenilerin yoğun olarak buldukları vilayetlerdeki nüfus durumunu belirtmiştir. Bu belgeye göre 8 ildeki nüfus durumu şöyledir:¹⁷⁶

Vilayet	İslâm	Ermeni	Süryani	Nasturi	Rum	Katolik	Protestan	Diğer	TOPLAM
Erzurum	441.671	101.119	-	-	3.356	6.730	1970	313	555.159
Bitlis	167.054	101.358	1.981	-	-	4.948	1498	159	276.998
Van	282.582	71.582	-	59.500	-	1.930	-	2.900	418.494
Diyarbakir	240.574	45.291	13.649	-	1.437	6.348	3.975	1.170	312.444
Mamûratülaziz	300.194	73.178	-	-	543	2.464	4.971	2	381.352
Sivas	735.489	112.649	-	-	36.822	2.943	2.493	1805	892.201
Haleb	663.416	50.182	3.841	-	7.525	19.927	9.183	9.599	763.673
Adana	336.914	31.876	97	-	5.847	1.401	2.150	413	378.698
TOPLAM	3.167.894	587.235	19.568	59.500	55.530	46.691	26.240	16.361	3.979.019

¹⁷⁶ BOA., Y. PR.K. AZN., nr. 4/16, Lef 1-2.

Bu tabloya göre Ermeniler toplam nüfusun, Erzurum'da %18.21'ini, Bitlis'te %36.59'unu, Van'da %17.10'unu, Diyarbakır'da %14.49'unu, Mamûratülaziz'de %19.18'ini, Sivas'ta %12.62'si, Halep'te %6.57'si, Adana'da %8.41'ini oluşturmaktadırlar. Ermenilerin yoğun oldukları bu 8 vilayet toplamındaki ortalamaları ise sadece %14.75'tir.

Osmanlı Devleti'nin ülkedeki Ermeni nüfusunun doğru ve tarafsız bir şekilde tespiti için önemli bir gayret sarf ettiği çok sayıdaki belgeden de anlaşılmaktadır. 2 Ağustos 1893 tarihinde Van Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafnamede 26 Temmuz 1893'te yapılan nüfus tahririnde komisyonlarda Ermeni memurların da üye sıfatıyla bulundurulduğu bir sayımın yapıldığı bildirilmektedir. Bu sayıma göre 34.155 erkek ve 24.863 kadın Ermeni nüfus bulunduğu, bunlara ilâveten tahriri icra olunmayan mahallerde de 2.240 nefer Ermeni'nin mevcut olduğu belirtilmiştir. Gerçekleştirilen bu sayıma göre Van vilayetinin toplam Ermeni nüfusu 61.258'dir.¹⁷⁷

29 Temmuz 1893 tarihli Erzurum Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafnamede vilayette 54.251 erkek ve 45.819 kadın olmak üzere toplam 100.070 Ermeni nüfus bulunduğu bildirilmiştir. Ermenilerin bulunduğu şehir ve köylerin tahririnde komisyonlarda Ermenilerden de memur bulundurulmuştur. Ayrıca askerlik bedeli ödememek için 3.000 kadar Ermeni'nin sayımda yer almamış olabileceği belirtilmiştir. Görüldüğü gibi Ermeni nüfusu az göstermek şöyle dursun sayımda yer almamış olabilecek Ermeni nüfus dahi açıkça söylenmektedir.¹⁷⁸ Zaten vergi verecek ve askere alınacak nüfus belirlenmeye çalışıldığından nüfus tahririnin çok özenli bir biçimde yapıldığı anlaşılmaktadır.

Yine 2 Ağustos 1893 tarihli Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye nezareti'ne yollanan telgrafnamede de Diyarbakır tahrir komisyonunda meclis idare-i vilayet azasından Manasian Ohannes ve Lice kazası komisyonunda da yine Ohannes isminde başka bir Ermeni aza bulundurulduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Mardin ve Maden sancakları ile Silvan kazasında da tahrir komisyonlarında Ermeni aza bulundurulmuştur. Tahrir sonuçları muhtarlar ile ruhani reisler tarafından da kontrol edilmiştir. Buna göre

¹⁷⁷ BOA., Y. PR.K. DH., nr. 6/57

¹⁷⁸ BOA., Y. PR.K. DH., nr. 7/7

Merkez Sancağında kadın ve erkek toplam 25.291, Maden Sancağında 24.794 ve Mardin Sancağında 125 kişi olmak üzere toplam Ermeni nüfusu 50.210'dur. Bu toplam nüfus 27.985 erkek ve 22.225 kadın nüfustan oluşmaktadır.¹⁷⁹

10 Ağustos 1893 tarihli Mamûratülaziz Vilayetinden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda vilayetteki nüfus durumu ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Buna göre toplam nüfus 464.434'tür. Bu toplam nüfusun 375.928'i Müslüman, 88.506'sı gayrimüslimdir. Gayrimüslim nüfusun 76.420'si Ermeni, 7031'i Protestan 2.166'sı Ermeni Katolik 1.381'i Süryani, 61'i Süryani Katolik 5577'si Latin ve 870'i Rum'dur. Ayrıca tahrir sırasında Mamûratülaziz, Eğin, Keban, Malatya, Behisni, Hısn-ı Mansur, Kâhta, Çemişgezek ve Mazgirt kazalarında Ermeni milletinden birer aza ve Arapkir kazasında da Misak namında Ermeni bir kâtip bulundurulduğu belirtilmiştir.¹⁸⁰

Sivas Vilayetinden de Dâhiliye Nezaretine gönderilen 27 Ağustos 1893 tarihli telgrafnamede Sivas'taki tahrir ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Buna göre, nüfus tahriri sırasında tahrir komisyonlarında her kazanın belediye meclisinden bir Ermeni aza bulundurulmuştur. Ermeni nüfusun toplamı da 117.487 kişiden ibarettir.¹⁸¹

18 Ekim 1893 tarihinde de Trabzon Vilayeti'nden Dâhiliye Nezaretine nüfus tahriri ile ilgili bir telgraf gönderilmiştir. Trabzon'da da Ermenilerin yoğun olduğu bölgelerde tahrir komisyonlarında Ermeni memur bulundurulmuştur. Tahrir sonuçlarına göre Trabzon Sancağı'nda 22681 Ermeni bulunmaktadır ve bunlardan 6.000'i Trabzon şehrinde yerleşiktir. Canik Sancağı'nda 18.174, Gümüşhane Sancağı'nda da 1.494 Ermeni olup vilayet genelinde toplam Ermeni nüfusu 42.349'dur.¹⁸²

Aydın Vilayeti'nden de Dâhiliye Nezareti'ne 31 Temmuz 1893 tarihinde gönderilen telgrafnamede vilayetteki nüfus tahriri ile ilgili bilgiler verilmiştir. Buna göre Ermeni nüfus 15.400'dür. Ermeni nüfusun 7.207'si İzmir ve çevresinde bulunmaktadır. Ermeni nüfusu tahrir eden komisyonun başkanlığını Ermeni ileri gelenlerinden Seferyan Serkiz Efendi yapmıştır.¹⁸³

¹⁷⁹ BOA., Y. PR.K. DH., nr. 6/59

¹⁸⁰ BOA., Y. PR.K. DH., nr. 6/77

¹⁸¹ BOA., Y. PR.K. DH., nr. 6/90

¹⁸² BOA., Y. PR.K. DH., nr. 7/8

¹⁸³ BOA., Y. PR.K. DH., nr. 6/53

Kudüs Mutasarrıflığı da 1 Ağustos 1893 tarihli telgrafname ile Dâhiliye Nezareti'ne Kudüs'teki mevcut Ermeni nüfusu bildirmiştir. Tahrir sırasında Ermeni memur bulunmadığı fakat tahrir sırasında mevcut bulunan Ermeni muhtarlar tarafından defterlerin tasdik olunduğu anlaşılmaktadır. Kudüs, Yafa ve Beytüllâhim kasabalarında 776 yerli ve bu kasabalardaki manastırlarda görevli bulunan 191 ruhani olmak üzere toplam 967 Ermeni olduğu, Gazze ve Halilülrahman kazalarında Ermeni nüfus bulunmadığı belirtilmektedir.¹⁸⁴

Ermeni nüfusun çok az bulunduğu vilayetlerde de ne kadar Ermeni nüfusun bulunduğu ve tahrir komisyonlarında Ermeni aza bulundurulup bulundurulmadığı vilayetlerden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafnamelerde belirtilmiştir. Örneğin Musul Vilayeti'nden gönderilen 24 Ağustos 1893 tarihli telgrafnamede Ermenilerin 14 hane ve 44 neferden ibaret olduğu ve Kerkük kasabasında da vergi kitabesinde görevli Garabet Efendi isminde bir Ermeni'nin bulunduğu bildirilmiştir.¹⁸⁵

Suriye Vilayetinden gönderilen 25 Temmuz 1893 tarihli telgrafnamede de vilayetteki Ermenilerin nüfus durumu bildirilmiştir. Vilayette 130 haneden başka ermeni bulunmadığı ve bunlardan devlet memurluğunda görevli kimse olmadığı belirtilmiştir.¹⁸⁶ 24 Ağustos 1893 tarihli Basra Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafnamede ise vilayette yerleşik sadece 4 nefer Ermeni bulunduğu ve tahrirde bunlardan aza bulundurulmadığı bildirilmiştir.¹⁸⁷

Biga Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 7 Ağustos 1893 tarihli telgrafnamede Mutasarrıflığa bağlı Biga Kazası'nda 363, Ezine Kazası'nda 519, Lapseki Kazası'nda yerli olmayan 34, Merkez Liva'da 971 olmak üzere toplam 1887 nefer Ermeni ahali bulunduğu ve tahrir sırasında bunlardan memur bulunmadığı bildirilmiştir.¹⁸⁸

Çatalca Mutasarrıflığı da Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 28 Temmuz 1893 tarihli telgrafnamede Silivri Kazası'nda 451 erkek ve 438 kadın olmak üzere toplam

¹⁸⁴ BOA., Y. PR.K. DH., nr. 6/56

¹⁸⁵ BOA., Y. PR.K. DH., nr. 6/86

¹⁸⁶ BOA., Y. PR.K. DH., nr. 5/47

¹⁸⁷ BOA., Y. PR.K. DH., nr. 6/88

¹⁸⁸ BOA., Y. PR.K. DH., nr. 6/71

889 Ermeni bulunduğu, Sancağın diğer b6lgelerinde Ermenilerin yaşamadığı sadece B6y6k6ekmece'de 7 n6fus Ermeni olduğu yazılmıştır.¹⁸⁹

G6r6ld6đ6 gibi Ermeni n6fusun kalabalık bulunduğu t6m vilayetlerde n6fus tahriri sırasında Ermenilerden de memur bulundurulmuştur. Ermeni n6fusun az olduğu b6lgelerde de Ermenilerden memur bulundurulup bulundurulmadığı tetkik edilmiş ve tahririn ne şekilde yapıldığı hakkında bilgi istenmiştir. B6t6n bu verilerden Osmanlı Devleti'nin d6nemin imk6nlarına g6re tarafsız ve sağlıklı bir şekilde Ermeni n6fusunu tespit ettiği anlaşılmaktadır.

3. Tehcir 6ncesi Ermeni N6fusu

Tehcir 6ncesi Ermeni n6fusu ile ilgili olarak Osmanlı Devleti'ndeki en 6nemli iki kaynak 1906/07 ve 1914 n6fus sayımlarıdır. 1906/07 n6fus sayımına g6re Cemaatlerin n6fusu ve toplam n6fusa oranları aşağıdaki gibidir.¹⁹⁰

Cemaatler	N6fus	Genel N6fusa Oranı
M6sl6manlar	15.518.478	%74.26
Rum-Ortodoks	2.822.773	%13.50
Ermeni-Gregoryen	1.050.513	%5.03
Bulgar	762.754	%3.65
Rum-Katolik	60.597	%0.29
Ermeni-Katolik	90.050	%0.43
Protestan	53.880	%0.26
Latin	20.447	%0.09
Yahudi	256.003	%1.23
Maruni	28.726	%0.14
Yabancı	197.700	%0.95
Diğerleri	35.696	%0.17
TOPLAM	20.897.617	%100

¹⁸⁹ BOA., Y. PR.K. DH., nr. 6/49

¹⁹⁰ S. J. Shaw, "The Otoman Census System and Population 1831-1914", *International Journal of Middle East Studies*, 9 (1978), s. 337'den naklen Ali G6ler, *Rakamlarla T6rkiye'de Azınlıklar*, Ankara 2001, s. 27.

1906/07 nüfus sayımında Ermeni nüfusu Katolik ve Protestan Ermenileri de dâhil ettiğimizde toplam 1.194.443 kişi olup genel nüfusun %5.72'sini oluşturmaktadır.

27 Nisan 1909 tarihli bir belgede de Anadolu vilayetlerindeki Ermenilerin nüfus durumu belirtilmiştir. Ancak sadece erkek nüfus verilmiştir. Buna göre Anadolu vilayetlerindeki Ermeni nüfusu şöyledir:¹⁹¹

Vilayetler	Sancaklar	Ermeni Nüfusu (Erkek)
Aydın	İzmir, Saruhan, Aydın	5.777
Erzurum	Bayburt, Erzincan, Bayezid; Erzurum	47.193
Sivas	Amasya, Karahisar, Tokat, Sivas	52.259
Trabzon	Trabzon, Canik, Lazistan, Gümüşhane	18.634
Haleb	Maraş, Urfa, Haleb	25.649
Mamûratülaziz	Mamûratülaziz, Ergani, Maden	41.665
Musul	–	51
Kastamonu	Kastamonu, Sinop, Çankırı, Bolu	2832
Hüdavendigâr	Bursa, Kütahya	22.762
Karesi	–	2.784
Kudüs (Sancak)	–	295
Bağdat	–	189
Van	Hakkâri dahil	38.736
Diyarbakir	Malatya, Mardin, Diyarbakir	21.175
Bitlis	Muş, Siirt, Bitlis	54.176
Konya	Isparta, Burdur, Teke, Niğde, Konya	2165
Ankara	Yozgat, Ankara, Kayseri, Kırşehir	33.455
Suriye	–	572
TOPLAM	–	370.369

1914 nüfus sayımı sonuçları, Dâhiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umûmiyesi Müdüriyeti tarafından “Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus

¹⁹¹ BOA., Y.E.E., nr. 33/46

İstatistiği” adıyla yayınlanmıştır. Tehcirden önceki son nüfus verileri olması açısından önemlidir. Bu sayıma göre cemaatlerin vilayetlere göre dağılımı şöyledir:¹⁹²

Vilayet	İslâm	Rum	Ermeni	Musevi	Rum Katolik	Ermeni Katolik	Protestan	Diğer	Toplam
Edirne	360.417	224.459	19.725	22.515	221	48	115	3.594	631.094
Erzurum	673.297	4.859	125.657	10	5	8.720	2.241	643	815.432
İstanbul	560.434	205.375	72.962	52.126	387	9.918	1.213	7.563	909.978
Adana	341.903	8.537	50.139	66	437	2.511	5.036	2.394	411.023
Ankara	877.285	20.226	44.507	1.026	14	7.069	2.381	1.309	953.817
Aydın	1.249.067	299.096	19.395	35.041	1	892	479	4.771	1.608.742
Bitlis	309.999	-	114.704	-	-	2.788	1.640	8.348	437.479
Beyrut	648.314	87.244	1.188	15.052	24.210	277	3.823	44.765	824.873
Halep	576.320	13.772	35.104	12.193	8.182	5.739	8.643	7.837	667.790
Hüdavendigâr	474.114	74.927	58.921	4.126	-	1.278	992	1.869	616.227
Diyarbakir	492.101	1.822	55.890	2.085	113	9.960	7.376	50.478	619.825
Suriye	791.582	60.978	413	10.140	27.662	247	1.873	25.514	918.409
Sivas	939.735	75.324	143.406	344	-	3.693	4.575	2.366	1.169.443
Trabzon	921.128	161.574	37.549	8	-	1.350	1.338	-	1.122.947
Kastamonu	737.302	20.958	8.959	8	-	-	-	-	767.227
Konya	750.712	25.071	12.971	4	79	-	254	217	789.308
Mamûratülaziz	446.379	971	76.070	-	-	3.751	8.043	3.013	538.227
Van	179.380	1	67.792	1.383	-	-	-	10.585	259.141
Eskişehir	140.578	2.613	8.276	728	-	316	215	-	152.726
Antalya	235.762	12.385	630	250	-	-	-	659	249.686
Urfa	149.384	2	15.161	865	-	1.557	1.652	2.367	170.988
İçil	102.034	2.500	341	10	7	-	-	302	105.194
İzmit	226.859	40.048	55.403	428	-	449	1.937	29	325.153

192

Dâhiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umûmiyesi Müdüriyeti, *Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği*, Hilâl Matbaası, Dersaadet 1336, s. 4-5; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830 - 1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul 2003, s. 226-227.

Bolu	399.281	5.146	2.961	20	5	9	2	1.224	408.648
Canik	265.950	98.739	27.058	27	-	261	1.257	10	393.302
Çatalca	20.048	36.797	842	1.480	-	-	-	589	59.756
Zor	65.770	18	67	2	27	215	1	194	66.294
Kudüs-i Şerif	266.044	26.035	1.310	21.259	1.086	-	1.733	10.701	328.168
Karahisar-i Sahip	277.659	632	7.437	7	-	2	9	74	285.820
Karesi	359.804	97.497	8.544	362	-	109	51	6.603	472.970
Kale-i Sultaniye	149.903	8.541	2.474	3.642	9	-	67	1.179	165.815
Kayseri	184.292	26.590	48.659	-	-	1.515	2.018	-	263.074
Kütahya	303.348	8.755	3.910	-	-	638	-	243	316.894
Maraş	152.645	11	27.842	251	23	4.480	6.111	1.192	192.555
Menteşe	188.916	19.923	12	1.615	-	-	-	408	210.874
Niğde	227.100	58.312	4.890	-	-	45	769	-	291.116
Toplam	15.044.846	1.729.738	1.161.169	187.073	62.468	67.838	65.844	201040	18.520.016

Katolik ve Protestan nüfusu da dâhil ettiğimizde Rumi 1330 (Miladi 1914) yılı itibariyle Osmanlı Devleti'ndeki toplam Ermeni nüfusu 1.294.851'dir. Bu da genel nüfusun ancak %7'sine tekabül etmektedir. Yine 1330 Senesi Nüfus İstatistiği'ne göre Ermenilerin hak iddia ettikleri ve çoğunlukta olduklarını ileri sürdükleri Vilâyât-ı Sitte'deki nüfus durumu aşağıdaki gibidir:¹⁹³

VİLAYET	İSLÂM	%	ERMENİ	%	DİĞER	TOPLAM
Erzurum	673.297	82.56	125.657	15.40	16.478	815.432
Bitlis	309.999	70.86	114.704	26.21	12.776	437.479
Diyarbakir	492.101	79.39	55.890	9.01	71.834	619.825
Sivas	939.735	80.35	143.406	12.26	86.302	1.169.443
Mamûratülaziz	446.379	82.93	76.070	14.13	15.778	538.227
Van	179.380	69.22	67.792	26.16	11.969	259.141

¹⁹³ Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği'nin 4. ve 5. sayfalarındaki tablodan faydalanarak çıkarılmıştır.

Görüldüğü gibi Ermeniler en kalabalık oldukları vilayetlerde dahi Müslüman nüfusa göre küçük bir azınlık durumundadırlar. Tehcirin hemen öncesindeki Osmanlı Devleti'nin Ermeni nüfusu hakkındaki verileri, yabancı kaynakların verileriyle de oldukça yakındır.

C. YABANCI KAYNAKLARA GÖRE ERMENİ NÜFUSU

Yabancı kaynaklar incelendiğinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni nüfusunun genelde 1.300.000 ile 1.500.000 arasında olduğu görülmektedir. Lodovic de Constenson, dünyadaki Ermeni nüfusunu 1913 itibariyle 3.100.000, Türkiye'dekini 1.400.000, Rusya'dakini 1.550.000 olarak vermektedir. Christopher Walker, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Türkiye'de 1,5-2 milyon Ermeni olduğunu söyler. Clair Price ve Alexander Powel da Türkiye'deki Ermeni nüfusunun 1,5 milyon olarak vermiştir.¹⁹⁴

Fransa'nın Van konsolosu da I. Dünya Savaşı sırasında bütün Osmanlı Devleti'nde 1.300.000 Ermeni'nin yaşadığını belirtmektedir.¹⁹⁵

Londra'da 1864 yılından beri yayınlanan "The Statesman's Year Book" un 1979/1980'de yayınlanan "Turkey Population" kısmında 1913 yılığında yer alan bilgilere göre Anadolu'da yaşayan Müslümanlar ile Ermenilerin nüfusları şöyle verilmiştir:¹⁹⁶

Anadolu'daki Ermeniler	576.200
İngilizlerin Turkish Armenia dedikleri vilayetlerdeki Ermeniler	480.700
Ermeni Nüfus Toplamı	1.056.900
Müslümanlar	7.179.900
Turkish Armenia dedikleri vilayetlerdeki Müslümanlar	1.795. 800
Müslüman Nüfus Toplamı	8.975.700
Diğer Hıristiyanlar	165.200
Yahudiler	30.700

¹⁹⁴ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s.132.

¹⁹⁵ Salahı Sonyel, "Yeni Belgelerin Işığı Altında Ermeni Tehcirleri", *Belleten*, C. XXXVI S. 141, Ankara 1972, s.33.

¹⁹⁶ İ. Selahattin, "Ermeni Sorununun Rakamlarla Gerçeği" *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Yıl 2, S. 2, İstanbul 1984, s. 383.

1914 yılıında da aynı rakamlar verilmiş ancak diğer Hıristiyanlar 165.200 yerine 972.300 ve Yahudiler de 30.700 yerine 184.600 olarak verilmiştir¹⁹⁷

Encyclopedia Britannica, Ermeni nüfusunu 1910 baskısında 1,5 milyon; 1953 baskısında ise 2.500.550 olarak belirtmektedir. 1910 baskısında makaleyi yazanın bir İngiliz, 1953'te yazanın ise Ermeni olması dikkat çekicidir.¹⁹⁸

Ermeni nüfusu konusunda en ayrıntılı araştırmaları H. F. B. Lynch ve Vital Cuinet yapmışlardır. Lynch, dünyadaki bütün Ermeni nüfusunun 2.427.394, Osmanlı İmparatorluğu'ndakilerin ise 1.325.246 olduğunu belirtmektedir. Cuinet ise kendi yaptığı araştırmalar sonucunda Osmanlı Ermenileri'nin sayısının 1.475.011 olduğunu belirtmiştir.¹⁹⁹

Vital Cuinet'e göre 6 vilayetin nüfus durumu ise şöyledir:

Vilayet	Müslüman	Ermeni	Diğerleri	Toplam
Erzurum ²⁰⁰	500.782	134.967	9953	645.702
Sivas ²⁰¹	839.514	170.433	76.068	1.086.015
Mamûratülaziz ²⁰²	504.946	69.718	650	575.314
Diyarbakır ²⁰³	337.644	79.129	54.689	471.462
Van ²⁰⁴	241.000	79.998	109.002	430.000
Bitlis ²⁰⁵	254.000	131.390	13.235	398.625
Toplam	2.677.886	665.635	263.597	3.607.118

¹⁹⁷ A.g.m., s. 383.

¹⁹⁸ Kamuran Gürün, a.g.e., s.133.

¹⁹⁹ Kı Young Lee, a.g.e., s. 41.

²⁰⁰ Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie*, C.1, Paris 1890, s. 136; Cevdet Küçük, a.g.e., s.165.

²⁰¹ A.g.e., s. 617.

²⁰² Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie*, C.2, Paris 1891, s. 322;

²⁰³ A.g.e., s. 412.

²⁰⁴ A.g.e., s. 636.

²⁰⁵ A.g.e., s. 526-527.

Lynch'in Vilayat-ı Sitte için 1890 yıllarına ait verdiği rakamlar ise şu şekildedir:²⁰⁶

Vilayetler	Müslüman	Ermeni	Diğerleri
Erzurum	428.495	106.768	—
Van	52.229	75.644	—
Bitlis	145.454	97.184	342
Harput	182.000	93.000	1.758
Diyarbakır (Sadece Palu Kazası)	45.580	15.150	9.239
Toplam	853.758	387.746	11.339

İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Taylor'ın 1869'da Londra'ya gönderdiği, bölgenin sosyal ve politik şartlarını bildiren raporunda nüfusla ilgili bilgiler de vardır. Taylor; Erzurum, Diyarbakır, Harput vilayetlerinin nüfus durumunu bu raporda vermiştir. Buna göre:²⁰⁷

	Erzurum	Diyarbakır	Harput
Müslüman	816.500	566.500	270.000
Hıristiyan	411.000	108.000	130.000
Yahudi	1.200	1.000	—
Yezidi	2.000	8.000	—
Toplam	1.230.700	683.500	400.000

Yine aynı raporda 411.000 olarak verilen Erzurum vilayetinin Hıristiyan nüfusunun çeşitli mezheplere ve etnik gruplara göre dökümü şöyledir:

Gregoryen Ermeniler	287.700
Nastüriler	110.000
Katolik Ermeniler	8.000
Ortodoks Rumlar	4.000
Protestanlar	1.300
Toplam	411.000 ²⁰⁸

²⁰⁶ Cevdet Küçük, *a.g.e.*, s. 165.

²⁰⁷ Bilal Şimşir, *a.g.e.*, s. 82.

²⁰⁸ *A.g.e.*, s. 83.

Yine İngiltere'nin Erzurum konsoloslarından Trotter'in 7 Eylül 1880 tarihinde İstanbul elçisi Goschen'e gönderdiği raporda 6 vilayetin nüfus durumu şöyledir:²⁰⁹

Vilayetler	Müslüman	Ermeni	Diğerleri
Erzurum	202.074	52.341	3.396
Van	82.204	39.113	30.375
Bitlis	145.007	77.993	2.153
Harput	168.894	44.102	1.793
Diyarbakir	140.538	27.254	4.861
Sivas	283.043	53.013	17.867
Toplam	1.021.762	240.803	60.445

Osmanlı rakamlarına çok yakın olan Trotter'in listesine göre Ermeniler'in genel nüfusun dörtte birini bile teşkil etmedikleri görülmektedir.

İngiliz Askerî konsoloslarından William Everett tarafından çeşitli kaynaklardan derlenerek hazırlanan ve 1895 Haziranında İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na sunulan gizli raporun ekindeki istatistikte Vilayat-ı Sitte ve tüm Anadolu ile Suriye'deki Müslüman ve Ermeni nüfus verilmiştir. Buna göre Vilayat-ı Sitte'nin toplam nüfusu şöyledir:

Müslüman	2.445.086
Ermeni	774.007
Diğerleri	140.960

Aynı rapora göre bütün Anadolu (Vilayat-ı Sitte dahil) ve Suriye'deki nüfus durumu da şu şekildedir:

Müslüman	10.332.467
Ermeni	1.167.734
Diğerleri	984.305

Bu rapora göre Anadolu ve Suriye'nin toplam nüfusunun %82.77'si Müslüman, % 9.35'i Ermeni ve %7.88'inin de diğer Gayrimüslim unsurlardan oluştuğu anlaşılmaktadır.²¹⁰

²⁰⁹ Cevdet Küçük, *a.g.e.*, s. 165.

Fransa Dışişleri Bakanı Hanotoux 6 Kasım 1896'da Fransa Parlamentosu'nda Ermeni meselesi ile ilgili yaptığı konuşmada Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki nüfuslarına da değinmiştir. Hanotoux konuşmasında şu bilgileri vermektedir:

“Vaktiyle Ermeni Krallığı'nı oluşturan eski eyaletlerin durumu size anlatılmıştı. Dicle ve Fırat Nehri'nin kaynağından Hazar Denizi ile Karadeniz, Basra ve İskenderun Körfezleri arasında bulunan vilayetler bildiğiniz gibi Rusya, İran ve Osmanlı Devleti gibi üç değişik hükümetin idaresi altındadır. Osmanlı Devleti'nin idaresinde bulunan ve şimdi tek tartışma konusu olan bu vilayetlerdeki Ermeni halkının, elimizdeki istatistiklerden anlaşıldığı gibi tüm Osmanlı ahalisine göre yüzde on üçten fazla olmadığı bir gerçektir. Anadolu vilayetlerindeki Ermenilerin toplam miktarı şüphesiz üç milyon değildir. Zaten Ermeniler bahsedilen eyaletlere eşit miktarda değil, bazı yerlerde sık ve bazı yerlerde dağınık bir şekilde bölünmüşlerdir. Sözün kısıtı hiçbir vilayette bir nokta bulunamaz ki orada bu zavallı ahali hakikaten çoğunlukta olsun ve etrafında bir şekilde muhtariyet idaresi usulünün uygulanabileceği bir merkez oluşturabilsin.”²¹¹

Görüldüğü gibi Fransa Devleti'nin Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni nüfusu hakkında bölgedeki elçileri vasıtasıyla en fazla istihbarata sahip olan dönemin Dışişleri Bakanı Ermenilerin en yoğun olduğu vilayetlerde nüfusun en çok % 13'ünü oluşturduklarını belirtmekte ve Ermeni Patriğinin iddia ettiği gibi toplam Ermeni nüfusunun üç milyon olamayacağını bildirmektedir.

Londra'daki Alman Büyükelçisi Von Kühlmann da, 28 Mayıs 1913'te Ermeni Nüfusu ile ilgili olarak şu bilgileri aktarmaktadır : *“ Türk Ermenilerinin durumunun düzeltilmesi için uygulanmak istenen reform plânları, Ermenistan olarak işaret edilen Türk Ermenistan'ında başarılı olamaz. Çünkü buralarda Ermeniler çoğunluğu oluşturmuyorlar. Bu sebeple burada Ermeni istekleri başarılı olamaz. Bilindiği gibi Ermeni olarak adlandırılan vilâyetler şunlardır: Van, Diyarbakır, Bitlis, Elazığ. Bu vilâyetlerin nüfusu ise şöyledir: Van 81.000 Ermeni, 424.000 Müslüman, Rum ve diğer Hıristiyanlar; Diyarbakır 79.000 Ermeni, 463.000 diğerleri; Bitlis 131.000 Ermeni,*

²¹⁰ Cevdet Küçük, “XIX. Asırda Anadolu'da Ermeni Nüfusu”, *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu, Bildiriler*, İzmir 1983, s. 91.

²¹¹ BOA. Y.A. HUS. Nr. 362/8'den naklen Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, C. I, Ankara 2002, s. 75-76.

333.000 diğeri; Elazığ 70.000 Ermeni, 560.000 diğeri". Alman Elçi, Osmanlı Devleti'nde yaşayan toplam Ermeni nüfusunu ise 1.200.000 olarak verirken, rakamları Ermeni kaynaklarından aldığını belirtmektedir.²¹²

Ermeniler de 1880'lerden beri Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni nüfusu hakkında hesaplama tahminleri öne sürmüşlerdir. Ancak onların en önemli ve sayısal iddiaları Birinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında ortaya çıkarılmıştır. Bu sayılar, Versailles Barış Konferansı delegelerini, dünya kamuoyunu, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Doğu Anadolu'da Ermenilerin yayıldığı bölgelerde Türklerden daha çok sayıda Ermeni olduğuna ve 1919'da dahi sağlam bir Ermeni Devleti kurmaya yetecek çoğunlukta Ermeni nüfusunun var olduğuna inandırmak amacını güdüyordu. Her ne kadar çeşitli tahminler öne sürülmüşse de Ermeni iddialarının temelini oluşturan nüfusa ilişkin veriler, Ermeni Patrikhanesi'nin sağladığı istatistiklerden, bunların savaş öncesi dönemde Marcel Leart tarafından yayınlanan *La Question Armenienne a la Lumiere des Documents* (Belgelerin Işığında Ermeni Sorunu) adlı kitapta yer almış halinden çıkarılmıştır.²¹³

Marcel Leart ismi gerçekte takma ad olup kendisi bir Ermeni'dir ve asıl adı Krikor Zohrap'tır. M. N. Moditchian'ın Toynbee'ye gönderdiği 17. 02. 1916 tarihli mektuptan bu bilgi edinilmektedir. Bu mektuplaşmanın Toynbee'nin mavi kitabın yazılması için vesika aradığı döneme rastladığı anlaşılmaktadır. Marcel Leart, Patrikhane'den verildiğini belirterek 1882 ve 1912 yıllarına ait Ermeni nüfusunu şu şekilde belirtmiştir:

Marcel Leart'ın Patrikhane'ye dayanarak verdiği 1882 yılına ait Ermeni nüfusu:²¹⁴

Van	400.000
Bitlis	250.000
Diyarbakır	150.000

²¹² Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara 2004, s. 19.

²¹³ Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, (Çev. Bilge Umar) İstanbul 1998 s. 46-48.

²¹⁴ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 126-127.

Erzurum	280.000
Elaziz (Harput)	270.000
Sivas	280.000
Adana	280.000
Halep (Antep, Urfa, Kilis, Maraş)	100.000
Trabzon	120.000
Bursa	60.000
Aydın	50.000
Ankara, Kastamonu, Konya	120.000
Suriye, Beyrut, Musul, Bağdat, Basra	40.000
İzmit Sancağı	65.000
İstanbul ve Civarı	135.000
Edirne	50.000
Diğer Avrupa Türkiyesi	10.000
Türkiye Toplamı	2.660.000

Marcel Leart'ın yine Patrikhane'ye atfen verdiği 1912 yılına ait 6 vilayetin nüfus rakamları:²¹⁵

	Toplam	Türk	Ermeni
Erzurum	630.000	240.000	215.000
Van	350.000	47.000	185.000
Bitlis	382.000	40.000	180.000
Harput	450.000	102.000	168.000
Diyarbakır	296.000	45.000	105.000
Sivas	507.000	192.000	165.000
Toplam	2.615.000	666.000	1.018.000

Aşağıda da Patrikhane'nin bütün rakamları bunlara Marcel Leart'ınkileri de eklenerek verilmiştir:²¹⁶

²¹⁵ A.g.e., s. 127.

²¹⁶ A.g.e., s. 131; Kı Young Lee, a.g.e., s. 36.

	1878 (a)	1880 (b)	1880 (c)	1881 (d)	1882 (e)	1912 (f)
Erzurum	-	215.177	111.000	128.478	280.000	215.000
Van	1.150.000	184.000		133.859	400.000	185.000
Bitlis	-	168.508	252.500	130.460	250.000	180.000
Diyarbakır	-	-	88.000	-	150.000	105.000
Elazığ	-	-	155.000	107.059	270.000	168.000
Sivas	-	-	199.245	243.515	280.000	165.000
Toplam	1.330.000	-	658.500	-	2.660.000	1.018.000

(a) Erzurum, Van, Bitlis ve Hakkâri dâhil olmak üzere Berlin Kongresi'ne verilen istatistik.

(b) Sir Charles Dilke'ye verilen rakamlar

(c) Patrik'in listesi; Sivas düzeltmesiyle

(d) Patrik'in listesi

(e) ve (f) Marcel Leart'ın ilstesi

Görüldüğü gibi çeşitli tarihlerde verilen rakamlar arasındaki tutarsızlık bu nüfus konularında, Ermeni Patrikhanesi tarafından verilen rakamların ne ölçüde güvenilir olduğunu ortaya koymaktadır. 1912'de verilen liste, otuz yıl önce verilen 1882 listesinden önemli ölçüde düşüktür. Bu durumda Ermeni nüfusu 30 yıl boyunca olağan artış göstereceği yerde, düşmüştür. Örneğin Van'da %54 oranında Ermeni nüfusu azalmış gözükmemektedir. Aynı dönemde Müslüman nüfus ise %20 artmıştır. Bu yıllar savaş ve göç gibi nüfus azaltıcı olayların yaşanmadığı nispeten istikrarlı bir dönemdir. Ermeni nüfusunda görülen bu düşüşün, Patrikhane'nin Avrupa tarafından çok abartılı bulunan 1882 rakamlarını daha makul bir düzeye indirme çabasıyla kaynaklandığı söylenebilir. Patrikhane'nin kaynak olarak kullandığı belgeler ne o zaman ne de şimdi bulunamadığı gibi, diğer Ermeni yazarlarının da hangi kaynakları temel aldıkları bilinmemektedir.²¹⁷

²¹⁷ Justin McCarthy, *a.g.e.*, s. 56-57; K1 Young Lee, *a.g.e.*, s. 37.

Sonuç olarak Ermeniler tarafından verilen nüfus bilgilerinin tamamen siyasi amaçlı olduğu, kamuoyunu yanıltma maksatlı hazırlandığı ve bilimsel gerçeklere dayanmadığı ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni nüfusu ile ilgili önemli bir çalışma I. Dünya Savaşı sonlarında ABD'li David Magie tarafından hazırlanmıştır. 1919 yılında Paris Konferansı'na ABD delegasyonunun bir üyesi olarak katılan Magie, 1918 yılı sonlarında Osmanlı Devleti'nde I. Dünya Savaşı sonrasındaki etnik grupların nüfusu hakkında bir çalışma yapmıştır. Bu çalışmada 1918 yılı itibariyle Ermenilerin miktarı da gösterilmiştir. Prof. Dr. David Magie'ye ve ABD Dışişleri Bakanlığı Tarih Bölümü'ne göre 1918 yılında Anadolu'nun nüfus durumu şöyledir.²¹⁸

Vilâyet	Ermeniler	Diğer Hıristiyanlar	Müslümanlar	Toplam
Bitlis	185.000	21.000	261.000	467.000
Diyarbakır	82.000	78.000	400.000	1.027.000
Erzurum	205.000	15.000	540.000	760.000
Mamûratülaziz	130.000	2000	430.000	562.000
Van	190.000	133.000	259.000	582.000
Maraş	55.000	9000	146.000	210.000
Adana-Mersin	35.000	20.000	165.000	220.000
Cebel-i bereket	10.000	-	60.000	70.000
Kozan	30.000	-	65.000	95.000
İçel	-	15.000	110.000	125.000
İzmir	18.000	415.000	325.000	758.000
Aydın	1000	50.000	218.000	269.000
Saruhan	7000	101.000	350.000	458.000
Denizli	800	4000	247.000	251.800
Menteşe	200	23.000	174.000	197.200
Ankara	20.000	4500	350.000	374.000
Yozgat	37.000	14700	156.000	207.000
Çorum	4000	1500	199000	204.500

²¹⁸ Hikmet Özdemir, v.d., a.g.e., s. 31, 33-34.

Kırşehir	4000	3800	168.000	175.800
Kayseri	45.000	37.500	140.000	222.500
Biga	2000	28.000	145.000	175.000
Bursa	57.000	101.000	275.000	433.000
Kütahya	13.000	20.000	381.000	414.000
Afyon	6000	1000	267.000	274.000
Ertuğrul	18.000	29.000	207.000	254.000
Karasi	15.000	165.000	320.000	500.000
İzmit	57.000	78.000	200.000	335.000
Kastamonu	6000	9000	388.000	403.000
Çankırı	4000	1000	158.000	163.000
Bolu	1000	9000	380.000	390.000
Konya	14.000	15.000	400.000	429.00
Niğde	2000	55.000	205.000	262.000
Burdur	2000	4000	160.000	166.000
Isparta	1000	16.000	185.000	202.000
Antalya	1000	25.000	210.000	236.000
Canik	20.800	121.500	235.500	377.800
Sivas	200.000	108.000	977.000	1.285.000
Trabzon	30.000	138.000	568.000	736.000
Gümüşhane	2000	52.000	100.000	154.000
Lazistan	1000	3000	180.000	184.000
TOPLAM	1.479.000	1.504.000	8.644.000	11.627.000

David Magie'nin ulaştığı sonuç Osmanlı nüfus sayımlarında, dönemin imkân ve şartları dolayısıyla olması muhtemel artı-eksi %10 hata payı göz önüne alındığında batıda hazırlanan çalışmalar arasında gerçeğe en yakın rakamlar olarak değerlendirilebilir. Çünkü bu sonuçlar, Osmanlı nüfus sayımlarına ve 1330 senesi istatistiğinin sonuçlarına oldukça yakındır.

Stanford Shaw da Ermeni nüfus durumunu inceleyenler arasındadır. Kendisi Osmanlı Devleti'nin resmî nüfus sayımlarını temel almıştır. Ona göre Ermeni nüfusu şöyledir:²¹⁹

Yıl	Gregoryen	Katolik	Protestan	Toplam Ermeni Nüfusu	Toplam Osmanlı Nüfusu	Ermenilerin Yüzdesi
1882	988.887	100.160	36.339	1.125.386	17.375.225	6,47
1895	1.042.374	80.334	44.360	1.167.068	19.050.307	6,12
1906	1.140.563	90.050	53.880	1.280.493	20.547.617	6,10
1914	—	—	—	1.294.831	18.520.016	6,11

Yabancı kaynaklar da incelendiğinde görülmektedir ki nüfus konusunda Osmanlı istatistikleri gerçeği yansıtmaktadır. Kaynaklardan da anlaşıldığı gibi Ermeni nüfusu Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamında dahi iki, üç milyon nüfusa sahip değildir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toplam Ermeni nüfusunun tüm kaynaklar tetkik edildiğinde 1.300.000-1.500.000 arasında olduğu anlaşılmaktadır. Anadolu vilayetlerindeki bu nüfus, eşit olmayan oranlarda, bazı yerlerde dağınık, bazı yerlerdeyse biraz daha toplucadır. Bu sebeple Ermenilerin çoğunlukta olduğu bir merkez gösterilemez.

²¹⁹ Stanford Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. 2 İstanbul 1983 s. 256.

III. BÖLÜM

1915 ERMENİ TEHCİRİ VE TEHCİR SIRASINDA

ERMENİ NÜFUS HAREKETLERİ

A. 1915 ERMENİ TEHCİRİ

1. Tehciri Hazırlayan Sebepler

a) I. Dünya Savaşı'nda Ermenilerin Tutumu

XIX. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nin sadık tebaası olma vasfını koruyan Ermeniler, bu yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti üzerinde gizli emeller besleyen büyük güçlerin maşası olmaktan kendini kurtaramamıştır. Tarihe 93 harbi olarak geçen 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nda Rusların fütursuz vaatlerine kanan Ermeniler, yüzyıllar boyunca barış ve huzur içinde yaşadıkları topraklara ihanet etmeye başlamışlardır.

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde İnsanlığın o zamana kadar gördüğü en büyük ve kanlı savaş olan, I. Dünya Savaşı'nda da büyük güçler ve onların sadık piyonlarının yine aynı oyunu Osmanlı Devleti üzerinde sahnelediklerine şahit oluruz. Bu savaş öncesinde 23 Temmuz 1908 tarihinde ilân edilen Meşrutiyet idaresi ile birlikte Ermeni tedhiş örgütleri Taşnak ve Hınçak liderleri merkezi otoriteye başkaldırı fikri yerine meşrutî idarenin korunması hususunda iktidardaki İttihat ve Terakki partisiyle antlaşma sağlamıştı.²²⁰

Başlangıçta hükümete böyle samimi bir davranış gösteren komiteler ilk günlerin heyecanı geçtikten sonra, hükümetin zayıflığından ve gevşekliğinden yararlanarak yavaş yavaş eski faaliyetlerine dönmeye başladılar. Milletvekili ve patrik seçimlerinde kendi yandaşlarını seçtirmeye başladılar. Etkilerini yaymak ve arttırmak için merkezde ve diğer illerde ihtilâlcı adlarını taşıyan kulüpler, lokaller açtılar. Kiliseleri konferans ve miting yerine çevirdiler. Gazetelerinde Berlin Kongresi'nin 61.maddesini gündeme getirmeye başladılar.

²²⁰ Esat Uras, *a.g.e.*, s. 571.

Osmanlı Hükümeti, komitelerin başlangıçtaki uyumlu davranışlarına inandı. Onların değişen tutumlarını anlayamadı. Rusya'dan isyancı Ermenilere karşı yapılan şiddetli takiplerden kaçan komiteciler Türkiye'ye sığınıyor, hoşgörü ve iyi kabul görüyorlardı.²²¹

Haziran 1914'te Taşnaksutyun Komitesinin Erzurum'da yapmış olduğu 8. kongrede savaş ilânına kadar sükûnetin muhafaza edilip silâhlanacak, harbin ilânından sonra Türk ordusundaki Ermeni erler silâhları ile birlikte Rus tarafına firar edecek, Türk ordusu ilerlerse sessiz kalınacak, geri çekilir veya ilerleyemeyecek bir hale gelirse Ermeni çeteleri derhal ordu gerisinde ellerindeki program gereği faaliyete geçeceklerine dair kararı almıştır.²²²

Rusya da Ermenileri kışkırtmaya devam etmekte ve bilinen vaatleri tekrarlamaktaydı. 29 Ekim 1914'te Türk-Rus Savaşının başlamasıyla birlikte Taşnaksutyun, Yayın organı olan Horizon Gazetesi'nde “ *Bugün artık Türkiye Ermenileri şehitliği adını taşıyan o kanlı tarihe son vermek zamanı gelmiştir. Bu şartlar içinde Ermeni artık kendi önemli yerine sahip olacak ve kendi gücüyle topraklarında yapılacak savaşlara yardım edecektir. Bu durumda Ermeniler, tutacakları yolu tayine ve iki taraftan birisiyle birleşmeye mecburdur. Ermenilik tereddütsüz en hafif bir sapma bile göstermeden yardımını üçlü antlaşma kuvvetlerine yapıyor. Bütün kudretini Rusya'nın emirlerine veriyor.* ”²²³ şeklinde haberler yer almaktaydı.

Kâzım Karabekir, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rus-Ermeni ittifakı ve Doğu Anadolu'daki Türk-Rus Mücadelesinde Ermenilerin rolüyle ilgili şu değerlendirmede bulunmuştur:

1 Kasım 1914'te Rus Ordusu Doğu Anadolu'ya taarruza başlamış ve 10 Kasım 1914'te Horasan-Velibaba-Eleşkirt hattına gelmiş, daha sonra Hasankale istikametinde taarruz eden Rus Ordusu 11 Kasım 1914'te Köprüköy'e ulaşmıştır. Köprüköy

²²¹ Hamza Bektaş, *Ermeni Soykırım İddiaları ve Gerçekler*, Bursa 2001, s.70.

²²² Muammer Demirel, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Çetelerinin Cephe Gerisindeki Faaliyetleri”, *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu (17-21 Haziran 1991) Bildiriler*, Ankara 1992, s. 293; Şenol Kantarcı, vd, *a.g.e.*, s.29.

²²³ Esat Uras, *a.g.e.*, s. 591.

muharebelerinde Türk Ordusu, Rus Ordusunu durdurdu. Rus ordusu üzerinde iyi bir sonuç almak imkânını yakalamak üzereydi. Ancak Türk ordusu içindeki Ermeni subayların Rus ordusuna geçerek onlara kılavuzluk yapması ve Türk ordusunun zayıf taraflarını istihbar etmesiyle bu muharebeler de kayıp edildi. Rus orduları hudutları geçer geçmez bütün Ermenilerin organize olarak ordularımıza ve halkımıza saldırırlarken Ermeni siyasetçileri de dilleri ve kollarıyla ortaya çıktılar. Ermenilerin "Büyük Ermenistan kurulacak, İskenderun, bunun Akdeniz'deki bir limanı olacak" başlıklı yazıları Rus gazetelerinde yer almaya başladı. Ermeniler, Zavarief adındaki bir tabibi bol para ile Fransa ve İngiltere'ye destek bulması için gönderdiler. Bu politikacı hekim Paris'te ve Londra'da Rus sefirleriyle görüştü ve bu vasıta ile oraların siyasi cemiyetleriyle temasa girildi. Bu hususta oralardaki Ermenilerden ve hele Boghos Nubar Paşa'dan çok yardım gördü.²²⁴

12 Kasım 1914 günü İngiltere'nin Kahire'deki diplomatik temsilcisi M. Chcetman, Dışişleri Bakanı'na gönderdiği telgrafta "*Boghos Nubar Paşanın Türkiye ile reformlar konusunda anlaşmak için pek umudu kalmayan Kilikya Ermenilerinin Adana, Mersin ve İskenderun'a yapılacak bir çıkartmada müttefiklerin safında gönüllü olarak yer alabileceklerini; bölgenin dağlık kısımlarındaki Ermenilerin de silâh ve cephane ile donatılırsa Türkiye'ye karşı isyan edebileceklerini*" bildirdiğini nakletmektedir.²²⁵

Taşnak Komitesi de örgütüne şu talimatı vermiştir:

"Ruslar sınırı geçtiklerinde ve Osmanlı Orduları geri çekilmeye başladıklarında her yerde isyanlar çıkarılmalı, Osmanlı orduları bu suretle iki ateş arasına alınmalıdır. Osmanlı ordularının ilerlemesi halinde ise Ermeni askerler silâhlarıyla birlikte katarlarını terk edecek ve çeteler teşkil edip Ruslarla birleşeceklerdir."²²⁶

²²⁴ Kazım Karabekir, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 1995, s. 148-149.

²²⁵ Hikmet Özdemir, v.d., a.g.e., s. 58.

²²⁶ Mehmet Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976, s. 570-571.

Tiflis'teki Ermeni bürosu da Ruslarla Osmanlı Devleti'ne karşı ittifakı teyit etmektedir.²²⁷

Birinci Dünya savaşı öncesi İttihat ve Terakki idaresinin ülke içerisinde ve dış politikada düştüğü zor durum onu Rusya ile bir antlaşma yapmaya sevk etmiştir. 8 Şubat 1914 tarihli antlaşma Rusya'ya Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma imkânını her zamankinden daha fazla vermiştir. Belki de daha da önemli olanı gayrimüslimlerin de bundan böyle silâh altına alınması kararıydı.²²⁸ Bu şekilde daha önceden silâhlı direniş, Rusya ile işbirliği ve ayaklanma çıkarmak isteyen Ermeniler legal yoldan edindikleri silâhları kendi menfur emelleri için kullanabileceklerdi.

Ermenileri kışkırtmak ve isyanlar çıkartmaya teşvik etmek hususunda Rusya tek değildir. I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı topraklarının paylaşılması planlarının akabinde Fransa'nın kendine düşen hissesinde yaşayan Ermeni azınlık üzerinde yoğun faaliyetler yürüttüğü gözden kaçmamaktadır. 1915 yılında Ermeniler Fransızlara müracaat ederek Fransız çıkarlarına hizmete hazır olduklarını bildirmişlerdir. Fransız arşivlerinde bulunan, Paris'teki Ermeni Komitesi sekreteri Arşag Çobanyan'ın, Fransız Dışişleri Bakanı Delacassé'ye gönderdiği mektubu içeren 13 Haziran 1915 tarihli belge, Ermenilerin Fransa'nın emrinde olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

*“... Fransa'nın Kilikya'da çıkarları vardır ve onları korumak ister. Bu çıkarlara saygı göstermeyecek kadar akılsız bir Ermeni olabilir mi? Bu çıkarların en samimi bir şekilde garanti edildiğini görmek istemeyen bir Ermeni var mıdır? ... Tüm Kilikya'da ancak bir avuç Suriyeli bulunmaktadır, ama buna karşılık, bu ülkede barbar ve cahil Müslüman ırkına karşılık, entelektüel, tüccar ve sanayici unsurlarından oluşan 400 binden fazla Ermeni vardır. Fransız ve Amerikan okullarına öncelikle Ermeniler giderler... Sayın bakan size bu çağrıyla yaparken, dikkatinizi Adana ovasının zenginliklerine çekmek istediğimi sanmayın...”*²²⁹

²²⁷ Tuncay Ögün, “1915 Van İsyanı Tehcir Kararının Nedeni mi Sonucu mu?”, *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C.II, Ankara 2003, s. 139; Şenol Kantarcı, vd., *a.g.e.*, s. 30.

²²⁸ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler* (1914-1918), Ankara 2001, s. 29-30.

²²⁹ M.A.E., *Guerre 1914-1918, Turquie*, Tome 887, ff. 137-141, Arthur Beylerian, *Les Grandes Puisances Le' Empire Otoman Et Armeniens*, Dan Les Archives Francaises 1914-1918, Paris 1983, s. 9'dan naklen Gürbüz Evren, *a.g.e.*, s.96.

Osmanlı Devleti'nin tehcir kararını almadan birkaç ay önce Ermenilerin ne tür bir ihanet içerisinde olduğunu ve Osmanlı Devleti'nin tehcir kararı almak suretiyle ne kadar isabetli bir davranış sergilediğini kanıtlayan Sofya'daki Fransız büyükelçisinin, Fransa Dışişleri Bakanı'na gönderdiği 3 Mart 1915 tarihli bir diğer belgede ise şunlar bildiriliyordu:

“Rus meslektaşımın isteği üzerine Ermeni komitelerinin temsilcisi Vartanyan ile görüştüm. Kendisi Müttefiklerin Küçük Asya'ya çıkartma yapması durumunda yurt dışında ilticacı olarak bulunan Ermenilerin işbirliğini sunmak için beni görmeye gelmiş.

Nüfusunun büyük çoğunluğu Ermeni olan doğu vilayetlerinin savaş sonrası, büyük ihtimalle Rus egemenliğine gireceğini, güneyde Kilikya'da ise İngiliz-Fransız hâkimiyetine girecek bölgede Ermeni yerleşim alanının olduğunu söyledi. İngiliz ve Fransız hükümetleri bu bölgeyi işgale, Adana'ya da çıkartma yapmaya karar verirlerse, bölgenin kurtarılmasına Ermeni kardeşlerimin de katılmasına izin verilmesinden mutluluk duyarım. Vartanyan'a göre Balkan Yarımadası, değişik Avrupa ülkeleri ve Amerika'da ikamet eden ve hepsi Kilikya kökenli olan 20 bin Ermeni savaşıma hazırdır. Kıbrıs'ın Asya kıyılarına bakan kesiminde toplanarak gerekli askerî eğitimi alabilirler. Silâhlar tabii ki İngiltere ve Fransa tarafından temin edilmelidir.

Türkiye'de yapılacak askerî operasyonların Çanakkale Boğazı'nda devam eden savaşa bağlı olduğunu ve önerisini siz sayın ekselanslarına iletteceğimi Vartanyan'a söyledim. Eğer Kilikya'ya bir çıkartma yapılması düşünülürse Kilikya asıllı Ermenilerin iş birliği sadece asker değil, istihbaratçı ve öncü olarak da yararlı olacaktır. Bay Vartanyan, benzeri bir girişimi de İngiliz Büyükelçisi nezdinde yaptı, o da kendi hükümetini bilgilendirdi.²³⁰

b) Ermeni İsyanları

Yukarıda da bahsedildiği üzere Osmanlı devleti'nin savaşa girmesiyle birlikte Rusya ile yapılan gizli antlaşmalar neticesinde Ermeniler planlarını bir bir uygulamaya başlamışlardır. 1914-1915 arasında çıkardıkları isyanlar şunlardır:

1. 1914 Senesi sonlarında Muş ve Hizan'da jandarmalara ateş açıldı, Van-Bitlis yolu telgraf hatları kesildi.²³¹

2. Kayseri İsyanları: Burada çıkardıkları ayaklanmalar sonucunda bir çok masum Türk katledilmiş, bombalama olayları yapılmış, askerlere yönelik terör eylemlerinde bulunulmuştur. Daha sonra hükümet tarafından Ermeni evlerinde, cemiyetlerinde, mezarlıklarda ve kiliselerde yapılan aramalarda bomba imalâthaneleri, cephaneler, dinamitler ile bunlarla ilgisi olan birçok Ermeni suçüstü yakalanmıştır.²³²

3. Zeytun İsyanları: Osmanlı Devleti'nin iç ve dış gâilelerle mücadele ettiği her dönemde fırsatı değerlendiren Zeytun Ermenileri Birinci Dünya Savaşı yıllarında da yine merkezî otoriteye başkaldırmışlardır. Zeytunlular seferberliğin ilânı üzerine açıktan açığa hükümete itaatsizliğe, devlete vergilerini vermemeye, askerliğe icabet etmemeye, askerlik için müracaat eden İslâm ahalinin önlerine çıkarak ve yolları keserek onları katl, para ve eşyalarını gasp etmeye başlamışlardır.²³³

III. Napolyon zamanında "Zeytun Cumhuriyeti" olarak ilân edilen bölge Ermenileri, 1914 Ağustosunda seferberliğin ilânıyla birlikte sadece Zeytun Ermenilerinden müteşekkil "Ermeni Alayı" kurmak üzere yetkililere müracaat etmişler talepleri kabul edilmeyince de isyan çıkarak çevrede geniş çaplı katliama girişmişlerdir.²³⁴ Bu isyanlar sırasında hükümet güçleri de büyük kayıplar vermiştir.²³⁵ Zeytun isyanlarında hiç şüphesiz ki Amerikan misyonerlerin kışkırtmaları da rol oynamıştır. Savaş halinde olan Osmanlı Devleti'nin kendi otoritesine baş kaldıran ve masum insanları katleden asilere karşı aldığı tedbirlere tepki gösteriliyor, bunlardan çatışmada ölen olduğunda Ermeni katliamı sayılıyordu.²³⁶

²³⁰ A.M.G., 7N 2150, , Arthur Beylerian, Les Grandes Puisances Le' Empire Otoman Et Armeniens, Dan Les Archives Francaises 1914-1918, Paris 1983, s.12-13'den naklen Gürbüz Evren, *a.g.e.*, s.97.

²³¹ Recep Karacakaya, "Ermeni Tehciri", *Yeni Türkiye, Ermeni Özel Sayısı I*, Yıl. 7, Sayı. 37, Ankara Ocak-Şubat 2001, s. 375.

²³² Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915...*, s. 72-73.

²³³ *Ermeni Komitelerinin Emelleri...*, s. 224.

²³⁴ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915...*, s.71.

²³⁵ Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, v.d., *a.g.e.*, s.62.

²³⁶ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s.262.

4. Van İsyanları: Van, Ermeni faaliyetlerinin en yoğun etkisini gösterdiği vilayetlerin başında gelir. Diğer vilayetlerde gizli kalan Ermeni tertipleri burada aleni bir şekilde ortaya çıkmıştır. Özellikle son yıllarda sık aralıklarla Ermeniler tarafından dünya kamuoyunu yanıltmaya yönelik sözde soykırım iddialarını, burada Ermenilerin Türklere yönelik uyguladığı katliamlar çürütür mahiyettedir. Van isyanı (15 Nisan 1915) niteliği itibarıyla Osmanlı Hükümeti tarafından 27 Mayıs 1915 tarihli “sevk ve iskân kararı”nın en önemli sebeplerinden birini teşkil etmektedir.²³⁷

Ermeni isyanlarında Van vilayetinin özel bir yeri vardır. Ermenilerin belki de en önemli sıkıntısı, devlet kurmak istedikleri topraklar üzerinde nüfus yoğunluğuna sahip olmayışlarıdır. Ancak onlar istediklerini gerçekleştirmek için Van ve Bitlis'te Türklere oranla çoğunlukta olduklarını iddia ederler. Bu iddiaların doğru olmadığını o zamanki nüfus istatistikleri göstermektedir. Ermeni komitecileri yabancıların dikkatini çekmek için devamlı olarak Van bölgesinde güvensizlik olduğunu yaymışlardı. Van bölgesi Ermeni çetelerinin en önemli faaliyet alanlarından biriydi.²³⁸ Rus sınırına yakınlığı, buna karşılık muharebe alanına uzaklığı, o sırada Osmanlı askerlerinin Van'da bulunmaması ve harp dolayısıyla Türklere tarafından Van bölgesinden silâh altına alınan 10.000 kadar silâhlı Ermeni'nin ordudan silâhlarıyla birlikte kaçarak burada toplanmış olmaları dolayısıyla Van bölgesinin Ermeniler tarafından işgali nispeten kolay bir hale gelmişti.²³⁹

Harp ilân edildikten sonra Rusların Ermeni gönüllü taburlarıyla taarruza geçmeleri üzerine Van ve yöresinde bulunan Ermeniler de hükümet memurlarına ve jandarmalara hakaret ve saldırılarda bulunmaya başladılar.²⁴⁰ Van ve Muş civarındaki komiteler, Müslümanlara karşı giriştikleri faaliyetleriyle tanınmış Erzurumlu Antranik (General), Muşlu Simbat, Vanlı Hamazasp vb. çete liderlerinin teşkil ettikleri yüzlerce kişilik taburlarla Rus ordusunun ilerlemesini kolaylaştırmak ve Osmanlı Ordusunu arkadan vurmak amacıyla faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır. Bunların bir kısmı da, Van'da Hükümet memurlarına, jandarmalara, Müslüman halka ve kendilerini

²³⁷ Şenol Kantarcı, vd., *a.g.e.*, s.32.

²³⁸ Hamza Bektaş, *a.g.e.*, s. 87.

²³⁹ A. Alper Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul 1982, s. 245-246.

²⁴⁰ Faiz Demiroğlu, *Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920)*, Ankara 1985, s. 58.

desteklemeyen Ermenilere saldırmaya başlamışlar ve eşkıya gruplarını toplayarak Van'ı bir merkez haline getirmeye çalışmışlardır.²⁴¹

Van yöresinde Ermeni millî mukadderatını ele alan bu şahıslar her şeyden önce teşkilatı köylere kadar yaymak, bütün Ermenileri silâhlendirmek için çalışmaya başladılar. Kafkas-İran yoluyla Rus beylik tüfekleri, mannlicher, musin, verendil, mavzer, gra tabancaları getirilmiştir. Bu komiteciler köyleri dolaşarak Ermeni köylerinin silâh ihtiyaçlarını tetkik ediyorlar, her köye nüfus miktarına, servetine göre dağıtım yapıyorlar, komite, mektep, silâh muhafaza ve vergileri tarh ediyorlar, silâh almaktan, bu rüsümü vermekten kaçınanları köylerinden tard, nikâh, miras, seçilme vs gibi haklardan mahrum etmek gibi cezalar ile tecziye ediyor ve dayak, idam hükümleri veriyorlardı. Bu şartlar altında tabii hiçbir Ermeni için komite tertibatına katılmamak, verilen talimata itaatsizlik etmek hatıra gelemezdi.²⁴²

Bölgede tüm bu gelişmeler yaşanırken Avrupa kamuoyuna yansıtılan manzara ise tam aksini işaret etmekte idi. Avrupa'ya yansıyan manzarada bölgede Ermenilerin ellerinden işlerinin alındığı, kendilerine zulmedildiği, katliama maruz bırakıldıkları, hürriyetlerine kastedildiği imajı verilmeye çalışılmış ve bilhassa Ermeni nüfusunun Müslümanlardan fazla olduğu iddia edilmiştir. Oysa 1914 yılında Dâhiliye Nezareti'nin yaptırdığı 1330 senesi istatistiğine göre Van vilayetindeki ve kazalarındaki nüfus oranı şöyledir:²⁴³

	Türk	Ermeni	
VİLAYET-KAZALAR	Nüfusu	Nüfusu	Toplam
Van Vilayeti Merkez kazası	45.119	33.789	79.736
Erciş kazası	27.323	8.083	35.406
Şitak (Çatak) kazası	8.132	4.292	12.717
Adilcevaz kazası	10.820	4.849	15.669
Gevaş kazası	18.123	10.520	28.643
Hakkâri Sancağı-Merkez	21.848	3.461	27.680

²⁴¹ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915...*, s. 77.

²⁴² *Ermeni Komitelerinin Emelleri...*, s. 265-266.

²⁴³ Dâhiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umûmiyesi Müdüriyeti, *Memalik-i Osmaniye'nin 1330...*, s. 26-27; Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 220; Azmi Süslü, *v.d.*, *a.g.e.*, s. 169.

Çölemerik kazası	7.450	296	9.004
Mahmudiye kazası	10.230	528	12.959
Şemdinli kazası	9.873	-	11.740
Güvar kazası	12.771	959	16.881
Hoşap kazası	7.691	1.015	8.706
Vilayet toplamı	179.380	67.834	259.141

Bu listede de görüldüğü üzere Van merkez ve Hakkâri sancaklarından teşekkül eden Van Vilayeti'nin Hakkâri kısmındaki Müslüman nüfus, toplam nüfusun yaklaşık % 70'ini, Ermeni nüfusu ise bunun % 30'luk kısmını yani üçte birlik kısmını teşkil etmiştir. Yine Van Merkez kazası ve Şitak (Çatak) dışında diğer kazalarda Müslümanlar her zaman Ermenilerin yaklaşık iki-üç katını meydana getirmişlerdir. Van Vilayetinin, Van merkez ve Hakkâri merkez kazalarıyla birlikte bütün kazalardaki Ermenilerin nüfusu ise Müslümanların yaklaşık üçte biri nispetindedir. Göçebe hayatları sebebiyle birçok Müslüman aşiretinin sayıma katılmamaları ise bu oranları daha da yükseltebilecek bir unsurdur.²⁴⁴

5. Muş İsyanları: Van'ın İşgalinden sonra Rusların da tahrikiyle Ermeni isyanları çevreye yayılmıştır, Ermeni çetelerinin birçok yerde katliamlara girişmesiyle sadece sekiz köyde 3000 kişi Ermenilerce katledilmiştir.²⁴⁵ Van'ın düşmesiyle birlikte yoğunlaşan Ermeni ayaklanmaları kendini Muş'ta da göstermiştir.

Muş ve çevresinde başlangıçta 7000 Ermeni silâhlendirilmiş ve bunlar guruplar halinde köylere dağıtılmış, katliamlara başlanmıştır. Rus askerlerinin de bölgeye gelmesiyle bir taraftan Taşnasagan çeteleri diğer taraftan da Hınçak gurupları "Ruslara bağlılıklarını kahramanlıklarını!" göstermek için erkekleri savaşta olan Türk askerlerinin köy ve kasabalardaki kadın, çocuk ve yaşlılara akla hayale sığmayacak katliam ve işkence yapmışlardır.²⁴⁶ Yapılan tahkikatlarda Muş olaylarının Haçin, Erzurum, Diyarbakir ve İstanbul'dan gelen fedailerle, Hınçakyan ve Tiflis Cemiyet-i İhtilâliyesi'nin talimatları doğrultusunda hareket eden propagandacıların tertibi olduğu görülmüştür. Ayrıca sancak dâhilindeki Çanlı Kilise rahipleri ile Bitlis'te bulunan

²⁴⁴ A.g.e., s. 168-169.

²⁴⁵ A.g.e., s. 172.

²⁴⁶ A.g.e., s. 173.

Amerikan Misyoner Okulu mensuplarının, bu olayların çıkmasında önemli rol oynadıkları da saptanmıştır.²⁴⁷ Muş Ermeni çeteleri tarafından öldürülen Türklerle ilgili birçok yerli ve yabancı kaynak mevcuttur. Bunlardan bizzat devlet tarafından yemin ettirilerek ifadesine başvurulmuş Muşlu Hacı Ali-zâde Abdalbaki, Hacı Ahmedoğlu Yunus Çavuş ve arkadaşları şu ifadelerde bulunmuşlardır:

“Savaşın ilk günlerinde Bayezidli Surun ve Erzurum mebusu Karakin Pastırmacıyan’ın idarelerindeki 1200 kişilik Ermeni çetesi, Müslüman köylerine saldırıyor, talan ediyor ve eşi görülmemiş bir vahşilikle zavallı ve müdafaasız halkı yerlerinden yurtlarından ediyordu. Yeramış ve Akçaviran halkının büyük bir kısmı katledilmişti. Hatta yaralı ve hasta askerler bile bu vahşetten kurtulamamışlardı. Böylece Rus ordusu çekildikten sonra Osmanlı ordusunun Lice’de bıraktığı bütün yaralıları öldürdüler. Ruslar tarafından yardım gören Ermeni çeteleri Malazgirt bölgesinde 53 köy ve 20 000 kişinin büyük bir kısmını katlettiler. Bu olayların büyük bir kısmı gözlerimizin önünde cereyan etti. ...Bidayet Mahkemesi hâkimi Hüseyin Bey’e ve Ada Köylü Malazgirt İdare Meclis üyesi Şanlı Bey’e gözlerinin önünde tasallut edilen karularının huzurunda işkence yapıldı ve eskiden kendilerine hizmetçilik yapan ermeni hizmetçileri tarafından katledildiler. Küçüçük Sabiye’nin de alenen ırzına geçildi.”²⁴⁸

Müslüman halka karşı girişilen bu katliam, Taşnak liderlerinden Van mebusu M. V. Papazyan’ın Ermeni dergisi “Van”da “1914-1915 Muş Bölgesi Umumî Savaşı” adıyla çıkan bir makalesinde de Türk-Rus Savaşı öncesinde Ermenilerin nasıl silâha sarıldıklarını ifşa etmektedir.²⁴⁹

6. Diyarbakır Olayları: Diyarbakır’da Ermenilere verilen talimatta da Van tarafından Ruslar başarıyla ilerlemeye başlamaları halinde, Ermenilerin isyan çıkarmaları istendi. Resmi yerler bombalarla uçurularak, Kafkasya hududundaki Türk ordusu yeniden tehdit edilecek ve böylece Osmanlı Hükümeti meşgul edilecekti. Bütün bunlarla, hükümet Ermeni tekliflerini kabule zorlanacak ve Rusların Doğu vilayetlerini işgali kolaylaşacaktı.

²⁴⁷ Ali Karaca, “Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesine Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915), *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2001, s. 47.

²⁴⁸ Azmi Süslü, vd., *a.g.e.*, s. 173-174.

²⁴⁹ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915...*, s. 81.

Vilayetteki komitecilerin en samimi dostları, akıl hocaları İngiliz, Rus ve Fransız konsolosları idi. En önemli meseleler, komitecilerle, Rus konsoloslukunda görüşülüyordu.²⁵⁰ Nüfus olarak Diyarbakır bölgesinde de azınlıkta olmalarına rağmen Ermeniler, Burada da komitecilik faaliyetlerine girişmişlerdir. Amaç hem Osmanlı ordusunu arkadan vurmaya hem de Rus ordusunun ilerlemesinin kolaylaştırarak Ermenilere bağımsızlık verilmesi için uğraşmak olmuştur. Durumdan şüphelenen ve yetkililerin yaptığı aramalarda “Dam Taburu”nu teşkil eden 500 Ermeni silâhlarıyla birlikte ele geçirilmiştir.²⁵¹ Alınan tüm tedbirlere rağmen, Muş, Kiğı, Bitlis, Van, Talori’den gelen ve Diyarbakır çevresinde toplanan çeteler, yakaladıkları askerleri, halkı katletmekten geri kalmamışlar ve birçok sabotaj yapmışlardır.²⁵² Diyarbakır Valisinin 27 Nisan 1915’te verdiği bilgiye göre yapılan araştırmalarda Ermeni komitecilerden yalnız merkezde 1.000 den fazla asker kaçağı ele geçirilmiştir.²⁵³

Diyarbakır’da düzenlenen resmî rapora göre, Ermenilerin bölgede yaptıkları katliamlardan tespit edilebilenler şunlardır:

a. Silvan kazasına bağlı Başnik köyünde barınan Ermeni Doryan Dano'nun çetesi, 28 Haziran 1915 tarihinde Şeytan Kaya mevkiinde kafi miktarda jandarmayla birlikte 500 katırcıyı bir ırmaktan geçirmekte olan subay Hacı Hamid Efendi nezaretindeki konvoyu saldırmış ve büyük bir kısmını şehit etmiştir

b. Lice kazasına bağlı Kum ve Sum isimli köylerin yakınlarından geçen izinli Osmanlı Askerleri buralardaki Ermenilerin saldırısına uğramışlar, hançerlerle parçalanarak katil ve şehit edilmişlerdir.

c. Diyarbakır’ın Şark nahiyesine bağlı Arzaoğlu ve Şaniköy’deki eli silâh tutan bütün Ermeniler, meşhur Hone isimli Ermeni'nin liderliğinde bir çete kurarak erkekleri cephede olan Hıdır İlyas köyündeki kadın ve çocuklara saldırmışlar, Merseni Çayı’na sürerek orada kurşuna dizerek veya hançerle şehit etmişler, şehit edilmeden önce kadınların ırzlarına geçmişlerdir.

²⁵⁰ Süleyman Kocabaş, *Ermeni Meselesi*, İstanbul 1983, s. 101.

²⁵¹ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915...*, s.81-82.

²⁵² Azmi Süslü, vd., *a.g.e.*, s. 175.

²⁵³ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 270.

d. Siverek-Urfa yolunda çalışan Ermeni ameleler isyan ederek jandarmaları katletmişler ve eşkıyalık yapmaya başlamışlardır. Karacataş'a ziyarete giden erkek ve kadınları tevkif etmişler ve onları 300 metreden hedef yaparak kurşuna dizmişlerdir.²⁵⁴

7. Elazığ (Mamûratülaziz) İsyanı: Seferberlik sonrası, burada firar olayları ve Müslüman halka karşı kanlı tecavüzler meydana geldi. Diğer vilayetlerde de olduğu gibi Elazığ'da da seferberlikten çok daha önce Ermeni cemiyetleri, kiliseleri ve okullarında gizliden gizliye hazırlıklar yapılmış, diğer illerdeki komitelerle de koordine içerisinde isyanın plânı tasarlanmıştı. Seferberlikle beraber faaliyetlere de hız verilmiştir. Öyle ki sadece bölge Ermenileri değil Kafkaslardan gelen gönüllü Ermeniler de vilayet ve çevresinde birçok tedhiş harekâtında bulunmuşlardır.²⁵⁵

İngiliz Konsolosluğu tercümanı olan Osmanlı tebasından bir Ermeni, bizzat çevreyi dolaşmak suretiyle Onbirinci Kolordu hakkında bilgi toplayarak bunları rapor halinde konsolosluğa vermek istemiş ve bu rapor her nasılsa ele geçirilmiştir. İstanbul'dan ve Rusya'dan birçok Ermeni komitesi, Dersim'deki aşiretleri Hükümete karşı ayaklandırmak üzere Dersim'e gönderildi. Bunlardan biri, elinde İngiliz, Rus, Fransız bayrakları ve resimler ile kendisinin Kürtleri, Ermenileri ittifaka hazırlamaya ve onlardan bu hususta yemin almaya memur olduğuna dair İngilizce bir vesika ile çalışırken yakalandı.²⁵⁶

Eğir'de Osmanlı ordusuna gönderilmek üzere depolanmış olan gıda maddelerini havaya uçurmak üzere Eğirli Filipos isimli bir Ermeni genci görevlendirilmişse de, bitişikteki dükkân sahibi Ermeni muvafakat etmeyince, Filipos burayı ateşe vermiş ve üzerindeki bombaları patlatmasıyla kendisi ve dükkân sahibi ölmüştür. Filipos'un evinde yapılan aramalarda olayla ilgili birçok belge bulunmuş ve birçok kişinin de olaya karıştığı tespit edilmiştir.

²⁵⁴ Ahmet Dumlu, *Ermeniler ve Katliamları*, Erzincan 1983, s. 202; Mehmet Ethemoğlu, *Ermeni Terörünün Kısa Tarihi*, Diyarbakır 1987, s. 40.

²⁵⁵ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915...*, s. 83.

²⁵⁶ Cemal Anadol, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 1982, s. 309.

Ruslar sınırı geçip ilerlemeye başlayınca da Elazığ Ermenileri hem Vilayet ve köyleri, hem de çevre vilayetlerde birçok Müslüman'ı katletmişler ve bunlardan bir kısmı da mahallî idarelerce yakalanmışlardır.²⁵⁷

8. İzmit ve Adapazarı İsyanları: Anadolu'nun birçok yerinde Ermeni ayaklanması sürüp giderken. Ermenilerin İzmit ve Adapazarı bölgesinde de Osmanlı Hükümetine karşı çıktıkları görüldü. Bu bölgede Ermeniler, "Ruslar Karadeniz kıyılarına birkaç güne kadar asker çıkaracaklar, buralara gelecekler, o zaman bölgemizde hiçbir Türk kalmayacak" gibi haberler yayıyorlardı. Bölgede yapılan aramalarda çok sayıda patlayıcı madde, tüfek, tabanca, askerî elbise, cephane, dinamit fitili bulundu. Yakalanan ihtilâlcilerin ifadelerine göre, Ruslar Sakarya Nehri ağzına ani bir harekât (çıkarma) yaptıkları zaman, bu silâh ve teçhizatı Türk askerine ve halkına karşı kullanacaklarını söylediler.²⁵⁸ Rus donanmasının Karadeniz Ereğlisi'ni topa tutması üzerine buradaki Ermeniler isyanı başlatmışlardır.²⁵⁹

İzmit ve civarı özellikle Bahçecik, komitecilik bakımından pek ileri gitmiş ve komite reislerinin toplandığı yer olmuştu. Bu sebeple buralarda vukuat ve olaylar sık sık tekrarlanıyordu. Ermenilerin bu tertibatı anlaşılınca komite reisleri Yalova ve Bursa bölgelerine kaçtılar ve dağıldılar. Bu sırada yakaladıkları Türklere saldırıya ve soygunculuğa başladılar. Bunlara amele taburlarında bulunan Ermeni erler de katılınca buradaki asayişsizlik daha da arttı. Her tarafta kama ve tüfekte öldürülmüş, baltalarla parçalanmış Türklerin cesetleri görülmeğe başladı. Bunun üzerine hükümet buralarda esaslı tedbirler alarak bu katillerin yakalanmasına girişti ise de suçlular kısmen yakalanabildi. Diğerleri de memleketin muhtelif taraflarına kaçtılar.²⁶⁰

9. Adana İsyanı: Adana, "Hayalî Ermenistan"ın Akdeniz'e açıldığı ve Kilikya adıyla her seferinde problem haline getirildiği bir vilayettir.²⁶¹ Burada da eksik olmayan Ermeni saldırıları, seferberlikten sonra daha büyük çapta ve ayrıntılı bir şekilde planlanarak uygulandı. Casusluk ve propaganda faaliyetlerinde Adana ön planda idi.

²⁵⁷ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915...*, s. 83-84.

²⁵⁸ Hamza Bektaş, *a.g.e.*, s. 95-96.

²⁵⁹ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915...*, s. 92.

²⁶⁰ A.Alper Gazigiray, *a.g.e.*, s. 270.

²⁶¹ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915...*, s. 90.

1 Şubat 1915 tarihinde iki Ermeni, İskenderun Körfezinde bulunan bir düşman gemisine sığınarak, kendilerine verilen ajanlık görevini yerine getirdiler. 2 Şubat tarihinde Dörtyol Ermenilerinden Abraham Salciyan, Artin ve Bedos, limandaki düşman gemileri ile irtibat kurarak Türk ordusu hakkında düşmana bilgi verdiler. 24 Şubat 1915 tarihinde düşman tarafından Kıbrıs'tan getirilen Kösker Torosoğlu, Öğretmen Arop, İskenderun'a çıkarıldılar. Bu şahıslarla, aynı tarihte düşman gemilerine sığınanlardan Dağlıoğlu Artin üzerindeki belgelerle yakalandılar. Bu belgelerden Ermeni komitelerinin memleketin en can alacak noktalarına nasıl sızdıkları tespit edildi.²⁶²

10. Bitlis İsyanı: 1890'lardan itibaren Bitlis ve çevresinde de bir taraftan Ruslar ve onlarla birlikte ıslahat bahanesiyle hareket eden Batılıların, diğer taraftan da bölge Ermeni mebuslarının, Patrikhane tarafından seçilerek bölgeye gönderilen Ermeni papazlarının ve komite mensuplarının faaliyetleri sonucunda isyanlar başlamıştır. İşlek yol kavşağında olması dolayısıyla Bitlis Ermeni faaliyetlerinin en yoğun olduğu illerin başında gelir.²⁶³

Seferberlik ilân edilince Taşnak komitesinin talimatıyla Van ve Bitlis havalisi iki bölgeye ayrılmış Muş-Bitlis havalisi isyanlar çıkartmak üzere Van meb'usu Papazyan'ın, Van havalisi de yine bir Osmanlı Ermeni meb'usu olan Vramyan ve Rus Generali Loris Melikof'un oğlunun idaresine verilmiştir. Bütün bu hazırlıklar sonunda Rusya'dan gelen gönüllü Ermeniler, Osmanlı Ordusuna katılıp silâhlarıyla birlikte firar eden Ermeniler, kiliseler, komiteler ve mahalli Ermenilerin faaliyetleri sonunda bölge bir barut fıçısı haline getirilmiştir. Bir taraftan Osmanlı Ordusu arkadan vurulmaya çalışırken, diğer taraftan da aktif gücü seferberlikte olan Türklerin kadın, kız, çocuk ve yaşlıları hemen her gün katliama, işkenceye maruz bırakılmıştır. 1915 Ocak ayından itibaren bu faaliyetler yoğunlaştırılmış ve doğuda Ruslarla, batıda, Çanakkale'de, itilâf kuvvetleriyle savaşan Osmanlı Ordusunun ikmal yolları ve telgraf hatları kesilmeye ve cepheden yaralı dönen Osmanlı askerleriyle, asayişini sağlamakla görevli jandarmalar, sistemli bir şekilde öldürülmeye başlanmıştır. Böylece Hizan; kazasına bağlı Sekür

²⁶² Hamza Bektaş, *a.g.e.*, s. 96.

²⁶³ Azmi Süslü, vd., *a.g.e.*, s. 167.

köyünde, Korusu, Ahkis, Beygeri, Arşın, Tasu köylerinde, Gevaş'ta alenen başkaldıran Ermeni çeteleri birçok Müslüman'ı katletmişlerdir.²⁶⁴

Bitlisli Süleyman oğlu Ali birinci yeminli ifadesinde (10.6.1916) Ermenilerin yaptıkları katliamı şöyle anlatmaktadır:

*"1915 Şubat ayı sonlarına doğru. Rusların Bitlis'i işgal etmek istediklerini önceden öğrenen Van ve Bitlis, Ermenileri, Müslümanlara saldırdılar. Kaçış yollarını kapatarak Müslüman halkı merhametsizce katlettiler. Bu arada. 10 yaşındaki kayınbiraderim Ali, annesi Rabişe, Kazanan'lı Şeyh Ahmed karısı ve bir hizmetçisi, komşularımız Ahmed oğlu Receb, 80 yaşındaki Hasan ile oğlu İzzet, izinde bulunan iki hasta asker, kendilerini parça parça yapan bu barbarların kurbanı oldular. 17 kişi olan ailemizden yalnız beş kişi büyük zorlukla katliamdan kurtulabildi. Yeğenimin bir çocuğu havaya atılmış, düşerken bu cani Ermeniler tarafından kılıç darbesi ile ikiye kesilmiştir."*²⁶⁵

11. Bursa (Hüdavendigâr) İsyanı: Çok daha öncelerden Bursa'da da isyan faaliyetinde bulunan Ermeniler, Soloz, Orhangazi, Gemlik, Bilecik, Adapazarı ve İzmit'ten de gelen komitacılarla birlikte çevredeki Müslüman halka saldırmaya başlamışlardır. 60-70 kişilik gruplar halinde son model otomatik silâhlarla donanmış olan bu çeteler, Türk askerî birliklerini arkadan vurarak orduyu yavaşlatmayı planlamışlardı.²⁶⁶

Piskopos vekili Barkef Efendi ile kâtibi Sokpas ve Ermeni okulu müdürü, kilise hizmetçileri ve ruhani memurlar tarafından dereye, kuyulara atılmak ve kilise avlusuna gömülmek üzere yanlarında bulunan Ermeni tarihi ve meseleleri ile ihtilâl teşkilatlarına ait evrak ve zararlı belgelerle ele geçirilmişlerdir. Bunlar, tevkif edilerek ve Divanı harbe verilmişlerdir.²⁶⁷

12. Urfa İsyanı: 1890'lardan itibaren Anadolu genelindeki diğer illerde olduğu gibi isyan için hızla teşkilâtlanan Ermeniler yine burada da seferberlik ilânıyla birlikte

²⁶⁴ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915...*, s. 73-74.

²⁶⁵ Erdal İlter, *Ermeni ve Rus Mezalimi (1914-1916)*, Ankara 1996, s. 23.

²⁶⁶ Azmi Süslü, Fahrettin Kırzioğlu, vd., *a.g.e.*, s. 185.

²⁶⁷ Cemal Anadol, *a.g.e.*, s. 315,316.

faaliyetlerini doruk noktasına ulaştırmışlardır. Doğu Anadolu'da asayişin sağlanması ve ordunun hareketini kolaylaştırmak maksadıyla Ermenilerden bir kısmının da Urfa'da iskân edilmesi üzerine bölgede karışıklıklar çıkarmaya başlamışlardır.²⁶⁸

1915 Temmuz'undan itibaren isyan havasının esmesine rağmen 6 Ağustos 1915 günü başlatılan "Urfa Ermeni isyanı"nın şüphesiz diğer vilayetlerdeki gibi önemli bir stratejisi vardır. Talat Paşa Urfa raporunda; isyanın hazırlanış, tertipleniş, uygulanış, yani sevk ve idaresi yönünden pek önemli olduğunu arz etmiştir. Ayrıca Urfa'nın önemli konumu ve stratejik durumunun Batılı devletlerce iyi değerlendirilmiş olduğunu vurgulamıştır. İsyân ve ihtilâl fikri genellikle devamlı surette Ermenilerde mevcut olması ve aynı zamanda içlerindeki harp isteklerinin açığa çıkmasına büyük fırsat hazırlamasından dolayı, gerek seferberlik öncesi ve gerek sonrası pek çok yerde korkunç isyanlar çıkarılmıştır. Bu isyanların devlet hayatına kastettiği ve Osmanlı Devleti'nin bir an önce parçalanmasını istedikleri açık bir gerçektir. Urfa'da Ermenilerin çıkardıkları 1915 isyanı da bunun bir parçasıdır.²⁶⁹

Urfa bölgesinde isyancılara 8-10 yıl yetecek yiyecek depo edilmişti. Rusların birkaç ay içinde Diyarbakır-Siverek üzerinden Urfa'ya geçecekleri ileri sürülerek Ermeniler isyana teşvik ediliyordu. İsyân için uygun bir zaman bekleniyordu Zeytun, Sason, Hacin ve Diyarbakır bölgelerinden kaçan komitecilerin katılması ile Urfa'ya yedi buçuk kilometre uzaklıktaki Germiş köyünde, daha sonra da Urfa Merkezinde isyanlar başladı. Urfa olayının ertesi günü Urfa-Siverek yolunda çalışan hizmet taburunun Ermeni erleri daha önce planladıkları gibi Türk subayları ve Türk işçilerini öldürmeye teşebbüs ettiler. Ancak başarılı olamadılar. İkinci teşebbüslerinde kazma, kürek ve ellerine geçirmiş oldukları silâhlarla, yedek subay İbrahim Hilmi'yi şehit ettiler. Dört jandarma eri ile köy muhtarını yaraladılar. Bu olaydan bir ay sonra yine isyan hareketleri görüldü. 40 el silâh atıldı. Yapılan silâh aramasında çıkan çatışmada, bir jandarma şehit olmuş, iki jandarma da yaralanmıştır.²⁷⁰

14 Ekim 1915'te isyan tamamen bastırılmışsa da çete başları yine bir yolunu bulup diğer isyan bölgelerine kaçmışlar; yabancı uyruklu 9 kişi tutuklanmış ve

²⁶⁸ Azmi Süslü, Fahrettin Kırzioğlu, vd., *a.g.e.*, s. 184

²⁶⁹ Ergünöz Akçora, "Talat Paşa'nın 1915 Urfa İsyânı Hakkında ki Raporu", *XI. Türk Tarih Kongresi* (5-9 Eylül 1990 Ankara), C.5, Ankara, s. 1763,1764.

²⁷⁰ Hamza Bektaş, *a.g.e.*, s. 97.

Amerikalı Misyoner Lesli intihar etmiştir. İntihardan önce bıraktığı yazısının da kendisine ait olduğu Urfa Alman Hastanesi 2. müdürü Doktor Yacop Kunzler ve aynı Hastane Doktoru Armenak tarafından tasdik edilmiştir.²⁷¹

13. Diğer Ermeni İsyancıları: Bir taraftan Ruslar doğudan, İngiliz ve Fransızlar batıdan, Çanakkale'den ve güneyden harekete geçerken diğer taraftan Ermeniler, görüldüğü üzere Osmanlı halkına, askerine karşı isyana kalkmış, yüz binlerce masumu katletmiş, birçok şehir, kasaba ve köyü harabeye çevirmişlerdir. Bu bölgeler dışında Muş, Erzurum, Sivas, Trabzon, Ankara, Musa Dağı, İzmir, İstanbul, Maraş, Antep, Halep ve daha birçok yerde Batılular, komiteler ve kilise mensuplarının teşvik, tahrik ve silâhlendirmeleriyle Selçuklulardan itibaren dokuz yüz yıldır beraber yaşadıkları Müslümanlara karşı Ermeniler tarafından insanlık dışı cinayetler işlenmiştir.

Seferberliğin ilânından sonra çevre vilayetlerde görülen isyan hareketleri Sivas ve civarında da görülmüş ve saldırılar, sabotajlar başlamıştır. Bu defa Karahisar'ın Yayıcı köyünde Seponil isimli bir papaz, dinî görevlerini bırakarak, Müslümanlara karşı faaliyete geçmiştir. Hükümetin zamanında harekete geçmesiyle bölgede büyük çaplı olaylar önlenmişse de yine birçok sabotaj, mezalim ve katliam yapılmıştır.

Trabzon ve Samsun, Anadolu'ya açılan önemli ihracat ve ithalat imarlarından olduğu için özellikle buraya yerleşen Ermeniler, silâh kaçakçılığında ve casusluk faaliyetlerinde buraları kullanmışlar ve teşkilâtlanmışlardır. Buradaki Ermeniler seferberlik davetine uymadıkları gibi Müslümanların askere katılmalarına engel olmaya çalışmışlar ve Giresun Ruslar tarafından bombalanmaya başlayınca, galeyana gelerek çevreye saldırmışlardır.

Hazırlıklarını yıllar önce tamamlanmış olan Ermeniler, Ankara vilayeti ve çevresinde de seferberlikle birlikte askere gitmemek, askerden silâhlarıyla birlikte firar etmek, silâh, cephane ve gıda maddeleri depolamak, isyan çıkan diğer şehirlere yardıma gitmek, çeteler teşkil ederek cepheden yaralı olarak dönen askerlere veya yaşlı kadınlara ve çocuklara saldırmak, İtilâf Devletlerine casusluk yapmak, jandarmaya, polise saldırmak gibi faaliyetlere girişmişlerdir.²⁷²

²⁷¹ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915...*, s. 92.

²⁷² Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915...*, s. 79-84, 86-90.

Maraş bölgesindeki Ermeniler de isyan merkezi olan Fındıkçık'ta toplanmaya başlamışlardı. Köy, iyi bir şekilde savunmaya hazırlandı, tahkim edildi. Bu arada isyan bölgesine bir jandarma müfrezesi gönderilmişse de olumlu bir sonuç alınamadı. Bunun üzerine İslâhiye'den 132. Piyade Alayı ile Belen'deki bir piyade taburu ve bir dağ top takımı Fındıkçık bölgesine gönderilerek isyan bastırıldı. Bu olay da ondan fazla Türk köyü yakılmış ve yıkılmış, 2000 kadar Türk vahşice öldürülmüştür.

Samandağı kasabası yakınlarındaki Musa Dağı'nda, çıkan isyan sonunda, Türk askerî ve halkından sekiz kişi şehit olmuş, birçok kişi yaralanmış, birçok hayvan telef edilmiş ve Mevaklı (Kablaklı) köyü tahrip edilmiştir. İsyanı çıkaran 5000 civarındaki Ermeni, geceleyin Fransız gemileri Victor Hugo, Henri Quatre ve bazı İngiliz gemileriyle Mısır'ın Port Said limanına kaçırılmıştır.²⁷³

Tehcir kararının alınmasından önce başlayan bu tür faaliyetler Birinci Dünya Savaşı boyunca da devam etmiştir. İngiliz Albay Mark Sykes, Ermeni liderlerle yaptığı görüşmelerin sonucunu, 3 Ağustos 1915 tarihinde Kahire'deki İngiliz kuvvetler komutanı Sir John Maxwell'e şu cümlelerle rapor etmiştir:

“Talimatlarınızın gereği olarak, Boghos Paşa'nın sekreteri Malezian ve Hıncak liderlerinden Damadian'la dün görüştüm. Kıbrıs'ta yaklaşık 5.000 Ermeni toplanacak ve Kuzey Suriye sahiline bir baskın için müttefiklerin nezaretinde silâhlendirilecek ve hazır bulundurulacaklardır. Bu kuvvet Bulgar ve Türk ordularında hizmet etmiş 1.500 kadar kişi ile; ABD'de işçi olarak bulunan ve askerî deneyimi yetersiz kişilerden oluşacaktır. ...”²⁷⁴

Kendilerine vaat edilen şeylerin hayallerine kapılan Ermeniler sadece Türklere zarar vermekle kalmamış, aynı zamanda savaş sonrasında kendilerini destekleyen Batılılar tarafından kaderleriyle baş başa bırakılmış, terkedilmişlerdir. Osmanlı Devleti ise, birçok ülkenin savaş zamanında ihanet edenlere yaptığı gibi hareket etmemiş ve sadece onları savaş alanlarından uzaklaştırmak (Tehcir)'la yetinmiştir.

²⁷³ Hamza Bektaş, *a.g.e.*, s. 98-101.

²⁷⁴ Hikmet Özdemir, *vd.*, *a.g.e.*, s. 65.

2. Tehcir Kararının Ahnması ve Uygulanışı

Tehcirden bahsetmeden önce tehcir teriminin anlamı üzerinde durmak faydalı olacaktır. Konuşma veya yazı dilinde kullanılan bazı kelimelere, o dil içinde taşıdığı ve taşınması gerekenin dışında anlam yüklediği sıkça görülen bir durumdur. Bu konu özellikle demagojiye dayalı tartışmalarda ve hassas konuların istismar edilmesinde öne çıkartılmaktadır.²⁷⁵ Arapça asıllı “Tehcir” terimi bu duruma örnektir. “hecera” fiilinden türeyen rubai bir mastar ismidir. Bir yerden başka bir yere göç ettirmek, hicret ettirmek anlamındadır.²⁷⁶ Bu kelimedede bir temerküz kampına koymak manası yoktur, yer değiştirmek manası vardır. Bu sebeple Fransız ve İngilizlerin tehcir karşılığı kullandıkları "Deportation" kelimesi kasten yanlış kullanılan bir kelimedir. Bu kelime cezaen bir yerde mahfuzen ikamete mecbur edilmek, yani sürgün edilmek manasına gelir. Sürgünde, yani deportationda gönderilen kişi gittiği yerde serbest değildir, belirli bir mekân içinde, hapisanede, kalede veya kampta dış dünya ile irtibatı kesik olarak yaşar. Tehcirin ifade ettiği manada bu hususların hiç biri yoktur. Eğer tehcir kelimesi bugün hala kullanılan bir kelime olsaydı, mesela Keban Baraj gölünün altında kalan köyler ahalsinin başka mahallere nakledilmiş oluşlarını tehcir kelimesi ile ifade edilebilirdi. Şimdi o kelimenin yerine "yerlerini değiştirmek" tabiri kullanılmaktadır.²⁷⁷

Van’da Ermeni isyanı bütün hızıyla devam ederken, başta Doğu Anadolu olmak üzere diğer bölgelerde de Ermenilerin isyan ettikleri ve Müslüman köylerini basarak halkı katlettiklerine dair haberler gelmeye başlayınca, devletin bekası ve emniyetin sağlanması amacıyla Başkumandan Vekili Enver Paşa, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa’ya Rusların Kafkaslarda Müslümanlara 1915 Nisanından beri uyguladıkları ve Osmanlı Devleti’nde de uygulanmaktan başka çare kalmayan tehcirin ilk işaretini 2 Mayıs 1915’te şu yazıyla vermiştir:

“Dâhiliye Nezaret-i Celilesine –Tahrirat”

Gayet Mahremdir.

²⁷⁵ Hüsamettin Yıldırım, *Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, Ankara 2000, s. 10.

²⁷⁶ Azmi Süslü, vd., *a.g.e.*, s. 193.

²⁷⁷ Kâmuran Gürün, *a.g.e.*, s. 208.

Van gölü etrafında ve Van vilayetince bilhassa malum olacak mevâki-i muyyenedeki Ermeniler isyan ve ihtilâl için bir ocak halindedirler. Bu halkın oradan kaldırılarak isyan yuvasının dağıtılması fikrindeyiz.

Üçüncü ordunun verdiği malumata nazaran Ruslar 7 Nisan (20 Nisan)'da hudutları dâhilindeki Müslüman ahaliyi çıplak bir halde hududumuz dâhiline sürdüler. Hem buna bir mukabele-i bi'l-misl olmak ve aynı zamanda yukarıda söylediğim maksadı hasıl etmek üzere:

Ya merhum Ermenileri ve ailelerini Rusya hududu dâhiline sürmek yahut merhum Ermenileri ve ailelerini Anadolu dâhilinde muhtelif yerlere dağıtmak lazımdır. Bu iki şıktan münasibinin intihabı ile icrasını rica ederim. Bir mahzur yoksa usât (asilerin) ailelerini, isyan merkezlerini hudud haricine sürmeyi ve onların yerlerine hudud haricinden gelen İslâm halkı yerleştirmeyi tercih ederim. Olbâbda.

*İsmet.*²⁷⁸

Ermeni faaliyetlerinin tahammül edilemez bir hal alması üzerine yine Başkumandanlıktan 26 Mayıs 1915 tarihinde Dâhiliye nezaretine bir yazı daha gönderilmiş ve Ermenilerin Rusya'ya değil Osmanlı sınırları içinde göç ettirilmesinin daha uygun olacağı kanaati bildirilmiştir. Ayrıca Ermeni nüfusun gönderildiği yerin İslâm nüfusunun %10'unu aşmaması ve göç ettirilecek Ermenilerin kuracakları köylerin 50 evden çok olmaması ve yakın yerlere göç ettirilmemeleri gerektiği bildirilmiştir.²⁷⁹

Osmanlı Hükümeti en son çare olarak tehcir kanunu adıyla meşhur olan sevk ve iskân kanununu çıkarmıştır. 14 Mayıs 1331 (27 Mayıs 1915) tarihli bu geçici kanun "vakt-ı seferde icrâât-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askerîyece ittihaz olunacak tedâbîr hakkında kanun-ı muvakkat" adını taşımakta ve burada Osmanlı Devleti'ne karşı casusluk ve hıyanetleri görülenlerin ayrı ayrı veya birlikte savaş alanlarından uzak yerlere gönderilmesi istenmektedir.²⁸⁰

Tehcir kararının orijinal metni şöyledir:

²⁷⁸ ATBD, Aralık 1982, Yıl 31, Sayı. 81, Belge 1832, Ankara 1982, s. 141; ATASE Arşivi, nu 1/1, kls 44, dosya 207, fih. 2.,'den naklen Azmi Süslü, vd., a.g.e., s. 203; Yusuf Halaçoğlu, a.g.e., s. 47.

²⁷⁹ Azmi Süslü, vd., a.g.e., s. 203.

²⁸⁰ A.g.e., s. 203; Abdurrahman Çaycı, *Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*, Ankara 2000, s. 64.

“ Vakt-ı seferde icrâât-ı hükûmete karşı gelenler için cihet-i askerîyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-ı muvakkat.

Madde 1. Vakt-ı seferde ordu ve kolordu ve firka kumandanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki kumandanları ahâli tarafından her hangi bir suretle evamir-i hükûmete ve müdafa-i memlekete ve muhafaza-ı asayişe müteallik icrâât ve tertibata karşı muhalefet ve silâhla tecavüz ve mukavemet görürlerse derakab (hemen) kuvâ-i askerîye ile en şiddetli surette te'dibat yapmaya ve tecavüz ve mukavemeti esasından imhâ etmeye me'zun ve mecburdurlar.

Madde 2. Ordu ve Müstakil kolordu ve firka kumandanları icabat-ı askerîyeye mebnî veya casuslukla hıyanetlerini hissettikleri kurâ ve kasabat ahalisini münferiden veya müctemi'an diğer mahallere sevk ve ikân ettirebilirler.”

Madde 3. İşbu kanun tarih-i neşrinden mu'teberdir.

Madde 4. İşbu kanun mer'iyet-i ahkâmına Başkumandanlık vekili ve Harbiye Nazırı me'mûrdur.

Meclis-i umumî'nin ictima'ında kanuniyeti teklif olunmak üzere işbu layihay-ı kanuniyyenin muvakkaten mevki-ı mer'iyete vaz'ını ve kavanin-i devlete ilâvesini irade.

13 Receb 1333-14 Mayıs 1331

Başkumandanlık Vekili ve Harbiye Nazırı

Mehmed Reşâd

Sadrızam

Mehmed Said²⁸¹

²⁸¹ Azmi Süslü, vd., a.g.e., s. 204.

Yukarıdaki kanunun kabul edildiği günlerde 26 Mayıs 1915'te, Dâhiliye Nezareti'nce verilmiş olan bir tezkire de 30 Mayıs 1915'te Meclis-i Vükelâ'da müzakere ve kabul edilmiştir.²⁸² Meclis-i Vükelâ'nın yani o günkü bakanlar kurulunun tehcir kararı aynen şöyledir:

Meclis-i Vükelâ Müzâkerâtına Mahsûs Zabıtname Hülasâ-i Me'âlî

Menâtik-ı harbiyyeye civar mahallerde sakin Ermenilerden bir kısmının hudûd-ı Osmâniyye'yi a'dâ-yı devlete karşı muhafaza ile meşgul olan Ordu-yı Hümâyûn'un harekâtını tas'îb ve erzak ve mühimmât-ı askerîyye nakliyâtını işkâl ve düşman ile tevhid-i amal ve ef'âl ve bi'l-hâssa sufûf-i âdâya iltihak ve memleket dâhilinde kuvây-ı askerîyyeye ve ahâlî-i ma'sûmeye müsellahan ta'arruz ve şuhûr ve kasabât-ı Osmaniyye'ye tasallut ile kati ve nehb ü gârete ve düşman kuvâ-yı bahriyyesine erzak tedârikiyle mevâki'-i müstahkemeyi irâ'eye cür'etleri bu gibi anâsır-ı ihtilâliyyenin sâha-i harekâtdan uzaklaşdırılmasını ve usâta üssü'l-harekât ve melce' olan köylerin tahliyesini îcâb ederek bu bâbda ba'zı gûna icrâ'âta başlanıldığı ve mine'l-cümle Van, Bitlis, Erzurum vilâyâtıyla nefis-i Adana, nefis-i Sis ve nefis-i Mersin müstesna olmak üzere Adana, Mersin, Kozan, Cebel-i Bereket livaları ve nefis-i Mar'aş müstesna olmak üzere Mar'aş sancağı ve Haleb vilâyetinin merkez kazaları müstesna olmak üzere İskenderun, Belen, Cisir-i şu'ûr ve Antakya kazaları kura ve kasabatında sakin Ermenilerin vilâyât-ı cenûbiyyeye sevkine bi'l-ibtidâr Van vilâyetiyle hem-hudûd olan kısım-ı şimalîsi müstesna olmak üzere Musul vilâyetine ve Zor sancağına ve nefis-i Urfa müstesna olmak üzere Urfa sancağının kısım-ı cenûbiyyesine ve Haleb vilâyetinin şark ve şark-ı cenubî kısmına ve Suriye vilâyetinin kısım-ı şarkisinde ta'yîn ve tahsîs edilen mahallere nakl ve iskânına mübaşeret ve devam edilmekte bulunduğu beyanıyla menfa'at-i esâsiyye-i devlete muvafik telakki edilen bu cereyanın bir usûl ve kâ'ide-i muttarideye rabtı lüzumuna ve bu bâbda ba'zı ifâdâta dâ'ir Dâhiliye Nezâreti'nin 13 Mayıs sene [1]331 târîhli ve 270 numrolu tezkiresi okundu.

Karârı

Fi'l-hakîka devletin muhâfaza-i mevcûdiyyet ve emniyyeti uğrunda tevâlî eden icrâ'ât ve ıslâhât-ı fedâkârîsi üzerine icrâ-i sû-i te'sîre sebep olan bu kabîl harekât-ı muzırranın icrâ'ât-ı mü'essire ile imha ve izâlesi kat'iyyen muktezî ve nezâret-i

²⁸² Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915...*, s. 111.

müşârun-ileyhâca bu emrde ibtidâr olunan icrâ'âtadaki isabet bedîhi olduğundan tezkire-i mezkûrede dermiyân kılındığı üzere muharrerü'l-esâmî kura ve kasabâtda sakin Ermenilerden nakli icâb edenlerin mahall-i mürettebe-i iskâniyelerine müreffehen sevk ve isâlleriyle güzergâhlarında te'mîn-i istirahat ve muhâfaza-i can ve mâlları ve muvasalâtlarında keyfiyyet-i îğvâlarıyla sûret-i kat'iyede iskânlarına kadar "Muhâcirîn Tahsîsâtı"ndan i'âşeleri ve ahvâl-i sâbika-i mâliyye ve iktisâdiyyeleri nisbetinde kendilerine emlâk ve arazî tevzî'i ve içlerinden muhtaç olanlara taraf-ı hükûmetden mesâkin inşâsı ve zürra' ve muhtâcîn-i erbâb-ı san'ata tohumluk ve âlât ve edevat tevzî'i ve terk etdikleri memleketde kalan emval ve eşyalarının ve yâhûd kıymetlerinin kendilerine suver-i münâsibe ile i'âdesi ve tahliye edilen köylere muhacir ve aşâ'îr iskânıyla emlâk ve arazînin kıymeti takdir edilerek kendilerine tevzî'i ve tahliye edilen şuhûr ve kasabâtda kâ'in olup nakledilen ahâlîye â'id emvâl-i gayr-i menkûlenin tahrîr ve tesbît-i cins ve kıymet ve mikdârından sonra muhacirine tevzî'i ve muhacirinin ihtisas ve iştigâlleri hâricinde kalacak zeytunluk, dutluk, bağ ve portakallıklarla dükkân, hân, fabrika ve depo gibi akârâtın bi'l-müzâyede bey' veyâhûd icârı ile bedelât-ı bâliğâsının kendilerine i'tâ edilmek üzere ashabı nâmına emaneten mâl sandıklarına tevdiî ve mu'âmelât ve icrâ'ât-ı mesrûdenin îfâsı zımında vuku' bulacak sarfiyatın "Muhacirin Tahsîsâtı"ndan tesviyesi zımında nezâret-i müşârun-ileyhâca tanzîm edilmiş olan tâ'limâtnâmenin bi-temâmihâ tatbîk-i ahkâmıyla emvâl-i metrûkenin te'mîn-i muhafaza ve îdâresi ve mu'âmelât-ı umûmiyye-i iskâniyyenin tesrî' ve tanzîmi ve tedkîk ve teftîşi ve bu husûsda talimatnâme ahkâmı ve nezâret-i müşârun-ileyhâdan ahz ve telakki edilecek evâmîr dâ'iresinde mukarrerât ittihâz ve tatbîki ve talî komisyonlar teşkili ile ma'âşlı me'mûr istihdamı vazife ve salâhiyyetlerini hâ'iz olmak ve doğrudan doğruya Dâhiliye Nezâreti'ne merbut bulunmak ve bir reisi ile biri me'mûrîn-i dâhiliyyeden ve diğeri me'mûrîn-i mâliyyeden intihâb ve ta'yîn edilecek iki a'zâdan tereküb etmek üzere komisyonlar teşkil edilerek mahallerde mezkûr tâ'limâtnâmenin valiler tarafından icrâ-yı ahkâmı tensîb edilmiş olduğunun cevâben nezâret-i müşârun-ileyhâya tebliği ve devâ'îr-î müte'allıkaya ma'lûmât i'tâsı tezekkür kılındığı,

17 Mayıs 1331²⁸³

²⁸³ BOA. Meclis-i Vükela Mazbatası, nr. 198/163'den naklen Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara 1995, s. 30-32.

Özetle yukarıdaki belgede, savaş bölgelerinde bulunan Ermenilerin bir kısmının düşman saflarına katılmaları, Osmanlı askerini arkadan vurmaları ve casuslukta bulunmaları sebebiyle cephe gerilerine sevk edilmeye başlanıldığı belirtilmiş, sevkîyata gerekli kolaylıklar sağlanarak usule ve Devlet'in menfaatlerine uygun olarak devam ettirilmesi istenmiş ve göç ettirilen Ermenilerin muhacirlere ayrılân tahsisattan iâşe ve ibâtelere (beslenme ve barınmalarının) sağlanması, malî ve iktisadî meselelerinin halledilmesi, bunlara ait gayr-i menkullerin ve meselelerinin tespit edildikten sonra muhafaza veya tazmin edilmesi, gittikleri yerlerde arazi, emlak ve iş sağlanması ve ilgili nezaretçe düzenlenen talimatname çerçevesinde Dâhiliye ve Maliye Nezaretlerinden oluşturulacak komisyonların ilgili mahallerde görev yapmaları istendiği belirtilmiştir.²⁸⁴

Daha tehcir kararı alınır alınmaz Osmanlı Devleti ile savaş halinde bulunan İtilâf devletleri bir bildiri yayınlayarak Osmanlı Devleti'ni suçlu ilân etmişler, devletine isyan eden ve düşmanlarla işbirliği yapan Ermenilerin tehcirini ve işbirliği yaptıkları Rus ordusunun 1917 yılında geri çekilmek zorunda kalması üzerine onlarla birlikte Osmanlı sınırlarının dışına çıkmalarını, Osmanlı aleyhine bir propaganda malzemesi olarak kullanmışlardır. Türk aleyhtarı Ermeniler ve misyonerler hadiseleri tamamen Türkleri barbar ve zalim, Ermenileri ise mağdur olarak takdim etmişlerdir.²⁸⁵

Yukarıda da belirtildiği gibi Başkomutan Vekili Enver Paşa, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya gönderdiği 2 Mayıs 1915 tarihli gizli bir telgrafta "Van Gölü etrafında ve Van vilayetinde isyan ve ihtilâl için bir ocak halinde olan Ermenilerin o bölgeden kaldırılarak isyan yuvasının dağıtılması fikrinde" olduğunu, Rusların 20 Nisan 1915'te kendi sınırları içinde bulunan Müslüman halkı cephelere sürdükleri gibi, buna "misilleme olarak ya merkum (söz konusu) Ermenileri ve ailelerini Rusya hududuna sürmek yahut merkum Ermenileri ve ailelerini Anadolu içlerinde muhtelif yerlere dağıtmak fikrinde" olduğunu ve bu iki yoldan birinin seçilmesini bildirir. Bu telgraf askerî bir yazışmadır. Bir resmî rapordur. Osmanlı Devleti daha insancıl olan ikinci yolu seçmiş ve askerî sebeplerden ötürü Doğu Anadolu'da devlete başkaldıran Ermenileri savaştan sonra evlerine dönmek üzere Suriye'ye ve Filistin'e göç ettirmeye

²⁸⁴ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915...*, s. 111-112.

²⁸⁵ Hikmet Özdemir, vd., *a.g.e.*, s. 67.

karar vermiştir. Cephelerde savaşın güvenle sürdürülmesi ve yurt içinde de emniyetin sağlanması için başka yol da yoktur. Bu tamamen askerî bir tedbirdir.²⁸⁶

Kanun dikkatle incelenince bunun sadece Ermenilerle ilgili olmadığını, esasen kanunda hiç Ermeni adının zikredilmediğini, söz konusu edilenlerin Osmanlı Devleti'ne isyan edenler olduğunu hemen fark etmek mümkündür.

Birinci Dünya Savaşı'nda Ermenilerin devlete isyanı ve Ruslara yardımı bu yasa hükümleri çerçevesinde değerlendirilip sorumlular ve suçlular göç ettirilmişlerdir. Bu göç önce Doğu Anadolu'daki Ermenilere uygulanmış ve daha sonra İzmit ve bazı bölgelerdeki Ermeniler olay çıkarınca bütün Anadolu göç kapsamına alınmıştır. Yalnız bu arada devlete sadık Katolik ve Protestan Ermeniler Tehcir'in dışında tutulmuş, yalnız olay çıkaran Gregoryen Ermeniler göç ettirilmiştir.²⁸⁷

Yukarıda bahsi geçen kararname, sefer zamanında hükümet icraatına karşı gelenler için askerî makamlar tarafından uygulanacak önlemler hakkında geçici kanun metnidir. (27 Mayıs 1915) Takvim-i Vekayi'de (o zamanki Resmi Gazete) yayınlanmıştır. Aynı konuda Dâhiliye Nezareti tarafından verilen bir teklif de 30 Mayıs 1915'te Meclis-i Vükelâ da (Bakanlar Kurulu) müzakere ve kabul olunmuştur.²⁸⁸

27 Mayıs 1331/ 9 Haziran 1915'ten 26 Kânun-sanî 1331/ 8 Şubat 1916 tarihine kadar Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinden iskân sahalarına nakledilen ve yerlerinde bırakılan Ermenilerle ilgili olarak Osmanlı arşivlerinde çeşitli vilâyet, şehir ve kasabalardan nakledilenlerle ilgili valilik raporlarında net rakamlara yer verilmiştir.²⁸⁹

Yerleşim Yeri	Sevk Edilen	Kalan
Adana	14.000	15-16.000
Ankara (Merkez)	21.236	733

²⁸⁶ Cemalettin Taşkıran, "Türk-Ermeni İlişkileri, Tehcir Olayı ve Sözde Soykırım", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı I*, S. 37, Ankara 2001, s. 364-365.

²⁸⁷ A Yücel Aktar, "Ermeni Mezalimine ve Soykırım İddialarına İlişkin Kavram Karmaşası", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2001, s. 269.

²⁸⁸ Nejat Göyünç, "Ermeni Tehciri ve Soykırım İddiaları", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı I*, S. 37, Ankara 2001, s. 298,299.

²⁸⁹ Hikmet Özdemir, vd., *a.g.e.*, s. 87-88; Yusuf Halaçoğlu, *ag.e.*, s. 74-75.

Aydın	250	-
Birecik	1.200	-
Diyarbakır	20.000	-
Dörtyol	9.000	-
Erzurum	5.500	-
Eskişehir	7.000	-
Giresun	328	-
Görece	250	-
Halep	26.064	-
Haymana	60	-
İzmir	256	-
İzmit	58.000	-
Kalacık	257	-
Karahisar-1 Sahip	5.769	2.222
Kayseri	45.036	4.911
Keskin	1.169	-
Kırşehir	747	-
Konya	1.990	-
Kütahya	1.400	-
Mamûratülaziz	51.000	4.000
Maraş	-	8.845
Nallıhan	479	-
Ordu	36	-
Perşembe	390	-
Sivas	136.084	6.055
Sungurlu	576	-
Sürmene	290	-
Tirebolu	45	-
Trabzon	3.400	-
Ulubey	30	-
Yozgat	10.916	-
TOPLAM	422.758	42.766

Belgelerden anlaşıldığına göre, Talat Paşa'nın başlattığı ve Meclis-i Vükelâ'nın da uygun gördüğü tehcir doğrudan doğruya cephelelerin güvenliğini tehlikeye düşüren bölgelerde uygulanmıştır. Bunlardan birincisi Kafkas ve İran cephesinin geri bölgesini oluşturan Erzurum, Van ve Bitlis dolaylarıdır. İkincisi ise, Sîna Cephesi gerilerini oluşturan Mersin-İskenderun bölgeleridir. Başlangıçta Katolik ve Protestan Ermeniler tehcir dışı bırakıldıkları halde, daha sonra, bunlardan zararlı faaliyetleri görülenlerde şevke tabi tutuldu. Bu sebeple 5 Temmuz 1915 tarihinde Adana, Erzurum, Bitlis, Halep, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Elazığ, Musul Vilayetleriyle, "Adana Emvâl-i Metruke Komisyonu" başkanlığına, ayrıca Zor, Maraş, Canik, Kayseri ve İzmit Mutasarrıflıklarına, tebligat gönderilerek Ermenilerin iskânlarına tahsis edilen bölgelerin, görülen lüzum üzerine, genişletildiği bildirildi. Buna göre: (a) Kerkük Sancağı'nın İran sınırına seksen kilometre mesafede bulunan köy ve kasabalar dâhil olduğu halde, Musul Vilayeti'nin doğu ve güney bölgesi; (b) Diyarbakır hududundan yirmi beş kilometre dâhilinde, Habur ve Fırat nehirleri vadisindeki yerleşim yerleri dâhil olmak üzere, Zor sancağının doğusu ve güneyi; (c) Halep Vilayeti'nin kuzey kısmı hariç olmak üzere doğu, güney ve güney batısında bulunan bütün köy ve kasabalarla Suriye Vilayeti'nin Havran ve Kerek sancakları dâhil olmak üzere demiryolu güzergâhlarından yirmi ile yirmi beş kilometre dışarıda bulunan kasaba ve köylerde Müslüman nüfusunun %10'u nispetinde iskân edilecekti.

Ermeni kabileleri, iskân sahalarına dağıtılmak üzere, yol kavşakları üzerinde bulunan Konya, Diyarbakır, Cizre, Birecik ve Halep gibi belirli merkezlerde toplandı. Belgelerdeki ifadelerle göre kabilelerin, muhtemel zorluklarla (yığılma, duraklama ve bekleme gibi) karşılaşmalarını düşüncesiyle kendilerine en uygun ve yakın güzergâhlardan nakilleri planlandı. Güzergâh seçiminde kabilelerin emniyet ve muhafazaları da önemli rol oynamıştır.

Güzergâhların seçiminde tren yolları ve nehir nakliye araçlarının bulunduğu yerler tercih edilmiştir. Bu sırada en emniyetli yolun tren ve nehir yolculuğu olduğu düşüncesi bunda önemli rol oynamıştır. Osmanlı Hükümeti, savaş şartlarına rağmen, sevkıyatın bir düzen içinde yürütmesine ve kabilelerin herhangi bir zarara uğramamasına

gayret etmiş, bunun için elindeki bütün imkânları zorlayarak nakli gerçekleştirmeye çalışmıştır.²⁹⁰

Buna rağmen, cepheye devamlı suretle asker ve zahire nakli sebebiyle, Ermenilerin sevkinde vasıta sıkıntısına düşülmekte ve çeşitli zorluklarla karşılaşılmaktaydı. Nitekim istasyonlarda büyük yığılmaların meydana geldiği, vasıta darlığından sevkıyatın zaman zaman aksadığı görülmektedir.²⁹¹

Ermeni sevkıyatın kısa zamanda tamamlanması zorunluluğu ve savaşın getirdiği olumsuz şartlar, kabilelerin emniyetinin sağlanmasını ve iaşelerinin teminini güçleştiren en önemli sebeplerin başında gelmektedir. Bu yüzden yollarda yer yer görülen salgın hastalıklar yüzünden 20-21.000 civarında can kaybı olduğu tahmin edilmektedir.²⁹² Mesela 17 Ekim 1915 tarihli bir belgede, Hama'da bulunan kabilede her gün tifo ve dizanteriden 70-80 kişinin öldüğü ve derhal bir tedbir alınması hususunda emir verildiği görülmüştür.²⁹³ Kadın, çocuk ve hastalara nakil aracı verilmesi ve sağlık yerleri kurulması, bulaşıcı hastalıklara karşı aşılınmaları, belirli yerlerde de sıcak yemek verilmesi sağlanmıştır. Göç ettirilen insanların hastalıklardan korunması, yığılmalara sebep olmaması, beslenme, yerleştirme ve ulaşım olanaklarının düzenlenmesi için yerleşme bölgeleri dört kısma ayrılmıştır.²⁹⁴

Kabilelerden bazılarında özellikle Arap aşiretlerinin, bilhassa Halep-Zor arasında yaptıkları saldırılar sonunda bir miktar Ermeni'nin öldüğü görülmektedir. Mesela belgelerde Halep'e bir saat mesafede Meskene'ye kadar olan yollarda Urban'ın gasp için yaptığı saldırılar sonucu iki bine yakın Ermeni'nin öldürüldüğü. Diyarbakır'dan Zor'a ve Suruç'tan Menbiç yoluyla Halep'e sevk edilen Ermenilerden de iki bin kadarının yine Urban aşiretlerinin saldırılarına maruz kalarak soyuldukları anlaşılıyor. Yine Erzurum-Erzincan arasında da 500 kişilik başka bir kafilenin Kürtlerin saldırıları sonucu katledildiği haberi alınmış, bunun üzerine Diyarbakır, Elazığ ve Bitlis vilayetlerine 15 Haziran 1915 tarihiyle gönderilen şifre telgrafla, sevkıyat sırasında

²⁹⁰ Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Devleti Neden Tehcir Uyguladı? Tehcir İle İlgili Gerçekler", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, Ankara 2002, s. 106, 107, 112.

²⁹¹ Salahı R. Sonyel, *Ermeni Tehciri ve Belgeler*, Ankara 1978, s. 3.

²⁹² Yusuf Halaçoğlu, *a.g.m.*, s. 114.

²⁹³ Nejat Göyünç, *a.g.m.*, s. 300.

²⁹⁴ Hamza Bektaş, *a.g.e.*, s. 130.

güzergâhta bulunan aşair ve köylülerin taarruzlarına karşı her türlü vasıtanın kullanılması, katle ve gaspa yeltenenlerin şiddetle cezalandırılması emredilmiştir. Yukarıdaki kayıtlardan 1915 yılındaki tehcir esnasında toplam olarak 9-10.000 civarında Ermeni'nin eşkıya saldırıları sonucu öldüğü görülmektedir.

Osmanlı Devleti idarecilerinin bir yandan cephe savaşırken, bir yandan da göç ettirilen Ermenilerin iâşe ve emniyetlerinin sağlanması için olağanüstü gayret sarf ettiği anlaşılıyor. Nitekim nakledilen Ermenilerin, eşkıyanın saldırılarına maruz kalarak öldürülmeleri ve soyulmaları karşısında, derhal ilgili bölge yetkililerine talimat göndererek, bundan böyle zabtiyesiz hiçbir kafilenin yola çıkarılmamasını ve sevkıyatın emniyet içinde yapılması için gerekli tedbirlerin alınmasının istendiği görülmektedir. Öte yandan, sevkıyatın yapıldığı illerdeki görevlilere gönderdiği emirlerle Ermeni kabilelerine saldırıda bulunanların yakalanarak cezalandırılmalarını, ayrıca kabileleri koruyan muhafızların sayılarının artırılması emredilmiştir.²⁹⁵

Tehcir esnasında görevlerini kötüye kullananlar ile talimatnamelere uymayanlara Divan-ı Harb kararı ile idam da dâhil çeşitli cezalar verilmiştir. Ceza verilen görevlilerin sayısı 1.397 kişidir.²⁹⁶

B. TEHCİR SIRASINDA ERMENİ NÜFUS HAREKETLERİ

1. Sevke Tabi Tutulan Ermenilerin Yeni İskân Bölgelerine Nakli:

Çok geniş bir coğrafyaya yayılan Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte müttefiklerine yardım maksadıyla altı cepheye birden savaşmak zorunda kalırken kendi hudutları dâhilinde de yüzyıllardır himaye ettiği Ermeniler tarafından tehdit ediliyor ve ülke bütünlüğüne kastediliyordu. Yukarıda da bahsedildiği üzere alınan tüm tedbirlere rağmen Ermenilerin isyan ve tecavüzlerini önlemekte başarılı olamayan Osmanlı Devleti tek çare olarak isyancıların kendi hudutları içerisinde bir bölgeden diğerine naklini öngörmüştü.

Osmanlı Hükümeti 600-700 km güneye götürülen Ermenilerin iskânı için gerekli tedbirleri 30 Mayıs ve 28 Ağustos tarihli talimatlarla almıştır.²⁹⁷ Buna göre:

²⁹⁵ Yusuf Halaçoğlu, *a.g.m.*, s. 114.

²⁹⁶ Nejat Göyünç, *a.g.m.*, s. 301.

1. *Nakli gerekenler, iskân edilecekleri mahallere refah içinde can ve mal güvenlikleri sağlanarak sevk edileceklerdir.*
2. *Gittikleri yerlerde kesin yerleştirilmelerine kadar, kendilerine göçmen ödeneğinden geçimlerini sağlayabilmeleri için yardım yapılacaktır.*
3. *Eski malî durumlarına uygun olarak kendilerine arazi ve mal verilecektir.*
4. *Hükümet tarafından bunlar için ev yaptırılacaktır.*
5. *Çiftçilere tohumluk, zanaat erbabına alet-edevat verilecektir.*
6. *Terk ettikleri taşınabilir mal ve kıymetler kendilerine ulaştırılacak, bu mümkün olmadığı takdirde bunların karşılığı para olarak kendilerine ödenecektir.*
7. *Boşaltılan şehir ve kasabalarda bulunan Ermenilere ait taşınmaz malların sayımı yapılacaktır. Bunların cinsleri, miktarları ve kıymetleri tespit edildikten sonra bu köylere yerleştirilecek muhacirlere verilecektir.*
8. *Ermenilerden boşaltılacak yerlere iskân edilecek muhacirlerin kullanamayacakları mallar, yani zeytinlik, duluk, bağ ve portakal bağçeleri, han, fabrika, depo, ve dükkan gibi gelir getirecek taşınmaz mallar arttırma ile satılacak ve kiralanacak ve bu gelirler sahiplerine (Ermenilere) verilmek üzere mal sandıklarınca emanete kaydedilecektir.*
9. *İskâna tabi tutulan Ermenilerden araba veya yaya olarak yola çıkan guruplar en yakın demir yolu istasyonuna götürülecek oradan da yerleştirilecekleri yerlere trenle sevk edileceklerdir.*
10. *“Tehcir”e tabi tutulanlar, tren istasyonlarına vardıklarında aile reisleri asker olan veya bakacak kimsesi bulunmayan kadın ve yetimler, durumlarını resmî belge ile yetkililere ibraz ettikleri takdirde başka yere iskân edilmeyerek istasyon yakınında ki şehir, kasaba veya köylere yerleştirileceklerdir.*
11. *Başka yerlere iskân edilecek Ermenilerin sevk sırasında işçileri temin edilecek. Fakirlerin işçileri ise ücretsiz olarak karşılanacaktır.*

12. Sevk sırasında Ermenilerin güvenliği sağlanacaktır. Hamile ve yeni doğmuş çocukların ihtiyaçları karşılanacaktır.

13. İskâna tabi tutulanlar arasında yerlerini terk etmek istemeyenler veya yerlerine dönmek istemeyenlerden makul sebep gösterenlerin dilekçeleri görevlilerinde görüşleri alınarak Dâhiliye nezaretine gönderilecek ve nezaretin vereceği cevaba göre hareket edilecektir.

14. Göç sırasında veya konaklama esnasında Ermeni göçmenlere yapılacak herhangi bir saldırı derhal zararsız hale getirilecektir. Saldırıda bulunanlar tevkif edilerek Divan-ı Harb mahkemesine sevk edilecek ve en ağır biçimde cezalandırılacaktır.

Belirtilen talimatların orijinal metni İngiliz arşivlerinde bulunmaktadır.²⁹⁸

Ermenilerin iskân edilecekleri mıntıklar genişletilerek, Kerkük sancağının İran hududuna 80 km mesafede bulunan köy ve kasabaları da dâhil olmak üzere, Musul vilayetinin güney ve batı kısımlarına ve Halep vilayetinin doğu ve batı kısmına ve Suriye'nin Havran ve Kerek sancaklarındaki köy ve kasabalara Müslüman ahalinin nüfusunun %10'u nispetinde dağıtılmaları kararlaştırılmıştı.²⁹⁹

Adana, Ankara, Aydın, Bolu, Bitlis, Bursa, Canik, Çanakkale, Diyarbakir, Edirne, Eskişehir, Erzurum, İzmit, Kayseri, Kastamonu, Kayseri, Karahisar, Konya, Kütahya, Mamüretülaziz, Maraş, Niğde, Samsun, Sivas, Trabzon ve Van şehirlerinden Halep, Rakka, Zor, Kerek, Havran, Musul ve Cizre'ye Ermeniler sevk edilerek iskân edilmişlerdir. Tehcir edilenlerin gerek kamplarda, gerek yolculuk esnasında bir saldırıya uğramaları halinde saldırganlar derhal tevkif edilerek Divan-ı harbe sevk edileceklerdi. Tehcir edilenlerden rüşvet veya hediye alanlar veya vaat yahut tehdit ile kadınları iğfal edenler, yahut onlarla gayrı meşru ilişki kuranlar derhal görevden alınıp, Divan-ı Harbe sevk edilerek ağır şekilde cezalandırılacaklardır.³⁰⁰

²⁹⁸ Stüleyman Beyoğlu, "1915 Tehciri Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2001, s. 189,190.

²⁹⁹ BOA, DH, ŞFR, nr 54/308'den naklen Recep Karacakaya, a.g.m., s.381.

³⁰⁰ Salahi R. Sonyel, "Tehcir ve Kırım konusunda Ermeni Propagandası, Hıristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı", *Bellekten*, C. XLI, S. 161, Ankara 1997, s. 142; Kamuran Gürün, a.g.e., s. 217

İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdürü Şükrü Bey 18 Ekim 1915 tarihinde Halep'ten gönderdiği telgrafta, Halep'e sevk edilen Ermenilerin tahminen 100.000 civarında olduğunu bildirmektedir. Ayrıca Musul ve Deyrizor çevresine sevk edilmek üzere 18 Eylül 1915 tarihi itibarıyla de Cizre'de 136.084 Ermeni nüfusun toplandığı kaydedilmiştir.³⁰¹ Osmanlı arşiv belgelerinden edinilen bilgilere göre başlangıçta sevk edilmeyen Adana'daki 16.000 Ermeni'nin de daha sonra sevk edilmesiyle sevk edilen toplam Ermeni nüfusu 438.758 rakamına ulaşmaktadır. Yine belgelere göre Halep'tekilerle birlikte iskân sahasına varan nüfus ise 382.148 kişidir. Bu durumda 56.610 kişilik bir fark ortaya çıkmaktadır. Bu farkın da daha önce belirtildiği gibi 9-10 bin kadarının eşkıya saldırıları sonucu, 25-30 bin kişinin salgın hastalıklardan ve bir kısım ölümlerinde göç esnasındaki zorluklardan kaynaklandığı ortaya çıkmaktadır.³⁰²

2. Ermenilerin Geçici İskân Bölgeleri

Tehcire tabi tutulan Ermeni kabileleri, iskân sahalarına dağıtılmak üzere yol kavşakları üzerinde bulunan Konya, Diyarbakir, Cizre, Birecik ve Halep gibi belirli merkezlerde toplanmıştı. Belgelerdeki ifadelerle göre kabilelerin muhtemel zorluklarla karşılaşmamaları düşüncesiyle kendilerine en uygun ve yakın güzergâhlardan nakilleri planlanmıştı. Ayrıca güzergâh seçiminde, kabilelerin emniyet ve muhafazalarının sağlanması düşüncesi de önemli rol oynamıştır. Nitekim Kayseri'den, Samsun'dan gönderilenler Malatya üzerinden; Sivas, Mamûratülaziz, Erzurum ve havalisinden gönderilenler ise Diyarbakir, Cizre yolundan Musul'a sevk edilmişlerdir. Bununla birlikte yolların çok kalabalık olması, sancaklarda asayişin bozulması ihtimalinin belirmesi hallerinde, bu güzergâhlar dışına da çıkmıştır. Urfa'dan Re'sülayn ve Nusaybin yoluyla gidenler, Arap kabileleri ve diğer aşiretlerin saldırılarından korunmak üzere Siverek yolundan gönderilmişlerdir.³⁰³

Bunların dışında Birinci Dünya Savaşı yıllarında, bilhassa Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgesinde yaşayan Ermeniler, düşmanla işbirliği yapmaları sebebiyle veya tehcirden kurtulmak için Osmanlı topraklarının dışına, Rusya'nın hâkimiyetindeki Kafkasya'ya ve İran'a gitmişlerdir. Osmanlı topraklarından dışarıya Ermeni göçünün en

³⁰¹ Hikmet Özdemir, vd., *a.g.e.*, s. 88.

³⁰² Yusuf Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 76-77.

³⁰³ *A.g.e.*, s. 57.

yoğun olduğu ülke Rusya'dır. Rusya'ya gidenlerin küçük bir kısmı Trabzon ve diğer kıyı kasabalarından gemilerle, büyük bir kısmı ise Erivan ve Batum yönünde yaya olarak gitmişlerdir.³⁰⁴

6 Ekim 1915 tarihinde İngiliz Lordlar Kamarası oturumunda Ermeni mültecilerin durumu görüşülürken, Kafkasya ve Urumiye bölgesine Ermeni, Keldanî ve diğer mültecilerin akın ettikleri, Malazgirt ve Van'dan gelen çok sayıda mültecinin Eçmiyazin ve Erivan'ın farklı yerlerine vardıkları 160 bin kadarının Iğdır ve Eçmiyazin yönüne geçtikleri, hastalıktan ve açlıktan dolayı durumlarının çok kötü olduğu ve günde 100 kişinin öldüğü, Ağrı dağının ötesindeki 9. 000 mültecinin diğerlerinden daha iyi bir durumda bulunmadıkları açıklanmıştı. Kafkaslara büyük Ermeni göçü, Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne başkaldıran kesimi tarafından gerçekleştirilmiştir³⁰⁵.

Osmanlı Devleti, Kendi kontrolünde yapılan sevkıyatta, savaş şartlarına rağmen naklin bir düzen içinde yürütmesine ve kabilelerin herhangi bir zarara uğramamasına itina etmiş, bunun için elindeki bütün imkânları zorlayarak sevkıyatı gerçekleştirmeye çalışmıştır. Buna rağmen cepheye devamlı surette asker ve zahire nakli yapılmak mecburiyetinde kalındığından, muhacirlerin sevkinde yeterince vasıta bulmada sıkıntıya düşüldüğü ve çeşitli zorluklarla karşılaşıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Hasat mevsimi olması dolayısıyla, araba ve hayvana duyulan ihtiyaç yüzünden kabilelerin zorlukla hareket ettikleri de anlaşılmaktadır.³⁰⁶

3. Tehcir Sonrası Durum ve Yerlerine Geri Dönen Ermeniler:

Devlete isyan eden Ermenilerin göç ettirilmesiyle birlikte iç cephede rahatlama sağlanmıştır. Bununla birlikte göçe tabi tutulmayan Ermenilerin tedhiş hareketlerinde azalma olmamıştır. Bununla birlikte askerî zorunluluklarla oturdukları bölgelerden başka yerlere gönderilen Ermenilerle ilgili yeni bir karar alınmak suretiyle bunların istedikleri takdirde iâşe ve iskânları sağlanarak güvenlik içinde geri dönmelerine müsaade edilmiştir.³⁰⁷ Talat Paşa'nın yerine hükümeti kurmakla

³⁰⁴ Hikmet Özdemir, vd., *a.g.e.*, s. 89.

³⁰⁵ UK ARCHIVES FO 372/2488, No 143153; Konsolos P. Stevens'den Dışişlerine, 16 Eylül 1915, Batum'dan naklen Hikmet Özdemir, vd., *a.g.e.*, s. 89-90.

³⁰⁶ Yusuf Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 58.

³⁰⁷ BOA. HR. MÜ., nr. 43/44'den naklen Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara 1995, s. 175-176.

görevlendirilen Ahmet İzzet Paşa 19 Ekim 1918'de Meclis-i Mebusan'da okuduğu hükümet beyannamesinde tehcir edilmiş olan vatandaşların peyderpey eski bölgelerine dönmelerine karar verildiğini, icraata başlandığını, ayrıca bu kişilerin emval-i menkule ve gayri menkullerinin kendilerine iade edilip satılmış olanların bedellerinin de ödeneceğini ifade etmekteydi.³⁰⁸

Bu kararın uygulanması Osmanlı Devleti açısından hiçte kolay olmayacaktır. Uzun yıllar süren harp sonucu varını yoğunu cephelerde tüketen devlet, yine de bunlar için elinden gelenin en iyisini yapmaya çalışmıştır. Nitekim Dâhiliye Nezaretinden vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen 23 Ekim 1918 tarihli şifre telgrafla; söz konusu Ermeni ve Rumların mahallerine emin bir şekilde dönebilmeleri için gerekli bütün tedbirlerin alınması istenilerek, bu hususta ihmali görülenlerin cezalandırılacakları bildirilmiştir.³⁰⁹

Konuyla ilgili Alınan 18 Kanun-i Evvel 1334 / 31 Aralık 1918 Tarihli Geri Dönüş Kararnamesine göre:

1. *Sadece geri dönmek arzusunda bulunanlar sevk edilecek, bunun haricinde kimseye dokunulmayacak.*
2. *Yerlerine iade edileceklerin yollarda perişan olmamaları ve dönüş mahallerinde mesken ve iaşe sıkıntısı çekmelerinin önlenmesi için gerekli tedbirler alınacak; gidecekleri bölgelere, buranın idarecileri ile irtibat sağlanıp bu konudaki tedbirler sağlandıktan sonra sevkıyat ve geri dönüş işlemlerine başlanacaktır.*
3. *Bu şartlar dâhilinde dönecek olanlara ev ve arazileri teslim edilecektir.*
4. *Daha önce muhacir yerleştirilmiş olanların evleri tahliye edilecek.*
5. *Açıkta kimse kalmaması için geçici olarak birkaç aile bir araya yerleştirilebilecek.*

³⁰⁸ Meclis-i Mebusan Zapt-ı Ceridesi, 19 Teşrin-i evvel 1334/1918, s.14-15'den naklen İbrahim Ethem Atnur, "Tehcir edilen Ermenilerin Mal ve Mülklerinin İadeleri", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı I*, Yıl 7, S. 37, Ankara 2001, s. 422.

³⁰⁹ BOA. HR. MÜ.,nr. 43/44'den naklen Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara 1995, s. 176-177.

6. *Kilise ve mektep gibi binalarla bunlara gelir getiren yerler, ait olduğu cemaate geri verilecek.*
7. *Yetim çocuklar istenildiği takdirde hüviyetleri dikkatlice tespit edilerek velilerine veya cemaatlerine iade olunacak.*
8. *İhtida etmiş olanlar arzu ederlerse eski dinlerine geri dönebilecekler.*
9. *Mühtedi Ermeni kadınlardan bir Müslüman'la evli bulunanlar eski dinlerine dönme konusunda serbest bırakılacaklar. Eski dinlerine döndükleri takdirde kocasıyla aralarındaki nikâh bağı kendiliğinden bozulmuş olacaktır. Eski dinine dönmek istemeyen ve kocasından ayrılmaya razı olmayanlara ait meseleler ise mahkemelerce halledilecektir.*
10. *Ermeni mallarından henüz kimsenin tasarrufunda bulunmayanlar kendilerine teslim edilecek; hazineye intikal edenlerin iadesi de, mal memurlarının muvafakati ile karara bağlanacak bu konuda ayrıca açıklayıcı zabıtnameler hazırlanacaktır.*
11. *Muhacirlere satılan mülklerin sahipleri döndükçe peyderpey bunlara teslim edilecek. Bu konuda 4. madde aynen tatbik edilecektir.*
12. *Muhacirler evlerinde bulunan ve eski sahiplerine iade edilecek olan ev ve dükkânlarda tamirat ve ilâve yapmışlarsa ve arazi zeytinliklerde ekim yapmışlarsa, her iki tarafın da hukuku gözetilecek.*
13. *Ermenilerden muhtaç olanların dönüşlerinde sevk ve iâşe masrafları harbiye tahsisatından karşılanacak.*
14. *Şimdiye kadar ne miktar sevkıyat yapıldığını ve bundan sonra her ayın 15. ve son günlerinde nerelere ne miktar sevkıyat olduğu bildirilecek.*
15. *Osmanlı sınırları dışına çıkıp da geri dönmek isteyen Ermenilerin yeni bir emre kadar kabul edilmeyeceği.³¹⁰*

³¹⁰ Mehmet Çevik, "Ermenilerin Tehcir Sonrası Geri Dönüşü ile İlgili Osmanlı Devleti'nin Uygulamaları", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. II, Ankara 2003, s. 123.

Osmanlı Hükümeti'nin faaliyetleri azınlıklar tarafından memnuniyetle karşılanmış nitekim Ermeni Patrik Vekili Cevahirciyan Efendi, Başta Sadrazam İzzet Paşa olmak üzere diğer devlet erkânına memnuniyetini bizzat iletmiştir.³¹¹ 1918 yılından itibaren savaşın olağanüstü şartları biraz değişince Ermenilerin bir kısmının eski iskân bölgelerine dönmelerine izin verilirken diğer taraftan aynı tarihlerde Erivan civarında Müslümanlara karşı korkunç katliamlar tatbik edilmiştir. Ayrıca bu esnada Türkiye'ye göç etmek için Erivan resmî makamlarına müracaat eden Türklere izin dahi verilmemiştir.³¹²

Günümüzde Ermeni tehciri dendiğinde sanki o dönemde Osmanlı Toprakları dâhilinde yaşayan tüm Ermenilerin bu programa tabi tutulduğu sanılmaktadır. Hâlbuki tehcir kararının uygulanması çok sınırlı olmuş ve belirli özelliklere sahip olanlar istisna tutulmuştur. Nitekim 17 Ağustos 1915 tarihli Dâhiliye Nezaretinden Antalya Mutasarrıflığı'na çekilen telgrafta, nüfuslarının azlığı sebebiyle Antalya'daki Ermenilerin şimdilik ihracına lüzum görülmediği ifade edilmiştir. Urfa, Karasi, Kastamonu, Bitlis, Kütahya, Erzurum, Balıkesir mutasarrıflıklarından da bu vilayetlerin bazı bölgelerinden buna benzer taleplerin geldiği Osmanlı arşiv belgelerinde sabittir. Bunların dışında Katolik, Protestan Ermeniler ve devlet kademelerinde görev yapanlar, kimsesiz ve yetimler, vatana ihanetleri tespit edilmemiş olanlar da göç kapsamı dışında tutulmuştur.³¹³

1920'de Fransızlar tarafından yapılan bir soruşturmada, Türk halkı ve ordusunun, tehcir edilenlere karşı doğru muamelede buldukları, fakat Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanarak silâh kullanmaları, Birinci Dünya Savaşı'na katılmaları, savaşın az gelişmiş bölgelerde sebep olduğu kıtlık, hastalık, uzun yürüyüşlerin getirdiği yorgunluk, serî iklim değişiklikleri ve çapulcuların zengin konvoylara yaptığı saldırılar sonucunda 500 bine yakın Ermeni'nin telef olduğu sonucuna varmışlardı.³¹⁴ Ancak eldeki demografik verilere göre bu rakamında oldukça abartılı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1918 yılında Ermeni Delegasyonu başkanı olan

³¹¹ İbrahim Ethem Atnur, *a.g.m.*, s. 422.

³¹² Mehmet Çevik, *a.g.m.*, s. 123,124.

³¹³ Davut Kılıç, "1915'te Tehcir Edilmeyen Ermeniler", *Ermeni Araştırmaları, 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. II, Ankara 2003, s. 114-117.

³¹⁴ Salahi Sonyel, "Yeni Belgelerin Işığı Altında Ermeni Tehcirleri", *Belleten*, C. XXXVI S. 141, Ankara 1972, s. 33.

Boghos Nubar Paşa, Fransa Dışişleri Bakanlığı Fevkalâde Yetkili Bakanı Monsieur Gout'a gönderdiği raporda Kafkasya'da 250 bin, İran'da 40 bin, Suriye ve Filistin'de 80 bin, Musul ve Bağdat'ta 20 bin kişi olmak üzere 390 bin kişinin Türkiye'den sürgün edildiğini, aslında sürgünlerin toplam sayısının 600-700 bin kişiye ulaştığını bildirmektedir. Ayrıca bu rakamın çöllerde dağılmış sürgünleri kapsamadığını da bildirmiştir. Boghos Nubar Paşa'nın verdiği bilgilerden Kafkasya ve İran'a giden 290 bin kişinin tehcir dışında Osmanlı topraklarını terk edenler olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla sürgünlerin toplam sayısı olarak verilen 600-700 binden 290 bin kişi çıkarıldığında Osmanlı belgelerinden sevk edilen Ermeni nüfusu olarak ortaya çıkan 400 bin civarındaki sayıya ulaşılmaktadır.³¹⁵

I. Dünya Savaşı'ndan önce Osmanlı Devleti'nin Nâfia Nazırı (Bayındırlık Bakanı) ve Hariciye Nazırı olarak görev yapan ve savaşın çıkmasıyla ihanet eden Ermeniler arasına geçen Gabriel Noradungyan Efendi Lozan Konferansı Tali Komisyonuna sunduğu raporda; Kafkasya'ya 345 bin, Suriye'ye 140 bin, Yunanistan ve Ege adalarına 120 bin, Bulgaristan'a 40 bin, İran'a 50 bin olmak üzere toplam 695 bin Ermeni'nin Osmanlı topraklarını terk ettiğini bildirmektedir.³¹⁶

Çok sayıda Ermeni'nin kendiliğinden Osmanlı topraklarını terk ettiğine dair bir başka kanıt da, 14 Mart 1918-14 Nisan 1918 tarihleri arasında gerçekleştirilen Trabzon Konferansı'na katılan Ermeni ileri gelenlerinden Hatisov, (daha sonra Ermenistan Cumhurbaşkanı olacaktır) Hüseyin Rauf Bey'e gönderdiği mesajda Kafkasya'da Osmanlı memleketinden kaçan 400 bin Ermeni'nin bulunduğunu belirtmesidir.³¹⁷ Yine Kara Schemsi 1918'de Cenevre'de basılan eserinde 450 binden fazla Ermeni'nin gerek askerlikten kaçmak, gerek Rus saflarında Türklere karşı savaşmak, gerekse Türklerin misillemesinden korktuklarından, Rusya'ya ve İran'a geçtiğini ifade etmektedir.³¹⁸

³¹⁵ Yusuf Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 79.

³¹⁶ A. Hadisyan, *Ermeni Cumhuriyeti'nin Doğuşu ve İlerlemesi*, Atina 1920, s. 335'den naklen Esat Uras, *a.g.e.*, s. 726-727; Hüsamettin Yıldırım, *a.g.e.*, s. 26; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915...*, s. 141; Ali Güler, *a.g.e.*, s. 105.

³¹⁷ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990, s. 471.

³¹⁸ Kara Schemsi, "Türkler ve Ermenistan Meselesi", *Türkler, Ermeniler ve Avrupa*, (Haz. Bayram Kodaman), Isparta 2003, s. 10.

1921 yılı başında Ermeni Patrikhanesi tarafından hazırlanan ve Ermenilerin yaşadığı yerleri ve sayılarını gösteren bir tabloya göre Anadolu ve Ortadoğu'daki Osmanlı topraklarında yaşayan veya eski yerlerine dönen Ermeniler 644.900 olarak gösterilmiştir. Bunlardan 546.100'ü vilayet ve sancaklarda, 15.000'i Bakuba kampında bulunmakta, ayrıca halen Müslümanların evlerinde ve Arap kabilelerinde bulunan yetim çocukların sayısı da 63.000 bin olarak verilmiştir.³¹⁹ Bunların yanı sıra çok sayıda Ermeni de İtilâf Devletleri safında Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmıştır. Kimi yabancı yazarlar Osmanlı ordusunu arkadan vuran ve Rus ordusu saflarında savaşan Ermenilerin sayısını 180 bin olarak vermektedir.³²⁰ Kıbrıs Monarga Ermeni Lejyonu Kampı'nda da Fransızlar tarafından çok sayıda Ermeni'nin eğitildiği bilinmektedir. 1916 yılının son aylarında 200'er kişilik 6 bölük ile 160 Arap'tan meydana gelen kampın asker sayısı, daha sonra önce 4 bine sonra da 5 bine ulaşmıştır.³²¹

Bütün bu demografik veriler incelendiğinde tehcir sırasında bir buçuk milyon Ermeni'nin ölmüş olması mümkün gözükmemektedir. Zaten Osmanlı Devleti'ndeki toplam Ermeni nüfusu dahi bu rakamın altındadır. Osmanlı Devleti'nin resmî belgelerinde ve yabancı kaynaklara göre de toplam Ermeni nüfus ile sevk edilen Ermeni nüfusun ne kadar olduğu açıkça ortadadır.

³¹⁹ Hikmet Özdemir, vd., *a.g.e.*, s. 120-123.

³²⁰ Gordana, Sinadinovska-Branislav Sinadinovski, *Ermenskoto Natsinolno Praşanye*, Skopje, 1990, s. 77'den naklen Hüsamettin Yıldırım, *a.g.e.*, s. 28.

³²¹ Halil Aytekin, *Kıbrıs'ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı*, Ankara 2000, s. 70.

SONUÇ

1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı, sonuçları bakımından Osmanlı Devleti için çok ciddi bir nüfuz ve itibar kaybına yol açmıştır. Bu savaş önemli miktarda toprak kaybına yol açtığı gibi, Berlin Anlaşması'nın 61. maddesi ile “Ermeni Meselesi” de uluslararası bir nitelik kazanmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale fırsatı bulan büyük güçler, çıkarları doğrultusunda Ermenileri zaman zaman desteklemişler ve onları politikalarına alet etmişlerdir.

Özellikle Rusya ve İngiltere, Ermenileri kendi nüfuzu altına almak için aralarında mücadele etmiş ve her iki taraf da Ermenilere şirin görünmeye çalışmıştır. Onlara nüfus olarak azınlıkta buldukları topraklarda bağımsızlık vaadinde bulunmuşlardır.

Rusya, Çar I. Petro döneminden itibaren sıcak denizlere inme emelini güttüğünden Doğu Anadolu ve Kilikya bölgesinde yerleşik bulunan Ermenilerden faydalanmak istemiştir. Bu hat üzerinde kurulacak kendisine bağlı bir Ermenistan ile Akdeniz'e ulaşmak niyetindeydi.

İngiltere, bu bölgede Rusların denetiminde kurulacak bir devletin, sömürgelerine giden yol üzerinde bir tehdit oluşturacağını bildiğinden meseleye karışmakta gecikmemiştir. Ancak İngiltere, Doğu Anadolu'da Ermeni nüfusunun bir devlet kurmak için yeterli olmadığını farkındaydı. Bu nedenle Ermeni Meselesi'ni Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak için bir bahane olarak kullanmış, bölgede ıslahat yapılmasını istemiştir. Ayrıca her ihtimale karşı bölgede bağımsız bir Ermenistan kurulacak olursa, bu devletin İngiliz kontrolünde olması için gerekli önlemleri almayı da ihmal etmemiştir.

Bu ince hesaplar arasında Ermeniler, bağımsızlık hayali peşinde koşarken, çabalarının sadece büyük güçlerin çıkarlarına hizmet etmekle sınırlı kaldığını fark edememişlerdir. Emperyalist devletlerin, misyonerlerin ve Ermeni Kilisesi'nin faaliyetleri ile Ermenilere bağımsızlık fikri aşılacak istenmiştir. Bu amaçla kurulan Armenakan, Hınçak ve Taşnak gibi ihtilâl komiteleri bağımsız ve ayrı bir devlet kurma amacını benimsemişlerdir. Ancak böyle bir şeyin gerçekleşmesi için gerekli zemin mevcut değildir, bunun en önemli sebeplerinden biri Ermenilerin hiçbir bölgede

çoğunluk oluşturmamasıdır. Ayrıca Osmanlı Ermenilerinde, en azından ilk dönemlerde ayrı bir devlet kurma bilincinin varlığından söz etmek pek mümkün değildir. Radikal Ermeni militanların kanlı eylemlere başvurmalarının sebepleri ise millî şuuru güçlendirmek ve “bağımsız bir Ermenistan Devleti”nin kurulması düşüncesini benimsetmektir. Ermeni komiteleri, Ermeniler ile diğer etnik gruplar arasında çatışma yaratarak bir Ermenilik bilincinin gelişeceğini ummuşlardır. Bu kanlı eylemlerdeki diğer bir amaç da Müslüman halkı yıldırarak onları hak iddia ettikleri topraklardan uzaklaştırmaya çalışmaktır. Ermeni örgütleri ve komitelerinin tek başlarına bütün bunları gerçekleştirmeleri imkânsız olduğundan Ermeni hareketleri sürekli dışa bağımlı olmuştur. Ermeni gruplar zayıflıklarını fark ettikçe dışa bağımlılıkları artmıştır. Büyük devletlerin Şark Meselesi bağlamındaki politikaları bu ilişkiyi kolaylaştırmıştır. Hınçak ve Taşnak gibi en önemli iki Ermeni komitesinin Osmanlı Devleti’nin sınırları dışında kurulması ve bazı faaliyetlerini dışarıdan yürütmeleri Ermeni hareketindeki dışa bağımlılığın en önemli göstergelerindedir.

Ermeni propagandasının en önemli iddialarından biride tehcir sırasında bir buçuk milyon Ermeni’nin sözde soykırıma tabi tutulduğu savıdır. I. Dünya Savaşı sırasında üç yüz bin Ermeni’nin soykırıma uğradığı yönündeki iddialar zamanla değişmiş, sonraları bu rakam iki buçuk milyona kadar çıkmış, günümüzde ise bir buçuk milyon rakamında karar kılınmıştır. Bir toplumun nüfusunun belirli bir zaman sürecinde artış göstermesi gayet normaldir. Ancak belirli bir tarihte öldürüldüğü iddia edilen insanların sayısının sürekli artış göstermesi akla ve mantığa uygun bir yaklaşım değildir. Kaldı ki yerli ve yabancı kaynaklar incelendiğinde Osmanlı Devleti’ndeki toplam Ermeni nüfusunun miktarı dahi bu iddiaların altındadır. Ne kadar Ermeni’nin sevke tabi tutulduğu ve ne kadarının hangi ülkelere yerleştiği de açıkça ortadadır. Bilimsel olarak Ermeni iddialarının hiçbir tutarlılığı yoktur. Bütün bunlar konuşulurken Ermeniler tarafından Türklere yapılan katliamlar görmezlikten gelinmekte ya da umursanmamaktadır. I. Dünya Savaşı’ndan 1922 yılına kadar bir milyona yakın Türk Ermenilerce katledilmiştir. Bu katliama dair bütün belgeler de mevcuttur. Doğu Anadolu illerimizde bu katliamlara ait toplu mezarlar da ortaya çıkarılmıştır. Oysa ne bu topraklarda ne de başka bir yerde sözde soykırıma uğratılan Ermenilere ait tek bir toplu mezar yoktur.

Maalesef Ermeni Meselesi günümüzde de Batılı Büyük Devletler ve bazı uluslararası kuruluşlar tarafından ülkemizin aleyhine kullanılan önemli bir baskı unsuru

olma özelliğini korumaktadır. Ermeni iddia ve taleplerinin özellikle SSCB'nin dağılması ve Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarının yaklaşık dörtte birini işgal etmesinden sonra artması dikkat çekici bir noktadır. Ermeni propagandaları ile özellikle Hıristiyan Batı Kamuoyu etkilenmeye çalışılırken, Azerbaycan da binlerce Azerbaycan Türkü'nün katledilmesi ve yüz binlercesinin de vatanlarından sürülmesi adeta örtbas edilmeye çalışılmaktadır. Gerçekleştirilen bu propaganda faaliyetleri ile Ermenistan kendisini baskı zulüm ve haksızlıklara uğramış mazlum bir millet gibi göstererek, avantajlı askerî konumunu, siyasî zaferle sonuçlandırma isteği içinde olduğu izlenimi vermektedir.

Ermeni iddialarının tamamen siyasî amaçlarla planlı ve programlı bir biçimde yüz yıla yakın bir süredir devam ettiği görülmektedir. Ermenilerin ilk amacının sözde soykırımı, mümkün olduğunca çok ülkeye ve uluslararası kuruluşlara kabul ettirerek Türkiye Cumhuriyeti'ni de sözde soykırımı kabule zorlamak olduğu anlaşılmaktadır. Bu amaçla Türkiye Cumhuriyeti'nin yakın siyasî ve ekonomik ilişkiler içinde bulunduğu Amerika Birleşik Devletleri'nde ve Avrupa Birliği ülkelerinde Ermeni propagandasının çok yoğun bir biçimde yürütüldüğü göze çarpmaktadır. Böylece Türkiye'ye karşı sözde soykırımın tanınması için bir baskı oluşturulmaya çalışılmaktadır. Sözde soykırımın tanınması halinde ardından gelecek talep tazminat olacaktır. Son aşama ise toprak talebidir. Ermenistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının ardından Türkiye Cumhuriyeti ile sınırlarını belirleyen Kars ve Gümrü Anlaşmalarını tek taraflı olarak fesh etmesi düşündürücüdür. Ekteki haritalarda da görüldüğü gibi “ Hayali Büyük Ermenistan” ın sınırları Hazar Denizi'nden Karadeniz'e oradan da Akdeniz'e kadar uzanmaktadır. Ermeni taleplerinin batının “Şark Politikası”ndaki II. Safhaya uygun bir şekilde yürütüldüğü görülmektedir.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin paylaşılma projelerinde önemli bir araç olarak kullanılan Ermeniler, anlaşılan 21. yüzyılda da günümüzün en önemli enerji kaynakları olan petrol ve doğalgaz açısından zengin bulunan Kafkasya ve Orta Asya bölgelerinde nüfuz temin etmek isteyen büyük güçlerin çıkarları doğrultusunda kullanılmaktadırlar.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları:

BOA., *Y. PR.K. AZN.*, nr. 4/16, Lef 1-2.

BOA., *Y. PR.K. DH.*, nr. 5/47

BOA., *Y. PR.K. DH.*, nr. 6/49

BOA., *Y. PR.K. DH.*, nr. 6/53

BOA., *Y. PR.K. DH.*, nr. 6/56

BOA., *Y. PR.K. DH.*, nr. 6/57

BOA., *Y. PR.K. DH.*, nr. 6/59

BOA., *Y. PR.K. DH.*, nr. 6/71

BOA., *Y. PR.K. DH.*, nr. 6/77

BOA., *Y. PR.K. DH.*, nr. 6/86

BOA., *Y. PR.K. DH.*, nr. 6/88

BOA., *Y. PR.K. DH.*, nr. 6/90

BOA., *Y. PR.K. DH.*, nr. 7/7

BOA., *Y. PR.K. DH.*, nr. 7/8

BOA., *Y.E.E.*, nr. 33/46

BOA, *Y. E.E.*, nr. 97/52

Yayınlanmış Belgeler:

ATBD, Aralık 1982, Yıl 31, Sayı. 81, Belge 1832, Ankara 1982.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920)*, Ankara 1995.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Ermeni Komiteleri (1891–1895)*, Ankara 2001.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I-II*, Ankara 2001.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, C. I, Ankara 2002.

ŞİMŞİR, Bilâl N., *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, Ankara 1986.

Dâhiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umûmiyesi Müdüriyeti, *Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği*, Hilâl Matbaası, Dersaadet 1336

İstatistik Umumi İdaresi, *Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin 1313 Senesine Mahsus İstatistik'i Umumisi*, Alem Matbaası, İstanbul 1316.

İnceleme ve Araştırma Eserleri:

- ADIYEKE, Nuri, "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2000.
- AFYONCU, Erhan, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul 2001.
- Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C. 2-3, (Haz. Yücel Demirel, Tamer Erdoğan), İstanbul 1999.
- AKÇORA, Ergünöz, "Ermeni Sorunu ve Türklere Yaptıkları Katliamlarda Ermeni Komiteleri'nin Yeri", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, S. 38, Ankara 2001
- _____, "Talat Paşa'nın 1915 Urfa İsyanı Hakkında ki Raporu", *XI. Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül 1990 Ankara)*, C.5, Ankara
- AKGÜN, Seçil "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXVII/1-2, Ankara 1989.
- AKTAR, A Yücel, "Ermeni Mezalimine ve Soykırım İddialarına ilişkin Kavram Karmaşası", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2001.
- ANADOL, Cemal, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 1982.
- ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara 1999.
- ATNUR, İbrahim Ethem, "Tehcir edilen Ermenilerin Mal ve Mülklerinin İadeleri", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı I*, Yıl 7, S. 37, Ankara 2001.
- AYDIN, Dündar, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkmasında Fransa'nın Rolü", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu*, 8-12 Ekim 1984, *Bildiriler*, Ankara 1985.
- AYTEKİN, Halil, *Kıbrıs'ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı*, Ankara 2000.
- BARKAN, Ömer Lütfî, "Avarız" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, C. II, Eskişehir 1997.
- BEHAR, Cem, " Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Der. Halil İnalcık – Şevket Pamuk, Ankara 2000.

- BEKTAŞ, Hamza, *Ermeni Soykırım İddiaları ve Gerçekler*, Bursa 2001.
- BEYDİLLİ, Kemal, *1828-1829 Osmanlı -Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, Ankara 1988.
- BEYOĞLU, Süleyman, "1915 Tehciri Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2001, s. 189,190.
- _____, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Nüfusu", *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim*, Yıl 4, Sayı. 38, Ankara 2003.
- BOZKURT, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1996.
- BRAUDE, Benjamin, "Millet Sisteminin İlginç Tarihi", *Osmanlı 4*, Ankara 1999.
- CUINET, Vital, *La Turquie D'Asie*, C.I, Paris 1890.
- _____, *La Turquie D'Asie*, C.II, Paris 1891.
- ÇAKAR, Enver, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Antakya Kazasında İskân ve Nüfus", *Bellekten*, Ağustos 2004, LXVIII / 252, Ankara 2005.
- ÇARK, Rh. Y. G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, İstanbul 1953.
- ÇAYCI, Abdurrahman, "Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler", *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu 8-9 Mart 1990*, *Bildiriler*, Ankara 1995.
- _____, *Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*, Ankara 2000.
- ÇEVİK, Mehmet, "Ermenilerin Tehcir Sonrası Geri Dönüşü ile İlgili Osmanlı Devleti'nin Uygulamaları", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. II, Ankara 2003.
- ÇİÇEK, Kemal, "Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metot Arayışları", *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet*, Trabzon 1998.
- DEMİREL, Muammer, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Çetelerinin Cephe Gerisindeki Faaliyetleri", *Yakın Tarihimize Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu (17-21 Haziran 1991) Bildiriler*, Ankara 1992
- DEMİROĞLU, Faiz, *Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920)*, Ankara 1985.

- Dış Politika Enstitüsü, *Dokuz Soru Ve Cevapta Ermeni Sorunu*, Ankara 1992.
- DUMLU, Ahmet, *Ermeniler ve Katliamları*, Erzincan 1983.
- DÜNDAR, Fuat, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, İstanbul 2000.
- EMECEN, Feridun, “ Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri 28-29 Mayıs 1990, Bildiriler*, İstanbul 1991.
- ERHAN, Çağrı, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara 2001.
- Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri Meşrutiyetten Önce ve Sonra*, (Haz. Mehmet Kanar), İstanbul 2001.
- ERYILMAZ, Bilâl, “Osmanlı Devleti’nde Nüfus Sayımları Ve Nüfusun Yapısı”, *Türk İdare Dergisi*, , Yıl 60, Sayı 380, Ankara 1988.
- _____, *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul 1996.
- ESAT, Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987.
- ETHEMOĞLU, Mehmet, *Ermeni Terörünün Kısa Tarihi*, Diyarbakır 1987.
- EVREN, Gürbüz, *Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*, Ankara 2002.
- GAZİGİRAY, A. Alper, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul 1982.
- General Mayewski, *Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar*, (Çev. Azmi Süslü), Ankara 1986.
- GÖYÜNÇ, Nejat, "Ermeni Tehciri ve Soykırım İddiaları", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı I*, S. 37, Ankara 2001.
- _____, “Osmanlı Devleti’nde Ermeniler Hakkında”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2000.
- GRANVILLE, Edgar, *Çarlık Rusyasının Türkiye’deki Oyunları*, Ankara 1967.
- GÜLER, Ali, *Rakamlarla Türkiye’de Azınlıklar*, Ankara 2001.
- GÜRAN, Tevfik, “19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, (Der. Halil İnalçık – Şevket Pamuk), Ankara 2000.
- GÜRÜN, Kâmuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1998
- HALAÇOĞLU, Yusuf, "Osmanlı Devleti Neden Tehcir Uyguladı? Tehcir İle İlgili Gerçekler", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, Ankara 2002.

- _____, “ Ermeni Meselesiyle İlgili Birkaç Rus Kaynağı”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, S. 38, Ankara 2001.
- _____, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Ankara 2001.
- HOCAOĞLU, Mehmet, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976.
- Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, (Haz. Necati Aktaş, Mustafa Oğuz, Mustafa Küçük), Ankara 1998.
- İLTER, Erdal, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara 1999.
- _____, *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytûn İsyanları*, Ankara 1995.
- _____, *Ermeni ve Rus Mezalimi (1914-1916)*, Ankara 1996.
- _____, *Türkiye’de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri*, İstanbul 1995.
- İNALCIK, Halil, “ Cizye” mad., *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, C.VIII, İstanbul 1993.
- KANTARCI, Şenol, “ABD ve Kanada’da Ermeni Diasporası: Kuruluşlar ve Faaliyetler”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, (Eylül-Ekim-Kasım 2001), S. 3, Ankara 2001.
- _____, *Amerika Birleşik Devletleri’nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*, İstanbul 2004.
- _____, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Ankara 2002.
- KARABEKİR, Kazım, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 1995.
- KARACA, Ali, “Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesine Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915)”, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2001.
- KARACAKAYA, Recep, “Ermeni Tehciri”, *Yeni Türkiye, Ermeni Özel Sayısı I*, Yıl. 7, Sayı. 37, Ankara Ocak-Şubat 2001.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1997.
- _____, *Osmanlı Tarihi VIII*, Ankara 1988.
- KARPAT, Kemal H, *Osmanlı Nüfusu (1830 - 1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul 2003.

- KHAN, Arshi, “Osmanlı İmparatorluğu: Çok Kültürlülüğün Doğulu Mimarı”, *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2000.
- KILIÇ, Davut, “1915'te Tehcir Edilmeyen Ermeniler”, *Ermeni Araştırmaları, I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. II, Ankara 2003.
- _____, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara 2000.
- KOCABAŞ, Süleyman, *Ermeni Meselesi*, İstanbul 1983.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Anadolu'daki Amerika*, Ankara 2000.
- KOCAŞ M, Sadi, *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, İstanbul 1990.
- KODAMAN, Bayram, “1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi” *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. 12, İstanbul 1993.
- _____, *Şark Meselesinin Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983.
- KURAN, Ercüment, “Tarihte Türkler ve Ermeniler”, *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2000.
- KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, Ankara 1993.
- _____, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990.
- KÜÇÜK, Cevdet, “Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat”, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1985.
- _____, “XIX. Asırda Anadolu'da Ermeni Nüfusu”, *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu, Bildiriler*, İzmir 1983.
- _____, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1986.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara 1997.
- KÜRŞAD, Cengiz, “Ermeni Terörü”, *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi Ermeni Meselesi I*, İstanbul 1989.
- LEE, Kı Young, *Ermeni Sorununun Doğuşu*, Ankara 1998.
- Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, (Haz. İsmet Miroğlu), İstanbul 1983.
- MAZICI, Nursen, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878-1918*, İstanbul 1987.

- McCARTHY, Justin, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, (Çev. Bilge Umar), İstanbul 1998.
- _____, *Ölüm ve Sürgün*, (Çev. Bilge Umar), İstanbul 1998.
- MEB. *İslâm Ansiklopedisi* “Sâl-nâme” mad, C. X, Eskişehir 1997.
- Mu’âhedât Mecmu’ası*, C. IV, İstanbul 1298.
- Mu’âhedât Mecmu’ası*, C. V, İstanbul 1298.
- ORTAYLI, İlber, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1985
- ÖĞÜN, Tuncay, “1915 Van İsyanı Tehcir Kararının Nedeni mi Sonucu mu?”, *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C.II, Ankara 2003
- ÖKE, Mim Kemal, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu 1914-1923*, İstanbul 2000.
- ÖZ, Mehmet, “Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, (Der. Halil İncılık – Şevket Pamuk), Ankara 2000.
- ÖZDEMİR, Hikmet, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara 2004.
- ÖZEL, Oktay, “Avarız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, (Der. HALİL İncılık – Şevket Pamuk), Ankara 2000.
- ÖZKAN, Zafer, *Tarihsel Akış İçerisinde Terörden Politikaya Ermeni Meselesi*, İstanbul 2001.
- SARAY, Mehmed, *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, İstanbul 1998.
- SCHEMSİ, Kara, “Türkler ve Ermenistan Meselesi”, *Türkler, Ermeniler ve Avrupa*, (Haz. Bayram Kodaman), Isparta 2003.
- SELAHATTİN, İ., “Ermeni Sorununun Rakamlarla Gerçeği” *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Yıl 2, S. 2, İstanbul 1984.
- SELVİ, Haluk, “Amerika Birleşik Devletlerinde Ermeni Faaliyetleri” *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim*, Yıl 4, S. 38, Ankara 2003.
- SEVİNÇ, Necdet, *Osmanlı’dan Günümüze Misyoner Faaliyetleri*, İstanbul 2002.
- SEZGİN, İbrahim, “XVII. Asırda Of Kazasının Nüfusu”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu*, 3-5 Mayıs 2001, C. I, *Bildiriler*, Trabzon 2002.

- SHAW, Stanford, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Azınlıklar Sorunu” *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1985.
- SHAW, Stanford, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. II, İstanbul 1983.
- Simeon, *Tarihte Ermeniler 1608–1619*, Çeviren, Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1999.
- SONYEL, Salahi R., *Ermeni Tehciri ve Belgeler*, Ankara 1978.
- _____, “Tehcir ve Kırım konusunda Ermeni Propagandası, Hıristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı”, *Bellekten*, C. XLI, S. 161, Ankara 1997.
- _____, “Hıristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemi”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2000.
- _____, “Yeni Belgelerin Işığı Altında Ermeni Tehcirleri”, *Bellekten*, C. XXXVI S. 141, Ankara 1972.
- SÜSLÜ, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990.
- _____, Fahrettin Kırzioğlu, Refet Yinanç, Yusuf Halaçoğlu, *Türk Tarihinde Ermeniler (Temel Kitap)*, Ankara 1995.
- _____, *Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezâlim*, Ankara 1987.
- ŞAHİN, Recep, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul 1998.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 1994.
- TAŞKIRAN, Cemalettin, “Türk-Ermeni İlişkileri, Tehcir Olayı ve Sözde Soykırım”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı I*, S. 37, Ankara 2001.
- TOROS, Taha, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslim Azınlıklar”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1985.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1999.
- UBICINI, M.A., *Türkiye 1850*, Cilt I, (Çev. Cemal Karaağaçlı), İstanbul Tarih Yok.
- UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih*, İstanbul 1985.
- YILDIRIM, Hüsamettin, *Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, Ankara 2000.
- YILDIRIM, Osman, Uğurhan Demirbaş vd., *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu’da Ermeni Mezâlimi I*, Ankara 1995.

DİZİN

A

Abdülhamid II -----	1, 10, 42, 56, 130
Abraham Paşa-----	11
Adana-----	41, 57, 59, 65, 74, 77, 82, 84, 93, 102, 106, 107, 112
Agop Paşa -----	11
Ahmet İzzet Paşa-----	115
Amerika-----	23, 24, 28, 29, 55, 84, 129, 130, 132
Anavatan Müdafileri-----	34
Ankara-----	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 35, 37, 38, 44, 46, 48, 49, 51, 57, 63, 65, 68, 73, 74, 77, 81, 83, 84, 85, 87, 95, 96, 97, 99, 100, 104, 105, 106, 108, 112, 115, 117, 118, 119, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133
Armenakan Komitesi-----	35
Artin Datyan Paşa-----	11
Avarız-----	44, 45, 46, 126, 132
Avetis Nazarbekyan -----	36
Avrupa- 1, 6, 9, 11, 13, 16, 17, 19, 23, 25, 27, 29, 31, 38, 42, 43, 54, 55, 74, 76, 84, 87, 119, 132	
Aydın-----	27, 57, 61, 64, 65, 74, 77, 106, 112
Azerbaycan-----	8, 18, 122

B

Balyanlar-----	11
Bayburt-----	40, 64
Berlin Antlaşması-----	16, 22
Birecik-----	106, 108, 113
Birleşik Ermeni Cemiyeti-----	34
Bitlis -29, 40, 42, 57, 58, 59, 65, 67, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 85, 86, 89, 90, 94, 102, 107, 109, 112, 117	
Bizans-----	6, 8, 30
Boghos Nubar Paşa-----	82, 118
Bolu-----	64, 66, 77, 112
Bursa-----	7, 64, 74, 77, 81, 93, 95, 112, 126

C

Cevahirciyan Efendi-----	117
Cizre-----	108, 112, 113
Cizye-----	9, 12, 45, 46, 47
Cyrus Hamlin-----	37

D

D. Oscanyan-----	9, 10
David Magie-----	76, 78
Deyrizor-----	112
Diyarbakır-----	40, 42, 59, 60, 69, 70, 72, 74, 75, 76, 90, 91, 96, 106, 107, 108, 109, 128

Doğu Anadolu --- 1, 2, 7, 8, 11, 15, 18, 19, 21, 22, 29, 33, 55, 73, 81, 95, 99, 105, 113, 120, 122, 126, 127, 130

E

Eçmiyazin	12, 32, 114
Enver Paşa	99, 104
Ermeni Kilisesi	18, 28, 30, 31, 32, 129, 131
Ermeni Komiteleri	10, 11, 26, 123, 125
Ermeni Meselesi	1, 5, 16, 20, 26, 43, 89, 90, 112, 120, 122, 126, 128, 129, 130, 131, 132
Ermeni Nüfusu	8, 24, 55, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 72, 73, 74, 76, 78, 79, 88, 113, 118, 119
Ermeni Patrikhanesi	7, 12, 13, 31, 73, 75, 119
Ermeni Yurdu	12
Ermenice	19
Ermeniler	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 15, 16, 18, 19, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 54, 55, 58, 59, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 76, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 104, 105, 107, 108, 110, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133
Ermenistan	15, 18, 19, 23, 27, 32, 33, 39, 72, 82, 93, 118, 119, 120, 122, 132
Erzincan	40, 64, 91, 109, 127
Erzurum	11, 15, 17, 18, 19, 22, 26, 34, 37, 40, 41, 42, 54, 57, 58, 59, 60, 64, 65, 67, 69, 70, 71, 74, 75, 77, 81, 89, 97, 102, 106, 107, 109, 112, 113, 117

F

Fethi Franko	52
Fırat	20, 24, 72, 107
Fransa	14, 20, 25, 26, 27, 28, 35, 42, 53, 68, 72, 82, 83, 84, 118, 125

G

Gabriel Noradungyan	11, 110
Gayrimüslim	4, 11, 12, 47
Gevond Turyan	32
Gladstone	21
Gregoryen	6, 11, 18, 26, 63, 105

H

Habur	107
Hakkâri	65, 75, 88
Haleb	36, 59, 64, 102
Halep	25, 26, 42, 57, 59, 65, 74, 97, 106, 107, 108, 109, 112, 113
Hama	108
Havran	107, 112
Hayırsever Cemiyeti	34
Henry Layard	20
Hınçak	33, 36, 37, 38, 39, 42, 80, 89, 98, 121

I

Islahat Fermanı -----5, 12, 47, 125

İ

İngiltere ----- 14, 15, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 28, 33, 42, 43, 53, 70, 82, 84, 120
 İran ----- 17, 18, 27, 72, 87, 107, 112, 113, 118, 119
 İskenderun ----- 15, 17, 72, 82, 93, 102, 107
 İslâm ----- 4, 7, 14, 27, 46, 47, 49, 54, 55, 56, 57, 59, 65, 85, 100, 126, 129, 130, 131, 133
 İstanbul I, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 24, 26, 29, 32, 34, 35, 36, 37,
 40, 45, 47, 49, 50, 56, 65, 68, 70, 73, 74, 79, 82, 83, 87, 89, 90, 92, 97, 112, 124, 125, 126,
 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133
 İstatistik Umumi İdaresi -----52, 53, 56, 124

K

Kafkasya ----- 8, 19, 45, 90, 113, 114, 118, 119, 122, 127
 Kara Haç -----34
 Karokin Pastırmacıyan -----11
 Katolik ----- 5, 26, 27, 28, 29, 56, 57, 59, 61, 63, 64, 65, 66, 70, 78, 105, 107, 117
 Kayseri -----40, 41, 65, 66, 77, 85, 106, 107, 112, 113
 Kerek -----107, 112
 Kerkük ----- 62, 107, 112
 Kıbrıs Antlaşması -----21
 Kilikya -----12, 34, 82, 83, 84, 93, 120
 Krikor Zohrap -----73

L

Lobanoff Rostowski -----18
 Lord Salisburg -----23

M

M. Varandian ----- 9
 Mamûratülaziz -----58, 59, 61, 64, 66, 67, 69, 77, 91, 106
 Maraş -----24, 26, 40, 41, 64, 66, 74, 77, 97, 106, 107, 112
 Marcel Leart ----- 73, 74, 75
 Mayewski ----- 22, 23, 31, 32, 128
 Meclis-i Vükelâ ----- 101, 102, 104, 107
 Mehmed II ----- 7
 Mersin ----- 77, 82, 102, 107
 Meskene -----109
 Mıgırdıç Hirimyan -----32
 Mıgırdıç Sinabyan -----52
 Millet Sistemi -----4, 5, 125, 130
 Millet-i Sâdıka ----- 1, 5
 Misyonerler -----24, 28, 29, 104
 Musul ----- 58, 62, 64, 74, 102, 107, 112, 113, 118
 Muş -----34, 41, 65, 85, 87, 89, 90, 94, 97

N

Nalbantyan-----	31
Nerses Vargebetyan-----	33
Nizâmname-i Millet-i Ermeniyân-----	13

O

Ohannes Paşa -----	11
Ortodoks -----	5, 17, 28, 55, 63, 70
Osmanlı Devleti - 1, 2, 4, 5, 6, 9, 10, 11, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 24, 25, 26, 28, 30, 31, 32, 33, 35, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 46, 48, 49, 51, 53, 55, 56, 57, 60, 63, 66, 67, 68, 72, 73, 76, 78, 80, 83, 84, 85, 86, 96, 98, 99, 100, 104, 105, 108, 109, 110, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 126, 127, 128, 131, 132	

P

Pastırmacıyan -----	30, 89
Polonyalı Simeon-----	8
Portakalyan-----	35
Protestan -----	5, 20, 28, 29, 56, 57, 59, 61, 63, 64, 65, 66, 78, 105, 107, 117

R

Rum -----	4, 5, 10, 55, 56, 57, 59, 61, 63, 65, 73
Rusya 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 27, 28, 29, 34, 35, 38, 41, 42, 55, 67, 72, 81, 83, 85, 92, 94, 100, 105, 113, 119, 120, 126, 130	

S

Salnameler-----	44, 48
Samandağı-----	98
Samsun -----	97, 112, 113
Seferyan Serkiz Efendi-----	61
Silahlılar-----	34
Sivas -----	40, 41, 42, 57, 58, 59, 61, 64, 65, 67, 69, 71, 74, 75, 78, 97, 107, 112, 113
Slav -----	17, 55
Stanford Shaw -----	5, 78, 79
Suriye-----	8, 17, 20, 21, 26, 51, 57, 62, 65, 71, 74, 98, 102, 105, 107, 112, 118

Ş

Şark Meselesi -----	1, 43, 121
---------------------	------------

T

Talat Paşa-----	95, 96, 99, 104, 107, 115, 125
Tanzimat Fermanı-----	12
Tapu Tahrir Defterleri-----	44
Taşnak-----	33, 36, 38, 42, 80, 82, 90, 94, 121

Tehcir-----	2, 84, 98, 100, 102, 104, 107, 109, 115, 117, 119, 121
Temettuat Defterleri-----	44, 48
Trabzon-----	26, 40, 41, 44, 45, 58, 61, 64, 66, 74, 78, 97, 107, 112, 114, 118, 127, 132
Türkler-----	1, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 18, 19, 24, 31, 38, 86, 119, 130, 131, 132

U

Urfa-----	40, 64, 66, 74, 91, 95, 96, 102, 113, 117, 125
-----------	--

V

Van--- 19, 22, 34, 35, 36, 39, 41, 42, 54, 58, 59, 60, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 94, 99, 102, 104, 107, 112, 114, 127, 131	
Vilâyât-ı sitte-----	58
Vital Cuinet-----	68, 69

Y

Yahudi-----	4, 5, 41, 54, 56, 57, 64, 70
Yeşilköy Antlaşması-----	15

Z

Zeytun-----	26, 34, 37, 40, 41, 42, 85, 96
Zimme-----	4
Zor-----	57, 66, 102, 107, 109, 112

EKLER

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مکتوب قلبی
بسمه تعالی
بسمه تعالی
بسمه تعالی

ارعتی بطریق متوفی معبود زرسن کردستانه از منستانه تعبیر ایدرک
وار منیدرید معبود اولیا به بیچ طوائفی ار منیدره قاتوب سالک محو
موجود اوله نفسی یک زیاده کوسره رک اصله بر نفوس جدیدی
نشر ایله اوروب افکار عمومی سنی تحریک ایتیشدی حالا ار منی قومیه ری
اندک ایزیه با صوب کیدورار و حالا اوایل لایحی وقت تکذیب اوله نفی
اوروباندک با کلسه دهقانی تصحیح اولنا مشر . حالبوکه ار منیدرک
نفوس موجوده کی زرسنک اعونه ایندی یکی مقدارده جوهره دوزر
بودنی اثبات ایچونه ار منیدرک کثرت اوزره بولند قدری ابالاته کی
نفوس موجوده سیه اوایل لایح بولنا به اهل اسلامه و سائر اقوامه
فستدرینی حاوی بر جدول با تنظیم لف تقدیم قیلند که ار منیدرک
ادعای سنی تکذیبه کافی اوله جفنده بر وسیله مناسبه ایله بر جدول
اعدلی مواضع حال و مصححت کور عکله اولنا به امر و وفات

با طبع
حرف

هفته به له الا مر کدر
۹ کا موه
۲۰۵
۲۰۵

اسم	مخبر	کریپتو	نظرو	جمع	فانویلیت	پروفیشنل	پروپور	فینچ	بقیہ ایشیا	مہینہ
۴۴۱۶۷۱	۱۰۱۱۱۹	۰	۰	۹۵۶	۶۷۴۰	۱۹۷۰	۶	۱۵	۴۹۳	۵۵۵۱۵۹
۱۶۷۰۵۴	۱۰۱۴۵۸	۱۹۸۱	۰	۰	۴۹۴۸	۱۴۹۸	۰	۱۵۹	۰	۴۷۶۹۹۸
۴۸۴۵۸۴	۶۱۵۸۴	۰	۵۹۵۰۰	۰	۱۹۸۰	۰	۴۹۰۰	۰	۰	۴۱۸۴۹۴
۴۰۰۵۴۴	۴۵۴۹۱	۱۶۶۴۹	۰	۱۴۹۷	۶۴۴۸	۱۹۱۵	۱۱۷۰	۰	۰	۴۱۴۴۴۴
۴۰۰۱۹۴	۶۹۱۷۸	۰	۰	۵۴۴	۴۴۶۴	۴۹۷۱	۴	۰	۰	۴۸۱۴۵۴
۶۴۵۴۸۹	۱۱۴۶۴۹	۰	۰	۴۶۸۴۴	۴۹۴۴	۴۴۹۴	۴۴۰	۱۵۸۵	۰	۸۹۴۴۰۱
۶۶۴۴۱۶	۵۰۱۸۴	۹۸۴۱	۰	۶۵۴۵	۱۹۶۴۷	۹۱۸۴	۹۵۹۹	۰	۰	۶۶۴۶۷۴
۴۴۶۹۱۴	۴۱۸۷۶	۹۷	۰	۵۸۴۷	۱۴۰۱	۴۵۰	۴	۰	۴۰	۴۷۸۶۹۸
۱۱۶۶۸۹۴	۵۸۷۴۴۵	۱۹۶۶۸	۵۹۵۰۰	۵۵۵۰	۴۶۶۹۱	۴۶۴۴۰	۱۴۹۰۰	۱۱۵۹	۶۰۴	۴۹۷۹۰۱۹

اسلمی ولايات
 اضموم ولايت
 بليس ولايت
 وان ولايت
 ديار بكر ولايت
 معوية والعين ولايت
 سيلاسي ولايت
 حلب ولايت
 اطنة ولايت
 يکون

EK : 1

BOA. Y.PRK. AZN 4/16 Lef 1

Adliye ve Mezâhib Nezâreti
Mektûbî Kalemî

Mâbeyn-i Hümâyûn Hazret-i Padişâhî Başkitâbeti Celîlesi Cânib-i Âlisine

Ermeni Patriği müteveffa ma'hûd Nerses Kürdistan'ı Ermenistan ta'bîr ederek ve Ermenilerden ma'dud olmayan nice tevâifi Ermenilere katıp Memâlik-i Mahrûsada mevcûd olan nüfûsunu pek ziyâde göstererek asılsız bir nüfûs cetveli neşr ile Avrupa efkâr-ı umûmiyesini tahdîş etmişdi. Hâlâ Ermeni komiteleri onun izine basıp gidiyorlar ve hâlâ o yalancı defter tekzîb olunmadığından Avrupa'nın yanlış zehâbı tashîh olunmamıştır. Halbuki Ermenilerin nüfûs-ı mevcûdesi Nerses'in ilan ettiği miktardan çok dündür. Bunu ispat için Ermenilerin kesret üzere buldukları eyâlâtdaki nüfûs-ı mevcûdiyesiyle o eyâlâtda bulunan ehl-i İslâma vesâ'ir akvâma nisbetlerini hâvi bir cetvel bi't-tanzîm leffen takdim kılındı ki Ermenilerin iddialarını tekzîbe kâfi olacağından bir vesîle-i münâsebet ile bu cetvelin ilânı muvâfık-ı hâl ve maslahat görülmekle ol babda emr ü ferman hazret-i men-lehü'l-emrindir.

9 Kanunusâni Sene 1305

Nâzır-ı Adliye Bende Cevdet

BOA. Y.PRK. AZN 4/16 Lef 2

Vilayet	İslâm	Ermeni	Süryani	Nasturi	Rum	Katolik	Protestan	Yahudi	Kıbfî-i Gayrimüslim	Tebaâ-i Ecnebiye	TOPLAM
Erzurum	441.671	101.119	-	-	3.356	6.730	1970	6	15	292	555.159
Bitlis	167.054	101.358	1.981	-	-	4.948	1498	-	159	-	276.998
Van	282.582	71.582	-	59.500	-	1.930	-	2.900	-	-	418.494
Diyarbakir	240.574	45.291	13.649	-	1.437	6.348	3.975	1.170	-	-	312.444
Mamûratülaziz	300.194	73.178	-	-	543	2.464	4.971	2	-	-	381.352
Sivas	735.489	112.649	-	-	36.822	2.943	2.493	220	1.585	-	892.201
Haleb	663.416	50.182	3.841	-	7.525	19.927	9.183	9.599	-	-	763.673
Adana	336.914	31.876	97	-	5.847	1.401	2.150	3	-	410	378.698
TOPLAM	3.167.894	587.235	19.568	59.500	55.530	46.691	26.240	13.900	1.759	702	3.979.019

دائرة اوقاف اهلينا

مكتبى قلمى

عدد

وانه ودر بنده واقف نفع نه مبعوت خلفه صلح صورتيه

ج. ای موردی وانه در بنده نفع نه مبعوت خلفه صلح صورتيه
 مرکز ودر بنده نفع نه مبعوت خلفه صلح صورتيه
 وقوعه نفع نه مبعوت خلفه صلح صورتيه
 ارض ذکورى اوقاف در بنده نفع نه مبعوت خلفه صلح صورتيه
 مبدء موجود اولدین تقصیر ایدیه ایکیون ودر بنده نفع نه مبعوت خلفه صلح صورتيه
 ایکیون ای سز نفع ارض اولدین نفع نه مبعوت خلفه صلح صورتيه

کس

ج. ای موردی

EK : 2

BOA. Y.PRK. DH 6/57

Bâb-1 Âlî

Dâire-i Umûr-ı Dâhiliye

Mektubî Kalemî

Adet

Van Vilâyetinden Dâhiliye Nezâreti'ne Meb'ûs Telgrafnâme Halli Sûretidir.

C[evâb] 14 Temmuz sene 309 Van vilâyetinin nüfûsunu tahrîre me'mûr komisyonlarda mahalleri Ermeni mukayyidâniden a'za sıfatıyla bulunduğu ve mezkûr komisyonlar ma'rifetiyle merkez vilâyete tâbi' Şenâk kazasına mülhak Mordon nâhiyesinden mâ'ada merkeze mülhak kazalar nüfûs-ı Hıristiyânesi kâmilen tahrîr edildiği ve tahrîrden sonra vuku'atı da muntazaman yürüdüldüğü ve defâtir-i mevcûdesi de musaddak bulunduğu ve ma'a mâfih şâyân-ı emniyet idüğü ve ind'el-kayd tahrîri icrâ olunan mahallerin Ermeni zükûru 34.155 ve inâsı 24.863 nüfûsdan ibâret idüğü ve henüz tahrîri icra olunmayan mahallerde mevcûd olduğu tahakkuk eden 2.240 nefer bu mevcûda zam olundukda umûm Van vilâyeti dâhilinde zükûr ve inâs cem'an 61.258 nefer Ermeni olduğu nezâretinden ifade olunduğu ma'rûzdur.

Fî 21 Temmuz Sene [1]309

Bahri

کتابخانه اسناد و کتابخانه ملی

مکتوب علمی

عدد

از مردم ولایتی و اهل نظر که مورد تقدیر و احترام است

ع. ۱۴ مورخه ۹ مرداد و هیئت ولایتیه ۵۷۰۵۱ نفوس دکن و قریه بسیک سرتیوز اوند حقوق اناک ارض منسوب بولیدی و بعضی افراد
و سایر کویپندنه ما بعداً تحریر اولیسه ارض قریه بولیدی و ارض اولی شهر و زمانک حیدرآباد قریه سرتیوز ارض منسوبه دخی منور
برند بولیدی حالده اوقضانک تحریر اولیدی و در وقت یورو ملک ایرده بلاعتربی نقصان ویرمک ایگونه نیت اوج بولیدی
قد ارضیک منسوب بولیدی ارضیک واده بقه بر داسلم بولیدینده بر درجه قدر تحریر قیودیه اعمار اوقضا ایرده های تقویه
صده

فایده ابطیه ۷۷ مورخه ۹

EK : 3

BOA. Y.PRK. DH 7/7 Lef 2

Bâb-1 Âlî

Dâire-i Umûr-1 Dâhiliye

Mektubî Kalemi

Adet

Erzurum Vilâyetinden Dâhiliye Nezâretine Mevrûd Telgrafnâmenin Halli Sûretidir.

C[evâb] 14 Temmuz sene 309 merkez ve mülhakât-1 vilâyette 54.251 nüfûs-1 zükûr ve 45.819 inâs Ermeni meskûn bulunduğu ve bazı ekrâd ve aşâyir köylerinden mâ'adâ tahrîr olunmamış Ermeni karyesi bulunmadığı ve Ermeni olan şehir ve kurânın hîn-i tahrîrinde komisyonlarda Ermenilerden dahi me'mûr bulundurulduğu halde o kazânın tahrîr olunduğu ve vukûât yürüdülmekte ise de bedelât-1 askeriyeyi noksan vermek için nihayet üç bin nüfûs kadar Ermeninin mektûm bulunması ihtimalden ba'id olmadığı ve elde başka bir vasıta bulunmadığından bir dereceye kadar tahrîr kuyûduna itimad iktizâ edeceği tahkîk kılınmağla ol bâbda.

17 Temmuz Sene 309

Haydar

دائرة اوزار الخلية

ملفوظی

عدد

دیابند و دیوتده داخله نقتنه مورد تفریق و جمع صورتی

ع. ۱۴ مورخه ۹ دیابند و دیوتده محله ارضی اهلکسک تحریر قیدی و قید تسلیم اولناه تکلیف قومسیونلرک قمت تصدیقده بولمیش اگونیه
 طوقی اولمیش مشغولده نفوس نقتدی تصدیق و سادات ایسور تحریر نفوسک اتای جریانده تحریر قومسیونلرک ارضیله رضی رئیس
 واعضا بولمیشدر حتی نفس دیابند تحریر قومسیونه ریاستده حالجکی ازاره و دیوتده اعضانده مناسبه اولمیش و لیکن قضای قومسیونه
 ریاستده دینر اولمیش اقدید بولمیشله اولمیش کی ماردیه و معدنه سنجق دی و سلوانه قضایدر مرکز دیوتده مربوط نواحی ایضه قومسیون
 رضی مضبوط الارس ارضیه اعضا اولمیش تحقیقات صحیحوندر تحریرده صکاره مختارله ردسای روحانیه تک ویردهری علم رضی موضعی
 و قیقات اجلا اولمیشدر رضی و دیوتده هیچ تحریری اجلا اولمیشه بر یوقدر تحریر قیوتده نظر ارضی نفوس زکوری و اتای مرکز سنجق
 بکس بکسک اییوز لهضانه بر و معدنه سنجق بکس در تیک بیری یوز لهضانه درنه و ماردیه سنجق یوز بکسک بکسکه جمعا ایله
 اییوز اولمیشده عیانت هلوب بولمیش زکوری بکس بکس ایله لهقوز یوز کسایه بکس و اتای بکس ایله اییوز بکس بکس لهقوز
 ایضه ۱۴ مورخه ۹
 سری

EK : 4

BOA. Y.PRK. DH 6/59

Bâb-1 Âlî

Dâire-i Umûr-ı Dâhiliye

Mektubî Kalemi

Adet

Diyarbakır Vilâyeti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne Mevrûd Telgrafnâmenin Halli Sûretidir.

C[evâb] 14 Temmuz 309 Diyarbakır vilâyetinde mütemekkin Ermeni ahâlisinin tahrîr kaydı vaktiyle teşkîl olunan muhtelit komisyonların taht-ı tasdîkinde bulunduğu için doğru olduğuna mutasarrıflarla nüfus nezâreti tasdîk ve şahâdet ediyor. Tahrîr-i nüfusun esnâ-î cereyânında tahrîr komisyonlarında Ermenilerden dahi re'is ve a'za bulundurulmuştur. Hatta nüfus-ı Diyarbekir tahrîr komisyonu riyâsetinde hâlâ Meclis-i İdâre-i Vilâyet a'zasından Manasian Ohannes ve Lice kazası komisyonu riyâsetinde diğer Ohannes efendiler bulundurulmuş olduğu gibi Mardin ve Maden sancakları ve Silvan kazasıyla merkez vilâyete merbût nevâhî-i Erba'a komisyonlarından dahi mazbut'ül-esâmi Ermeniden a'za olduğu tahkîkât-ı sahihtendir. Tahrîrden sonra muhtarlarla rü'esâ-i rûhaniyenin verdikleri ilm ü haber mûcibince vukuât icra olunmaktadır. Kuyûduna nazaran Ermeni nüfus zükûr ve inâs merkez sancağında 25.291 ve Maden sancağında 24.794 ve Mardin sancağında 125 kişi cem'an 50.210 nüfûsdan ibâret olup bunların da zükûru 27.985 ve inâsı 22.225 nüfûsdur. Ol bâbda

21 Temmuz 309

Sırrı

DAİRE BAŞKANLIĞI

Manzûmî

عدد

سویاس وولایته وایه نطفه ترمه معونه خوارقنه هج صورتیه

ج. ۱۷ مورخه ۱۹۰۹ ولایتک خیر نفوسک انای اجاسنه خیر قومسیوندرک لهر قضانک بدیه مجلسنه ارض اعضا دغه بولدی ریم
 وراض دازه له اولامده وقیره کیده رک نفوس موجوده نیک خیر ایدرکین ودها خیریه اجرا اولمده محس قاضیه کن نفوس
 ورضای دغ خیریه هکده یوریدیلک بولمیش و بو خیرده کک اسلام وکک ارض قیدک شبه ده وارسته اولوب صحت
 نظریه باقیفوق اولمیش و ولایتک ارض نفوس زکوره و امانتک مجموعن یوز اوته بیری بیلک دیتون سکن بیری عدده عبارتده ایدرک
 مجلسنه انابه جوابد اولمیش معروضه ج ۱۵ لیس سراج

محلل

EK : 5

BOA. Y.PRK. DH 6/90

Bâb-1 Âlî

Dâire-i Umûr-1 Dâhiliye

Mektubî Kalemî

Adet

Sivas Vilâyetinden Dâhiliye Nezâretine Meb'ûs Telgrafnâme Halli Sûretidir.

C[evâb] 13 Temmuz 109 vilâyetin tahrîr-i nüfusunun esnâ-yı icrâsında tahrîr komisyonlarında her kazanın belediye meclisinden Ermeni a'za dahi bulundurularak ve dâhil-i dâ'irelerde olan mahalle ve karyelere giderek nüfûs-ı mevcûdenin tahrîr edildiği ve daha tahrîri icra olunmadık mahal kalmadığı gibi nüfûs-ı vuku'âtı dahi yürüdülmekte bulunduğu ve bu tahrîrde de gerek İslâm ve gerek Ermeni kayıtları şüpheden vâreste olup sıhhat nazarıyla bakılmakda olduğu ve vilâyetin Ermeni nüfûsu zükûr ve inâsının mecmû'u 117.487 adeden ibâret idüğü mahallinden alınan cevâblar üzerine ma'rûzdur.

15 Ağustos [1309]

Halil

دائرة امور داخلية

مكتبه

عدد

طریقه ولایتیہ داخلہ تقریریں جمعیتوں کے لئے مع صورتہ

۱۔ لکھنؤ میں ولایتی تقریریں جمعیتوں کے لئے مع صورتہ
 ۲۔ لکھنؤ میں ولایتی تقریریں جمعیتوں کے لئے مع صورتہ
 ۳۔ لکھنؤ میں ولایتی تقریریں جمعیتوں کے لئے مع صورتہ
 ۴۔ لکھنؤ میں ولایتی تقریریں جمعیتوں کے لئے مع صورتہ
 ۵۔ لکھنؤ میں ولایتی تقریریں جمعیتوں کے لئے مع صورتہ
 ۶۔ لکھنؤ میں ولایتی تقریریں جمعیتوں کے لئے مع صورتہ
 ۷۔ لکھنؤ میں ولایتی تقریریں جمعیتوں کے لئے مع صورتہ
 ۸۔ لکھنؤ میں ولایتی تقریریں جمعیتوں کے لئے مع صورتہ
 ۹۔ لکھنؤ میں ولایتی تقریریں جمعیتوں کے لئے مع صورتہ
 ۱۰۔ لکھنؤ میں ولایتی تقریریں جمعیتوں کے لئے مع صورتہ

EK : 6

BOA. Y.PRK. DH 7/8

Bâb-1 Âlî

Dâire-i Umûr-ı Dâhiliye

Mektubî Kalemi

Adet

Trabzon Vilâyetinden Dâhiliye Nezâretine Çekilen Telgrafnâmenin Halli Sûretidir.

C[evâb] 4 Teşrinievvel 309 Vilâyetin nüfûs kaydı mûcib-i i'timâd olup nüfûs-ı umûmiyenin hîn-i tahrîrinde Ermeni ahâli diğerk cemâ'ate nisbeten ziyâde olan mahallerin tahrîr komisyonlarından Ermeni me'mûr bulundurulmuşdur. Dâhil-i vilâyetde nüfûsu tahrîr edilmemiş mahal olmayıp nüfûsun vuku'ât-ı umûmiyesi de yürütölmekdedir. Tahrîr-i nüfûs kaydı mûcibince Trabzon Sancağı dahilinde zükûr ve inâs 22.681 Ermeni olup bundan altı bini Trabzon şehrinde sâkindir. Canik Sancağında kezâlik zükûr ve inâs 18.174 ve Gümüşhane Sancağında 1.494 nüfûs mukayyed olmakla yekûn-ı icmâlisi 42.349 Ermeniden ibâret idüğü ma'ruzdur.

6 Teşrinievvel Sene 309

Kadri

دائرة اموری اعلیٰ

مکتوبی

عدد

ایدیبه ولایتینده واقع نفوسه معوضه تراضیه مع جوبیده

ع ۱۹ مورخه ولایه داخله نفوسه تحریر ایلمهسه هیچ برکن یوقدر هر قصبه و قریه نفوسه تحریر نفوسه تعیینه کنجی ماده کی موخجی
 متعلقی قویونلر طرفینده یاریتوب و قزلارک زیری مدخلسه و تحریه قدر و قوعلات رض یورد و طسه اولدیفنده نفوسه اداره طرفی موجود
 سجدله هر درجه و توفه و اقیقه سایانه اولدیفنده شهبه یمن یوقدر مرکز و محلات سانه برکی یابجی زکوره و امانت ارضی نفوسه عمر و مس ارضیه
 ریجوز یایی بر نفوسه عبارت - بوندک بی بیله ایچوز بی نفوسه نفس اربعه و قوی معتمدده ستمله اولوب بوندکی تحریر ایدیبه قویسیونه
 ارضی مقبراننده سفینه سرت اقدیر ریاستی تحفه متصل ایتمه والیوم موجود سوده دقزلری مؤمن ارضی سربینه مخوم و مصلحه اولدیفنک
 رض کوشده ایلیم ۱۹۱۹ مورخه
 حسنه

EK : 7

BOA. Y.PRK. DH 6/53

Bâb-1 Âlî

Dâire-i Umûr-ı Dâhiliye

Mektubî Kalemî

Adet

Aydın Vilâyetinden Dâhiliye Nezâretine Meb'ûs Telgrafnâmenin Halli Sûretidir.

C[evâb] 14 Temmuz sene 309 vilâyet dâhilinde nüfus tahrîr edilmemiş bir mahal yoktur. Her kasaba ve karyenin nüfusu tahrîr-i nüfus ta'limâtının beşinci maddesi mücibince meteşekkil komisyonlar tarafından yazılıp defterlerin zîri mühürlenmiş ve şimdiye kadar vuku'ât dahi yürüdülmüş olduğundan nüfus idarelerinde mevcûd sicillâtın her vechiyle vüsûk ve emniyete şâyân olduğundan şübheye mahal yoktur. Merkez ve mülhâkatda sâkin yerli yabancı zükûr ve inâs Ermeni nüfus-ı umûmîsi 15.421 neferden ibâretdir. Bunun 7.207 neferi nefsi-ı İzmir ve kurâ-i mülhakâsında mütemekkin olup bunları tahrîr eden komisyon Ermeni müteberânından Seferyan Serkiz Efendinin riyâset-i tahtında teşekkül etmiş ve el-yevm mevcûd müsvedde defterleri mûmâ-ileyhin mührüyle mahdûm ve musaddak olduğu bizzat dahi görülmüştür. Ol bâbda.

19 Temmuz Sene 309

Hasan Fehmi

دائرة امور داخلية

مكتبه

عدد

قدس قوتلغندنه داخیره نقتنه رتته سبوتن تولا و ندره هه صورتیه

ع ۱۶ مورخه ۱۳۰۲ تخیر نفوس وقتیه بوراره مشوریه محذ اید بدبرده و عسکریه تقسیمه ایدیلد اعضاده عربا قیسونه معرفتیه اجرا
 مجلس اداره لواجه تقویه و تصدیقه ایدلیغ جزیه ارضی نفوسنک صورتیه تخیرینه اصبت اوله بیلدیغ و تخیر قیسوتده ارضلردن کوبونلر
 ارج ارضی نفوس حبه تخیریش مرصود بولناه مختارلری طرفنده رشترلی تصدیقه اولسه اولدیلنی و ارض لواره تخیر اولسه محک قابلدنی و تصدیق
 و تقویوت و فایده صلوه نفس قدسی دیاف و بیتا الحکم قصبه لرنده تولیات اید برابر دلور و امانت یری یوز تمسه اتی یرک و مشور قصبه لرده
 مستر لوره مقیم رهسبیه و مشوریه روحانیه اولدره یوز طقسایه ریسانجی که ارض لواره جمعا طقوز یوز تمسه یری نفوس مقبه و مرصود بولدی
 و غره و ضعیف الرصه و ضلالت ارضی نفوس مرصود صحتیلنی نفوس نقتنه رتته افاده قنقده او طبعده
 ل. م. مورخه ۱۳۰۲
 ا. ا. هم

EK : 8

BOA. Y.PRK. DH 6/56

Bâb-1 Âlî

Dâire-i Umûr-ı Dâhiliye

Mektubî Kalemî

Adet

Kudüs Mutasarrıflığından Dâhiliye Nezâretine Meb'us Telgrafnâmenin Halli Sûretidir.

C[evâb] 14 Temmuz 1309 tahrîr-i nüfûs vaktiyle burada me'mûrîn-i mahalliye ile belediyeden ve askeriyeden ta'yîn edilen a'zadan mürekkeb komisyon ma'rifetiyle icrâ ve meclis-i idâre-i livaca tetkik ve tasdîk edildiği cihetle Ermeni nüfûsunun sûret-i tahrîrine emniyet olunabileceği ve tahrîr komisyonunda Ermenilerden kimse bulunmamış ise de Ermeni nüfûs hîn-i tahrîrinde mevcûd bulunan Ermeni muhtarları tarafından defterleri tasdîk olunmuş olduğu ve dâhil-i livada tahrîr olunmamış mahal kalmadığı ve ba'de't-tahrîr vuku' bulan vefatdan sonra nefs-ı Kudüs ve Yafa ve Beytüllahim kasabalarında tevellüdât ile beraber zükûr ve inâs 776 yerli ve mezkûr kasabalardaki manastırlarda mukîm rehâbîn ve me'mûrîn-i rûhâniye olarak 191 yabancı ki dâhil-i livada cem'an 967 nüfûs mukayyed ve mevcûd bulunduğu ve Gazze ve Halilü'r-rahman kazâlarında Ermeni nüfûs mevcûd olmadığı nüfûs nezâretinden ifade kılınmakla ol bâbda.

20 Temmuz 1309

İbrahim

دائرة اوقاف الخلیفة

مکتوبی قلمی

عدد

موصل ولایتینده راضیه نفعینه معوضت خوفنامه معصومینه

ج ۱۴ مورخ ۹ و « لایحه » ایضا - نفع زینالهدی اوزیرینه لایحه تقدیمه یا نفع نفعه موصل تحریک نفوس قومین موقوفه
 اویون اید سنه تشبیه اولنده تحیر اولانه اریزید اوله درسه خانه و قرقه درسه نفعینه عبارتده - و جی سوره سنک نیری
 اولامره نجات - و ایضا - لری و صدکه دره تحیر قومین طرفینه نصیبی و بو قومین معوضت مجلس اداره و ولایتیه نفع افقا نظر اعضا
 صفینه بو ندرت بوی تحیرده صدکه علی اصول نجات - و یا یا سدی طرفینه با علم و خبر معلومات و ریاضیه اولدینجه جلد و قوعاده حق
 یوریدیلدی و بویجه قبوله موافقه حقیقته اولدیغ نفوس نفع زینالهدی نفعینه و الویه محضره یا ندرت کاکون قیاسنده توطئه
 ایکن قریب افقا نفع بریس و یکر نمانجه مستخدم اولوبه بوندورده نفعه و ولایتیه راضیه ارض افراد بونمیش اجباریلدی تحقیقات
 و کفایتیه ایکن صوابد اوزیرینه معروضه

عمامه

۱۴ لایحه

EK : 9

BOA. Y.PRK. DH 6/86

Bâb-1 Âlî

Dâire-i Umûr-1 Dâhiliye

Mektubî Kalemî

Adet

Musul Vilâyetinden Dâhiliye Nezâretine Meb'us Telgrafnâme Halli Sûretidir.

C[evâb] 14 Temmuz 309 ve 11 Ağustos 309 iş'âr-ı nezâret-penâhîleri üzerine led'el-tahkîk yalnız nüfûs-ı Musul tahrîr-i nüfûs komisyonu ma'rifetiyle 303 senesi Teşrînievvelinde tahrîr olunan Ermeniler 14 hâne ve 44 neferden ibârettir ve sicil müsveddesinin zîri evvel emirde muhtar ve ihtiyarların ve sonradan tahrîr komisyonu tarafından tasdîk ve bu komisyonda meclis-i idâre-i vilâyetten Müftü Efendi dahi a'za sıfatında bulundurulup tahrîrden sonra ale'l-usûl muhtar ve papazları tarafından bâ-ilm ü haberle mâlumât verilmemiş olduğu cihetle vukûât dahi yürütülmediği ve bu bâbda kuyûdun muvâfık-ı hakîkat olmadığı nüfûs nezâretinden bildirilmiş ve elviye-i mülhakâdan yalnız Kerkük kasabasında tavattun eden Eğinli Karabet Efendi namında birisi vergi kitâbetinde müstahdem olup bunlardan başka vilâyet dahilinde Ermeni efrâdı bulunmadığı icrâ edilen tahkîkât ve mülhâkâtdan alınan cevâblar üzerine ma'rûzdur.

12 Ağustos 309

Osman

دائرة اوقاف و الخيرية

مفتوحى

عدد

سواء وديتيمه رافيد نفق تيم معينه تدرافان مع صوتيه

رُوف
ج. ناموسينجا ارمن مقده تامده بوناه تقنيا بوز اوقاف طانده ماعط وديده افضده ايمن بوليين كيم مركز وخصاص بولايه
خدمت دولته مستخدم كيمس اوليين مروضه ل ۱۴ نومبر ۱۹۷۱

EK : 10

BOA. Y.PRK. DH 5/47

Bâb-ı Âlî

Dâire-i Umûr-ı Dâhiliye

Mektubî Kalemi

Adet

Suriye Vilâyetinden Dâhiliye Nezâretine Meb'ûs Telgrafnâme Halli Sûretidir.

C[evâb] 10 Temmuz [1]309 Ermeni milletinden Şam'da bulunan takrîben 130 hânedan mâ'adâ vilâyet dâhilinde Ermeni bulunmadığı gibi merkez ve mülhâkatda bunlardan hizmet-i devlette müstahdem kimse olmadığı ma'rûzdur.

13 Temmuz [1]309

Rauf

دائرة اؤوزلاخلىتة

مؤزلىمى

عدد

بسه دوستينه دايد نفة نة بسوت خوفنه هر صورينه

ج ۱ مؤزلىمى مركز دولينه داخل تحير اوقوزاين نفا رى اولوب تحير خاربنده تمكه ارمن اولدين و بوندره هيبه تحيرنه
 تشكيل اولمسه اولد قومبوننه ارمنيه اعضا بولديرل سنك اجابى قندرنه نيبه اولدين تحقيقات واقعه ده و عماره سجا غنده
 داخل تحير درسه و ضابح بى كز نفا اولوب فكهور درسه نقره هيبه تحيرلر كندولر نده اعضا بولديرلر بى نفاوس دفرلر
 غرضه اولدين مفتكك لوليه قوزنه قضانده موطر و تحير نفاوس داخل ارض بولميشه جريابه ايده نفا به ده اكلوشلرله مؤزلىمى

تحرير

۱۷/۱۱/۲۰۱۹

EK : 11

BOA. Y.PRK. DH 6/88

Bâb-1 Âlî

Dâire-i Umûr-1 Dâhiliye

Mektubî Kalemî

Adet

Basra Vilâyetinden Dâhiliye Nezâretine Meb'us Telgrafnâme Halli Sûretidir.

C[evâb] 14 Temmuz sene 309 Merkez vilâyetinde dâhil-i tahrîr 32 nefer Ermeni olup tahrîr haricinde mütemekkin Ermeni olmadığı ve bunların hîn-i tahrîrinde teşkil olunmuş olan komisyonda Ermeniden a'za bulundurulmamasının esbâb-ı killetlerinden münba'is olacağı tahkîkât-ı vâkıâdan ve Amara Sancağında dâhil-i tahrîr dört ve hâric yedi sekiz nefer olup mezkûr dört neferin hîn-i tahrîrlerinde kendilerinden a'za bulundurulmadığı gibi nüfûs defterleri de gayr-i musaddak olacağı ve Müntefik livâsıyla Kurna Kazâsında mutavattın ve tahrîr-i nüfûsa dâhil Ermeni bulunmadığı cereyân eden muhâbereden anlaşıldığı ma'rûzdur.

12 Ağustos Sene 309

Hamdi

دائرة امور داخلية

مكتبى قلمى

عدد

بينما مقتضاه راجد نفاذ مجموعته تعاقباتها صورتها

ج. ۱۲ مورخه ۱۳۰۹ بينا قضائيه زكوة واذات او صيرت المنه اوج ازین قضائيه بشیوه اومه لفقوز بویکه قضائيه فقط
برو اولیجه صیه تحریه بیاجن اولرله اوتوز درسه ونفس وکزلوله لفقوز بوز تیسره نفوس که جمعا بیك سزایون سکنه یی
نفر این اهل اولر و محرم و مقید اولوب تحیر قومسیندن بوندده مانورلر بولمسه و تحیره صکره وقوعندی بوز بدسه
و تحیره اجزا اولمایه برلر قایمه و تحیره قییکه لویزه بولمسه اولیقه ملحقانه قضایا جرایمه مجاره و معلومه قوبره اولیقه معرفتدر

صمیل

۱۲ مورخه

EK : 12

BOA. Y.PRK. DH 6/71

Bâb-1 Âlî

Dâire-i Umûr-ı Dâhiliye

Mektubî Kalemî

Adet

Biga Mutasarrıflığından Dâhiliye Nezâretine Meb'ûs Telgrafnâme Halli Sûretidir.

C[evâb] 14 Temmuz sene 309 Biga Kazasında zükûr ve inâs 363 Ezine Kazasında 519 Lapseki Kazasında fakat yerli olmayıp hîn-i tahrîrde yabancı olarak 34 ve nefs-ı merkez livada 971 nüfûs ki cem'an 1.887 nefer Ermeni ahâli olarak muharrer ve mukayyed olup tahrîr komisyonlarında bunlardan me'mûrlar bulunmamış ve tahrîrden sonra vuku'âtları yürüdülmüş ve tahrîr-i icrâ olunmayan yerler kalmamış ve tahrîr kaydı doğru bulunmuş olduğu mülhâkâtla hafıyyen cereyan eden muhâbere ve ma'lumât-ı kuyûdiye üzerine ma'rûzdur.

26 Temmuz Sene 3009

Cemil

دائرة امور داخلية

مكتبى قلمى

عدد

صالحه سنجي غم من قلمه دافه نفازه مور و دروغه صلح مورينه

ج. ۱۹ مور ۱۲۹۰
 با احوال نفوس موجوده ثبت وق ايديريك تحريمه صدره و فوغاق رهن الموقوفه ارضيه و تحريم انا سنده شكلا بيه قوسيون ارض عقده
 اعضا و سانه بولميشين كج تحريم ايدلسه كج رهن فاطميه و سوريه كج ارض عقده نفوس موجوده درينوز اهل برزگور و درينوز اوتوزنگ
 امان كه جفا سكر بوز سكه لفقوز نفوسه عبادت بولميشين با انا سنده سوريه غميه اهل فوغاق در قضايه قوريه و معلقات مجيده و داخل
 سنجاقه ساركلان ارض اولميه با انا سنده بولميشين ارض ارضيه قيدا اهل ارضيه لوان نفوسه و مور لقدم انا سنده اولميه

حوار

۱۶۶ مور ۱۲۹۰

EK : 13

BOA. Y.PRK. DH 6/49

Bâb-ı Âlî

Dâire-i Umûr-ı Dâhiliye

Mektubî Kalemi

Adet

Çatalca Sancağı Mutasarrıflığından Dâhiliye Nezâretine Mevrûd telgrafnâme Halli Sûretidir.

C[evâb] 14 Temmuz sene 309 Silivri kazâsının 99 senesinde tahrîr komisyonu ma'rifetiyle emniyet bahşolacak derecede tahrîr-i nüfûs mu'âmelesi bi'l-icrâ nüfûs-ı mevcûde sebt-i defter edilerek tahrîrden sonra vuku'ât dahi alınmakda olduğu ve tahrîr esnâsında teşekkül eden komisyonda Ermeni milletinden a'za vesâ'ire bulunmadığı gibi tahrîr edilmemiş mahal dahi kalmadığı ve Silivri'deki Ermeni milletinin nüfûs-ı mevcûdesi 451 zükûr ve 438 inâs ki cem'an 889 nüfûsdan ibâret bulunduğu bizzat Silivri'ye azîmetle icra kılınan tedkîkât-ı kuyûdiye ve ma'lumât-ı mahalliyeden ve dâhil-i sancakda sâ'ir mahalde Ermeni olmayıp yalnız Büyükçekmece'de 7 nüfûs Ermeni olduğu kayden anlaşıldığı liva nüfûs me'mûrluğundan ifade olunmakla ol bâbda.

16 Temmuz Sene 309

Cevad

زنگنه	ولایت	سختی
۵۷۷۷	ایبیه ولایت	ایبیه صاویغاه ایبیه
۴۷۱۹۴	ارضولم ولایت	بیبور ارضیانه بابزیه ارضم
۵۴۴۵۹	سیاس ولایت	اسیاس قه صاویغاه ترقا ایبیا
۱۸۶۴۴	طبرزد ولایت	طبرزد جانب لوزیانه
۴۵۶۴۸	کلیک ولایت	مرغی واورش کلب
۴۹۵۱۴	معدرة الدیز ولایت	معدرة الدیز ارضی معدن
۴۱۶۶۵	بوص ولایت	بوص سنجه لوزی بوک
۰۰۰۵۱	قطون ولایت	قطون سنجه لوزی بوک
۰۰۸۴۴	خدا رضا ولایت	بروم کوناهی
۴۴۷۶۴	قره سن ولایت	
۱۴۷۸۴	قره سن سختی	
۱۱۸۶۰۶	بندار ولایت	
۰۰۰۸۸	واہ ولایت	طاری داخل
۴۸۷۴۶	ربار بکو ولایت	ملاطی مارومیه ربار بکو
۴۱۱۷۵	سنس ولایت	موسح سعده سنس
۵۴۱۷۶	قنبر ولایت	اسیاس بوردور نیکه نیکه قنبر
۴۴۴۱۷۷	انقره ولایت	بوزخار انقره قنبر قنبر
۰۰۰۵۷۴	سوری ولایت	
۴۷۰۴۶۹		

EK : 14

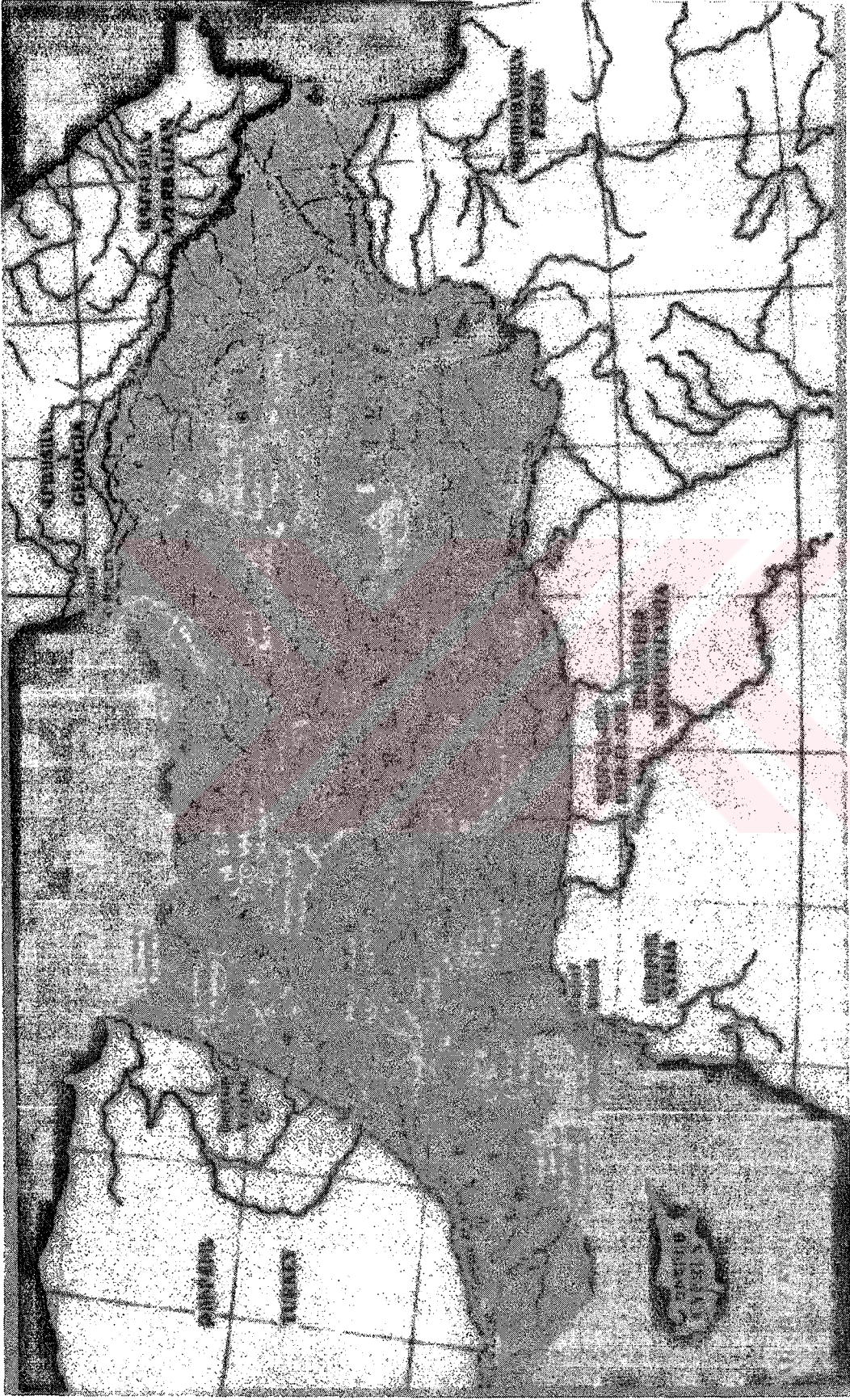
BOA. Y.EE. 33/46

Anadolu Vilâyetlerindeki Ermeni Nüfus Miktarını Gösterir Pusula

Vilâyetler	Sancaklar	Ermeni Nüfusu (Zükûr)
Aydın	İzmir, Saruhan, Aydın	5.777
Erzurum	Bayburt, Erzincan, Bayezid; Erzurum	47.193
Sivas	Amasya, Karahisar, Tokat, Sivas	52.259
Trabzon	Trabzon, Canik, Lazistan, Gümüşhane	18.634
Haleb	Maraş, Urfa, Haleb	25.649
Mamûratülaziz	Mamûratülaziz, Ergani, Maden	41.665
Musul	–	51
Kastamonu	Kastamonu, Sinop, Çankırı, Bolu	2832
Hüdavendigâr	Bursa, Kütahya	22.762
Karesi	–	2.784
Kudüs (Sancak)	–	295
Bağdat	–	189
Van	Hakkâri dahil	38.736
Diyarbakir	Malatya, Mardin, Diyarbakir	21.175
Bitlis	Muş, Siirt, Bitlis	54.176
Konya	Isparta, Burdur, Teke, Niğde, Konya	2165
Ankara	Yozgat, Ankara, Kayseri, Kırşehir	33.455
Suriye	–	572
TOPLAM	–	370.369

EK: 15

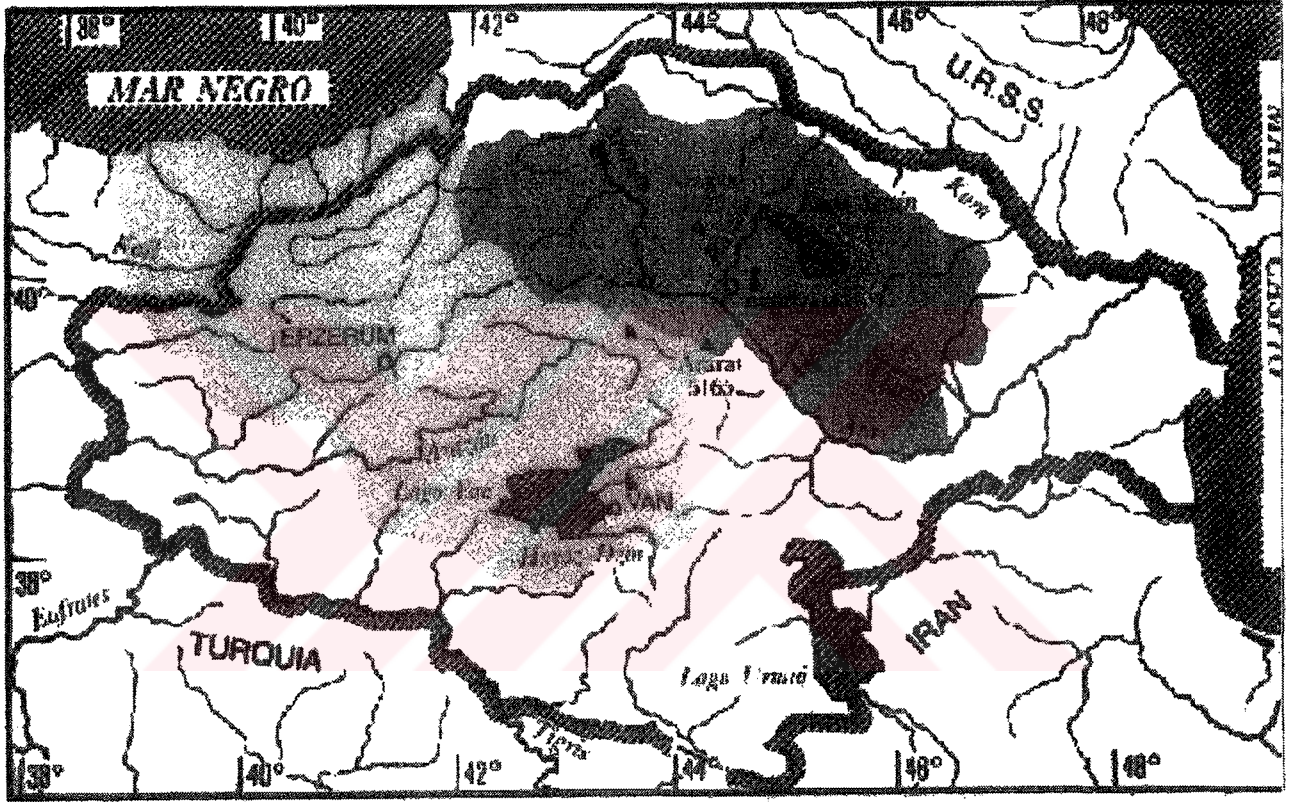

HAYALİ BÜYÜK ERMENİSTAN, TÜRKİYE'NİN DOĞU VE KUZEYDOĞU BÖLGELERİNİN YANISIRA GÜRCİSTAN, AZERBAJCAN, İRAN VE İRAK'IN BİR KISIM TOPRAKLARINI KAPSAMAKTADIR.

KAYNAK: www.karty.norad.ru/great/g-arm/g-arm.html

EK: 16

SÖZDE BÜYÜK ERMENİSTANI GÖSTEREN BAŞKA BİR HARİTA

KAYNAK: www.karty.norad.ru/great/g-arm/g-arm.html